

Владимир Ћоровић

Историја српског народа

Интернет издање

ИЗВРШНИ ПРОДУЦЕНТ И ПОКРОВИТЕЉ Технологије,
издаваштво и агенција

[Јанус](#)

Београд, новембар 2001

ПРОДУЦЕНТ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

Зоран Стефановић

ЛИКОВНО ОБЛИКОВАЊЕ

Маринко Лугоња

ВЕБМАСТЕРИНГ И ТЕХНИЧКО УРЕЂИВАЊЕ

Милан Стојић

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА ТЕКСТУАЛНОГ И ЛИКОВНОГ

МАТЕРИЈАЛА

Ненад Петровић

КОРЕКТУРА

Саша Шекарић и Драгана Вигњевић

Штампано издање

Рукопис припремили за штампу

Ненад Љубинковић

Ирена Арсић

- Прва књига -

ГЛАС СРПСКИ

Бања Лука

Ars Libri

Београд

1997.

Владимир Ћоровић

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

Прва књига

Издавачи

"Глас српски", Бања Лука

"Ars Libri", Београд

За издаваче

Ненад Новаковић

Ненад Арсић

Уредници

Ирена Арсић

Ранко Павловић

Приређивачи и рецензенти

Ирена Арсић

Ненад Љубинковић

Дизајн корица

Владимир Љубинковић

Штампа

ЈП "Глас српски", Бања Лука

За штампарију

Боро Лубурић, дипл. граф. инж.

Припрема за штампу

Ненад Павловић

Коректура

Весна Зубер

Пласман књиге за СР Југославију

Милован Благојевић

Тираж

4.000 примерака

Прво издање, штампање завршено јуна 1997

Предговор

Предговор је написао В. Ђоровић припремајући дело за штампу.

Историја српског народа др Владимира Ђоровића обухватиће целокупан приказ прошлости српског народа од најстаријих времена па све до данас. У књизи се излаже најпре политичка судбина Срба кроз све мене, толико многобројне и тако разноврсне, и додир и везе Срба са осталим државама и народима на Балкану. Судбина трију великих сила, у три периода српске прошлости, везана је за Србе и српски народ: Византије, Турске и Аустрије; Млечи, Мађарска, Бугарска, Албанија имају читаве векове своје историје у додиру са нама. У књизи су сви ти моменти приказани генетички, да се од почетка добије тачна слика о карактеру тих односа и о њиховом узајамном утицају. Схваћена тако, књига је, природно, обухватила и културну историју, хотећи да прикаже и културне везе и утицаје појединих народа. Читаве главе говоре о нашој књижевности и уметности.

Тенденција је књиге, да се истакне у довољној мери улазак српског народа у европску заједницу, да се обележе тешкоће с којима се борио и напори које је уложио, и да се, указујући увек на иницијативе и утицаје који су долазили са стране, нађе оно што је битно и трајно српско, и што је било позитивно и конструктивно. *Историја* треба да покаже, које су то унутрашње вредности и какве врсте биле, што су успеле да нас одрже кроз толике векове и кроз невероватно тешке кризе. У књизи нема националног самохвалисања, али има националне вере. Народ, који је претуррио толике невоље, у најтежим приликама, нема разлога да се сада, ма у ком часу, предаје малодушности. Књига је рађена са свом научничком опрезношћу, и увек је имала пред очима само истину. Та истина је понекад непријатна за појединце или поједине скупине, али она се морала рећи: без истине нема праве историје, а сем тога за оне, којима историја треба да буде "учитељица живота", она губи свој прави значај чим хоће да извесне чињенице било прикрије, било изврне. У нашој прошлости има толико светлог, лепог и великог, да нас слабо и рђаво нема шта да узбуђује и оно чак долази као допуна великом, да га јаче истакне.

У нашој књижевности ова ће *Историја* бити новина. Књиге К. Јиречека приказују само стару српску државу, а *Историја* г. Ст. Станојевића излаже само политичку судбину српског народа. Ова нова *Историја* г. Ђоровића биће културно-политичка. У њој је историја свих српских области и држава, рађена синхронистички и са тежњом, да се што боље виде и обраде њихове етничке основе и развој заједница. У довољној су мери истакнуте и наше везе са Хрватима и Словенцима од најстаријих времена, кад смо несумњиво утврђени као једна велика племенска заједница, па све до нашег толико дуго очекиваног Уједињења. Покушало се нагласити, колико су које наше области утицале на дух и стварање народне целине и какав им је значај у заједничкој држави. То ће показати довољно јасно, да нема дела у нашем државном организму, који нема заслуга за њ и који не представља једну неизлучиву позитивну компоненту.

Ова књига, сем овог свог националног интереса, показује још и то, како се у нас у последње време лепо развија историска наука. Видеће се, колико је нових испитивања и резултата дошло после 1911. год., кад је објављена прва Јиречекова књига, и колико се у извесним питањима отишло даље. Поставила су се нова питања и пробудили стари проблеми. Овај велики Светски Рат, са својим променама свих врста, унео је у историска схватања извесну очигледност, каква се раније тешко дала замислити. Пред нашим очима рушиле су се старе вишевековне државе и обарали се престоли; избијале револуције; померале се географске карте из основе; пред свет се постављала небројена, сложена и дотле неслућена питања изукрштаних интереса свих континената. То омогућава дубље улажење у схватања државних проблема и релација и суд с нешто више прегледа. Српска историја у вези је са општом, и не може се ни схватити ни радити без ње. Српско питање у многим погледу и нама самим постаје јасније, кад је у рељефу велике светске политике. Исто тако, поступци наших противника и велики историски сукоби могу бити правилно цењени само кад их посматрамо у том великом оквиру и са целом позадином.

Продирање Словена на Балкан

Сеоба или велико померање народа, које је почело узимати све већег маха од другог века после Христа, беше један од најзначајнијих покрета у историји Европе. Он је, како је то лепо примећено, значио у исто време и распадање и обнову. Стари свет, коме је политички била главни представник моћна Римска Империја, узмицао је и падао под неодољивом навалом свежих и активних племена, која су, најпре са севера а после и са истока, стремила према његовим средиштима. "Како за нашу државу настају већ последња времена", писао је још Тацит у својој *Германији*, "најбоље што нам још срећа може да поклони, јесте неслога међу непријатељима." Узроци и мотиви за та велика померања читавих племена и народа разноврсни су и веома сложени, али је њихов процес готово из правила морао доводити до сукоба са Римљанима. Ови су далеко истакли своје државне границе: изазивали су на доста страна својим освајачким прохтевима реакције угрожених; и држали су под својом влашћу све главне прилазе за средњу и јужну Европу и њена најплоднија и најпитомија подручја. Већ крајем другог века воде се борбе на дунавској линији између Римљана и германских племена, која су у покрету; а експанзивни и многобројни Готи допиру све до обала Црнога Мора, да се у наредном веку, с појединим одредима, пребаце пустошећи у Малу Азију и подножје Кавказа. Од средине трећег века почиње готска офанзива на Балканско острво, извођена претежно из старе Дакије а данашње Румуније. Осећајући тешкоће одржавања сувише далеких и растегнутих граница, Римљани се решавају, пред крај трећег века, да напусте извесне области, као на пример истакнуту Дакију, па да на природно повољнијим границама, са више концентрације снага, изврше бољу организацију одбране. Али Царевини није било помоћи. Иако је опасност од насртљивих варвара била очигледна, у Империји се ипак, у неколико махова и на неколико страна, воде огорчене борбе разних претендената за царски престо. Неколико таквих обрачуна свршено је и на балканском подручју, неки готово пред

очима спољашњих непријатеља. У много прилика тражи се сарадња туђинаца, и за ту сарадњу жртвују се крупни државни интереси.

У четвртог веку један читав низ "илирских" царева, чију серију мало раније почиње Диоклецијан, који су потицали из разних места Илирикума и који су долазили на власт захваљујући у главном својим војничким способностима, успео је, донекле, да изведе извесне реформе и развију војничко самопоуздање, али ни он није могао да спречи процес распадања. Царевина је постала претешка, да би се могла у целини одржати. Свестан тога, а руковођен и другим разлозима, подигао је Константин Велики Цариград (330. год.) као нову престоницу, давши том нарочит значај Балканском Полуострву. Год. 395. изведена је и стварна подела Царства у источно и западно, иако то можда није била права тенденција творца те поделе, цара Теодосија.

Крајем четвртог века, око 370. год. појавише се хунске гомиле на подручју данашње Русије. Под њиховим притиском извесна се племена тога подручја повлаче према западу, док им друга, покорена, признају власт. На удару Хунима беху нарочито Готи, врло моћни, који су се још ту развили у две велике скупине, источну и западну. Док су источни добрим делом признавали хунску власт, западни су почели читав низ необичних пустоловина. Један њихов део спустио се на Балкан, потукао ту једну царску војску и у смелом залету допро до самог Цариграда; после тог првог залета, који је био сузбијен, они се прибирају поново и нешто преговорима и обећањима а нешто силом и претњама постају упола господари на Балкану. С Балкана прелазе у Италију, где 410. год. узимају и пљачкају Рим. Покоривши и потиснувши Готе, Хуни су несметано продрли до Дунава, повукавши са собом делове прегажених народа, германских и словенских. Појаве Словена у подручју око Дунава несумњиво су у вези са готским повлачењем и хунским надирањем. Мешање Гота и Хуна и са овима Бугара на том подручју померања оставило је трага у нашим старим споменицима; тим се да тумачити, што неки наши стари писци, са Стеваном Првовенчаном, називају Бугаре Готима. Досада је правац померања био у главном од севера према југу и југоисточно, а много мање према западу; с појавом Хуна почиње велико кретање маса од истока према западу и југозападу. Долине дунавске постају попришта дугих борби; панонска котлина је крајњи циљ многих сеоба, а Влашка служи за неколико столећа као нека врста подручја за прелаз. Већ германским надирањем поремећени поредак на дунавској линији претвара се сад у потпун етнички и државни хаос. Ту се сручују и мешају старинци и дошљаци, гоњени и гониоци, побеђени и победиоци, расе Европе и Азије, најразноврснији типови и језици. За времена хунског господара Атиле (433-453. год.), "бича господњег", који је задао страх целој Европи и чије су ратничке гомиле прелазиле дубоко у Француску и у Италију, страдале су много и северне балканске покрајине, нарочито подручје од Дунава до јужне Мораве. После његове нагле смрти распала се хунска држава за необично кратко време. Њеним падом користише се у главном два германска Хунима подложна племена: Готи у Панонији и Гетиди у Дакији. Готима је био господар Теодорих, јунак епске поезије германске, човек од веће вредности. Он се брзо снашао у хунском расулу и постао је, за кратко време, једно од главних лица у

хисторији Балкана и Средње Европе. Он покорава и уједињује готска племена на подручју европског дела Источног Римског Царства. Његова је моћ толика, да га цар Зенон 484. год. именује конзулом, бојећи се да се од савезника не прометне у непријатеља. Кад му је готски елеменат постао и сувише сумњив, цар Теодориха упућује, као свог мандатара, у Италију, да тамо силом преузме власт од Одоакра, који је 476. срушио Западно Римско Царство. Одазивајући се царевом позиву Теодорих је 488. год. кренуо са највећим делом својих људи на Италију, оставивши панонско подручје и дунавску линију без правог господара.

На плодна подручја, која беху напустили Готи, кренуло је више варварских племена. Северна граница Царевине имала је ту доста незаштићених прелаза, јер цар Зенон није могао да место Гота њихову одбрану повери својој војсци. Као врло активни јављају се на тој страни, одмах после одласка Гота, хунски Бугари. *Бугари* су азиског порекла, хунско племе с нешто мешавине, што им и име каже (у турско-монголском *bulgha* значи "мешати"). Припадају јужно-татарској раси (чагатај), а по језику су најсроднији чувашкој групи, очуваној у источној Русији, у области Поволожја. Њих су повукли са собом Хуни; "стара Бугарска", како се у VII веку зове њихова постојбина, била је претежно у кубанској области. Већ 482. год. звао их је цар Зенон у помоћ против Гота. У борби с Готима Бугари нису имали среће; али су зато сад, после њихова одласка, желели да се богато окористе.

Продирању варвара у то доба помагале су у Источном Царству и друге прилике. У Византији је иза смрти цара Зенона, 491. настала борба за престо. Царица његова, Аријадна, успела је да протури за цара једног од својих нижих дворских чиновника, силенцијара Анастасија, који се четрдесет дана после смрти мужевљеве венчао с њом и поставио је поновно за царицу. Против њих се, са извесном сумњом за братову смрт и са много огорчења, диже брат Зенонов Лонгин са својим земљацима Изаурима. Лонгин убрзо би ухваћен у Цариграду, прогнан у Египат и тамо рукоположен за попа, али се устанак, који је он потакнуо, разбуктао по Изаурији и узо опасне размере. Три године требало је византиској војсци, док је угушила устанак и док јој је успело, да добије главе задњих и најопаснијих противника. Да би у неколико постао сигуран од евентуалних нових побуна цар Анастасије нареди, те се велик део Изаура расели с њихових огњишта и насели по Тракији. Осим тога, било је тада великих верских борби ради оштрине васељенског халкедонског сабора (од 451.) и ради интрига, које су га пратиле као и већину васељенских сабора. Јеретички назори Нестора и Еутахија нису били без својих присталица; сам је Цар на ужас опозиције симпатисао са учењем овог другог и допуштао у Цариграду његово слободно проповедање. Цариградска патријаршија, желећи да појача свој углед као патријаршија престонице и да изведе црквено јединство на истоку, беше решила да се цариградском патријарху признају исте повластице какве је имао папа у Риму за запад и да цариградски патријарх буде положајем најстарији од свих источних. Незадовољство је услед тога било почело да добија антигрчко обележје. Читаве покрајине Мале Азије и Африке устадоше против цариградских одлука и постојала је не мала опасност, да покрет са верског пређе и на чисто политичко поље. Између Рима и Цариграда дође услед тога чак до стварног раскида. Најзад, 502. год., Византија се без потребе заплела у рат са

перзиским владаром Кабадом. Рат тај, који је трајао три године, без много среће за обе стране, истрошио је знатно државу и ослабио њену војну снагу, а није јој донео никаквих стварних успеха.

Све су те ствари без сумње пратили и варварски народи око Дунава. Није случајно, да оне исте године, 493., кад у Цариграду бесни буна против цара и царице у изауриском покрету, варвари прелазе Дунав и упадају у Тракију, где с успехом војују. Анастасије, немоћан за борбу на више страна, шаље Теодориху, победнику у Италији, владалачке знакове последњег римског императора, да би био сигуран бар од њега; а на дунавске варваре, међу којима су главни Бугари, шаље јаку војску. Али год. 499., код реке Цурте, би та војска, која је имала 15.000 војника и 529 ратних кола, страховито потучена, изгубивши четири вође и више од 4.000 војника. Охрабрани тим успехом Бугари наставише борбу, и 502., не наишавши ни на какав отпор византиске војске, опленише немилице Тракију. Није немогуће, да су Изаури, које је Анастасије силом колонизирао по тим крајевима, можда и намерно, да му се освете суделовали с Бугарима или им помагали за разна обавештавања. За то време Готи су из Италије проширили границе свог поседа и на источну обалу Јадранског Мора, заузевши сву Далмацију у римском опсегу, све до Колубаре, и читав Срем са Сингидунумом (данашњим Београдом). И подручје моравске долине беше несигурно. Год. 505. ту је изведен један тако силан напад Бугара и њихових помагача на Византинце код реке Мораве (Марга), да је по речима савременика, код поражене византиске војске сасвим скрхан војнички дух отпора.

Те борбе и стални унутрашњи немири, нарочито у Цариграду, где су странке у популарном циркусу стварале честе нередне, исцрпише у великој мери војне снаге у држави. Цар се озбиљно забрину о судбини неких својих области, па чак и самог Цариграда. И с тога се, из страха продирања варвара и њихових ненадних препада, одлучи да престоницу опаше јаким заштитним зидом, како би је заштитио од изненађења и да би је у случају потребе могао лакше да брани. На ту мисао чини се, да је био дошао и његов претходник, цар Зенон. "Дуги зид" његов (то макров τεῖχος), који је хватао од Грчког до Егејског Мора, у линији од Селимврије до Хераклеје, био је дугачак неких 40 римских миља, висок и дебео по 20 стопа и допуњен кулама за војнике. Имао је на 600.000 кубних метара камена. Осим тога, да би пешак више био сигуран од напада варвара, цар помаже, по свршетку дугог зида (512.), и насељавање, у доњим крајевима око Дунава, германског племена Херула, који су се потуцали по овим крајевима Европе и једним делом, у V веку, сачињавали пратњу и помагаче Атилиних Хуна у тим пределима, а у ово доба били пријатељи и савезници Источних Гота. Колонизације туђинаца за заштиту државних граница била је мера којом се Византија није само једном послужила, а колико је та мера стварно била подесна да заштити државу и колико је откривала њену слабост показују најбоље догађаји, који су дошли после тога.

Крај Анастасијеве владавине био је врло буран. Ушавши у страсне верске борбе као еутихијанац он је изазвао против себе готово сву хијерархију и огроман део народа. Ово нерасположење повећали су још и нови финансијски намети. После једне буне цар позатвара и поубија многе од бунтовника; свргну сва три патријарха:

цариградског, антиохиског и јерусалимског; растера многе епископе и свештенике и изазва пометеност у црквеним одношајима свог доба. Тај метеж у држави употреби војвода Витилијан, из Залдапе с Дунава, латинског порекла који диже устанак у Тракији. Да би скупио што више војске, он позва у помоћ и варваре. Међу њима је било много Хуна и Бугара. С великом масом он разби неколике царевој војске и пљачкајући продре до самог Цариграда. Одбачен одатле, после једне неуспеле поморске битке, он се повукао у унутрашњост као стварни господар Тракије, не устручавајући се од акције у суседним областима. Успех његов долазио је добрим делом од тог, што се он није истакао као прост бунтовник, него и као верски противник царев. Против цара и еутихијанаца изјавише се на својим састанцима епископи Илирика и Грчке, и после епископи Епира помагани и од трупа тога краја. Под утисцима разних борба и завера, дочекавши 517. један огорчен упад варвара (до Термопила,) стално у трзавицама, упорни Анастасије, пресвиснуо је једне олујне ноћи 518. године.

После Анастасијеве смрти прогласи се за цара неочекивано поглавар његове телесне гарде Јустин. Неписмен и прилично прост, али подузетан, тај је човек оставио своје родно село и кренуо у свет за бољом срећом, па је, захваљујући својој упорној енергији, храбрости (у изауриском рату стекао је поверење царево) и сеоској лукавости, дошао до највећег места у држави. Као исправан православац он би од противника еутихијанских и прошлог цара поздрављен као избавилац и помаган свим ауторитетом цркве. Он се измири и са Витилијаном, домами га у двор и именована магистром војника и конзулом, да га мало после смакне и тако као јединог опасног такмаца за увек склони с пута.

Пред крај живота цар се све више ослањао на свог сестрића Јустинијана и учини га најзад у априлу 527. својим савладаром, да му иза смрти, у августу те године, преда обезбеђен и непрепоран престо. Нови цар, једна од најкрупнијих личности византиске историје, беше занимљива комбинација несумњиве бистрине и ширег духа са упорношћу тврде памети и неодмереношћу сурових инстиката. Образован пажљиво он је имао обимног енциклопедиског знања старих филозофа и жив интерес за многа питања савременог живота. Бавио се песништвом и богословијом (њему се приписује позната црквена песма "Јединородни сине"); био врло упућен правник и његова кодификација римског права и данас је на цени (*Corpus iuris civilis*); а као сјајан споменик његових високих идеја стоји славна Аја Софија, највеличанственија грађевина императорског Цариграда. Као владар он је, међутим држави донео само релативне користи. Прецењујући и своје снаге и средства он је подузимао послове, који су се изводили са много напора и жртава, а завршавали често са врло проблематичним вредностима. Увукавши Византију у сукобе готово са свим светом, да би обновио стари сјај и значај царства, он је исцрпао све њене изворе и сокове и довео је до потпуне изнурености и финансиске немоћи, што је било поразно не само за његове наследнике, него и за крај саме његове владавине.

Из нешто сувише општих вести знадемо, да је већ делимично током Јустинове, а с почетка Јустинијанове владавине настало опет живо кретање у пуној мери варварских племена у пределима око Дунава. Сваке године, казује један савремени

грчки писац, проваљују Хуни, Анти и Словени, Σκλαβηνοι, у византиске покрајине и то кроз Илирик и читаву Тракију, од Јонског Мора до предграђа Цариграда. Прве прелазе покушали су Анти, и нису добро прошли; али њихов први неуспех није обесхрабрио друге. Цар је, због тих упада, био понекад у осетној неприлици. Ушавши у рат са Перзијом, који је избио пред смрт Јустинову, Јустинијан није имао довољно војске, да је баци према дунавским нападачима и да их обуздава у прохтевима.

Словени, који су живели, и ако многобројни, непознати ближе Европи и њезиним писцима, све иза карпатских гора и од Висле до Азовског Мора, јављају се у историји са својим именом тек у ово доба, кад су дошли на домак грчких граница, потиснути из своје постојбине од тих разних народа у општем померању тих времена. Име Словѣнинъ долази од корена wleu - κλεῦζω - cluege, и означава људе, који живе око река; читав низ имена извора и потока очуван је све досад с тим именом: Словац, Словиње, Словин, Славница и др. Први пут се спомиње то име у теолошким питањима и одговорима Псеудо-Цезара Назијанског, οἱ Σκλαυηνοι καὶ С горње стране Дунава спомиње их οἱ καὶ Δανουβιοὶ πζοδαγοζενομενοι. Φυδωνιτοι, у првој половини VI века савремени византиски писац Прокопије, који наводи, да Словени заједно са једнокрвним Антилима заузимају највећи део простора на другој обали реке. И сви други писци VI века познају Словене у тим крајевима У Седмоградској они су оставили много топономастичког трага, а данашња се Влашка једно време тада звала словенском земљом. Значи, дакле, да су ту они стигли током друге половине V и на почетку VI столећа, заједно са хунским и бугарским четима, које су надирале из источнијих крајева Европе и потискивале Словене имајући их више као подложнике него као савезнике. Нарочито беху на ударцу словенска племена иза карпатских кланаца, од Дњестра до мора, она која спомиње савремени Јорданес (Sclaveni, Sclavani), куда су највише и најлакше пролазили надирачи, да би се спустили у обе дунавске котлине. Ради овисности од тих завојевачких народа словенско је народно име код многих западних писаца и племена доведено у етимолошку везу са латинским називом робова: Словѣнинъ- Sclavanus- Sclavus.

Против тих нових дунавских непријатеља Јустинијан, у оскудици довољне војске, постави добре заповеднике: најпре свог синовца Германа, вешта и срећна у борбама, па после Хилвуда (531. год.), пореклом Анта. Овај се храбро борио против својих саплеменика, али је после три побуне и заглавио од њих. Иза те двојице не дође нико, да их достојно замени и притисак нападача поче да бива све тежи. У то време изби у Цариграду опасна буна против цара, потекла од монофизита и присталица Анастасијевих потомака, и то још више омете организацију отпора на северној страни. После, тек што је славни царев војвода Велизар крваво угушио буну, поче нови рат са Вандалима у Африци, а три године доцније, 535. и опасно и дуготрајно војевање у Италији против Источних Гота. Заузет на толико страна цар не доспева да обрати пуну пажњу догађајима око Дунава, нити с почетка томе непријатељу придаје ону важност, коју осталима. Ради тога Словени, Анти и Бугари постају све слободнији и све насртљивији и све се више учвршћују на плодном терену, на ком су се нашли. Једна борба између Анта и Словена 533.

омела је за неко време њихове акције против Царства, али за то Бугари искоришћавају талијански рат, проваљују дубоко на Балкан и имају врло љуте борбе са византиским проређеним посадама. Чак је поглавар Илирика, Хун Аскуп, био заробљен од Бугара и одведен у њихову земљу.

У оскудици своје војске заузете ратове у Италији, Византинци су тражили помоћи и у тих племена, која су деломично прелазила Дунав и постајала њихови поданици. Кад је Гепид Мундо, поглавар Сирмиума, приставши уз Византинце, постао заповедник Илирика, он је ту нашао "мноштво Бугара", који сигурно нису били само четници. У борбама против Гота царевом вођи Велизару, после заузећа Понтуса, долази помоћ од 1.600 коњаника са византиским заповедницима, али са војницима састављеним "највише" од Хуна, Словена и Анта, и оних, што станују с горње стране Дунава. Њихов византиски вођа зна чак и неке навике словенског ратовања. Они су вешти, саопштава он, да се сакрију за грм или за камен и да, искочивши изненада, заробе жива непријатеља. "Око Дунава, где станују, тако су увек нападали Грке и остале варваре." У византиској војсци против Терзије било је не само словенских и антских војника, него и заповедника. То заједничко војевање знатно је доприносило, да Словени познају из ближе грчке војне обичаје и тактику и да се њима послуже; а слабост ромејска, која је требала њихове помоћи, давала им је уверење, да немају одвише опасна противника.

То сазнање могло је да се појачава сваки дан. Дуготрајни рат у Италији са сваковрсним обртима очевидно је црпао снаге царства и изазивао својим економским последицама не само незадовољство, него и нове непријатеље. У скоро покореној Африци избијали су немири и завере, ради којих се морала тамо држати и стално занављати јача посада. Око 540. поче и перзиски владар Хозроје нове нападаје на византиске области Мале Азије, на економски најразвијеније и по царство најважније. Искоришћавајући ту запосленост Византије на другим странама и Словени су, као и други народи њихова суседства, прелазили Дунав и ишли у пљачку. Хроничари бележе један страشان упад Бугара – Хуна у то време. У Илирику су била узета 32 града, а 120.000 заробљеника одведено је преко Дунава. Јустинијан је, да умири бар неке, нудио Словенима погодбу. Под условом да бране слична упадања Хунима – Бугарима, он им је давао стари град Турис, подигнут некад од цара Трајана, и земљу око њега, обећавајући им уз то сваку потпору и доста новаца. За Словене је то био доказ више о ослабелој снази моћне царевине. Најзад, 542. године, пошто се и пре јављала на махове, обухвати страховита куга европски свет косећи људске животе. Нарочито пострада од ње у улице збијени, много насељени и некад много хигијенски Цариград – сам Јустинијан једва је преболео – али не беше поштеђена ни провинциска места, заједно с војничким посадама.

Кад је решавао да почне акцију против Гота у Италији цар Јустинијан се пожурео, да им што пре одузме Далмацију, како би му ова могла послужити као једна од операционих база. Његова војска груписала се, у главном, на обалама Далмације, сузбијајући готске покушаје, да се искрцају и поврате изгубљено. Унутрашњости западног Балкана није се обраћала довољна пажња; тамо су биле огромне планине,

тешко проходне, с великим шумама и са путевима недовољно погодним за веће експедиције. То су добро пратила племена са дунавске линије и према том су удешавали своје упаде. Кад се византиска војска пребацила у Италију, нагрнуше Словени преко границе у већим гомилама.

За време тог дугог рата у Италији Словени готово сваке године упадају у суседне области Византије. Почеше се већ помало и привикавати, да на десној обали реке, често дубоко у унутрашњости царства, и презимљују и да се понеки ту и настањују. Кад је Велизар успео да преотме од Гота Рим, словенске чете опленише сав Илирик, све до Епидамна (Драча), убијајући и робећи кога стигну и отимајући чак и саме градове, јер "није било никог да их брани", како бележи један савременик. Византиска војска од неких 15.000 људи није смела да се упусти у борбу с њима, што значи да су Словени бројем били знатно јачи и опаснији. Ромејске ствари уопште не иду добро. Рат у Италији не може да се води без довољних средстава и војске, и Велизар, немајући тога моли, да буде опозван. Гепиди, један готски огранак заузели су град Сирмиј 536. год. и готово сву Дакију, а Лангобардима је цар уступио град Норикум и панонске тврђаве, да би их добио као савезнике против Гота. То ове није сметало да, спустивши се до Дунава, близу Гепида, проваљују у Далмацију и Илирик и да тамо, тобоже као цареви савезници, плене и робе. Друга дачка места, с наново утврђеним Сингидуном уступио је цар Херулима, који нису били много бољи од Лангобарда, али који су бар ишли у војску, у редове федерата, у неку врсту "страних легија". Њима је цар давао и поклоне, управо најам, по који су долазили нарочити посланици, као што их је пре давао и Гепидима. Убрзо су та варварска племена почела међусобну борбу, посебно Гепиди и Лангобарди, и искрвала су се, подбадана од цариградске дипломатије, толико, да нису за дуже времена била никаква озбиљна опасност ни за Цариград, ни за друге суседе. Цариград је и желео, да их види завађене и упућене на помоћ и зависност од њега и онеспособљене за ма какву заједничку акцију већег стила.

Та борба између Гота и Византије, између варвара с Дунава и царских чета, између Гепида, Херула, Лангобарда; то гушање с пуно крви, створило је у тим областима од Дунава до мора и на обе обале око Дунава једно стање, у коме се многим чинило да је све могуће. Ауторитет власти није се осећао много боље од зидина појединих тврђава. Кад се Царевина кретала да покаже своју снагу, то је бивало само на махове и увек у локалним акцијама на самом Балкану. У паузама, после напора, куљале би кроз многе пролазе нове чете варвара, увек спремне за харање, често са свежим придошлицама и власти су биле немоћне да их спрече. Царска војска односила је понекад победе, где се за њих дала прилика; али против ненадних упада и препада и против плављења северних граница туђим елементима, није могло бити другог лека него да се тамо образује јака и непробојна обрана.

Један страховит поход Словена у унутрашњост царства забележен је 548. године. Једна њихова чета, не већа од 3.000 људи, прешла је без запреке Дунав, па без икакве муке и Марицу, и ту се поделила у две групе. Пролазећи у пустошењу Илирик и Тракију оне су тукле византиске оделе, с којима би се сукобиле, иако су понекад биле слабије бројем. Једно јако оделење коњице, које је било у трачкој

тврђави Цурулу под заповедништвом царског дворјанина Азбада, покуша нападај, али би разбијено "без икакве муке" и "поубијано у најсрамнијем бегу", а сам Азбад заробљен. Њему су нападачи најпре скидали ремење с коже на леђима, па га онда бацили у ватру. Словени су по том, несметано, опседали и ударали и на тврђаве, стекавши искуства и ратне вештине; а пре, говори Прокопије, "нити се усуђиваху сићи у равницу нити борити се око градова". Тако заузеше и приморски трачки град Топер, дванаестак дана хода од самог Цариграда. Мушко становништво у њему, око 15.000 поубијаше, а жене и децу са свим благом поведоше у робље. Овај словенски поход описан је као језовито дело клања и мрцварења, равно хунским крволоштвима. Иза њих су као свиреп траг остајале лешине поубијаних без обзира на године, и то посмицаних не мачем или стрелом, него побијених на коље или премлаћених по глави, пошто би им руке и ноге спугали међу четири даске у процеп. Друге су, не могавши их са собом уз многу стоку повести кућама, угонили у њихове стаје и тамо их све заједно спаљивали. У своју земљу повели су робља на десетине хиљада.

После извлачења Велизарева у Италији ствари пођоше сасвим рђаво по Византинце и готски краљ Тотила имао је да савлада још само извесне слабе ромејске посаде, које су се храбро опирале, али без помоћи из отаџбине биле осуђене да пропану. Кад је била непосредно угрожена чак и Сицилија и Месана одлучи се Јустинијан, да још једном напне снагу и покуша срећу. За врховног вођу постави свог синовца Германа и даде му довољно средстава, да прикупи и организује војску. Геман је био човек јаче вредности и уживао је добар глас; нарочито су га се прибојавали Анти и Словени, против којих је раније с успехом ратовао на Дунаву. Док је он у Илирику, у Сардици, опремао војску, пређоше Словени, у броју као никад дотле, у Византију и утаборише се пред Нишем. Неке од њих, који су се расули по земљи, да би пљачкали, ухвате Византинци и испитају, па чувши да намеравају напасти чак Солун и околне градове обавесте одмах о томе цара. Овај се забрину и нареди Германи, да одустане од похода на Италију, него да свакако гледа сузбити Словене. Ови, дознавши за то, и рачунајући са Германовом војском, не усудише се да приме борбу, него прешавши илирске горе спустише се у Далмацију. Кад је минула та опасност Герман нареди да се војска спрема за Италију, али му, услед нагле смрти, не би суђено да наум изведе. Његови заменици дођоше у Солуну и одлуче да ту презиме налазећи, да би због одмакла времена било тешко предузети сувим пут за Италију (550). У то време пређе преко Дунава нова група Словена и споји се са онима, што су већ били на другој страни. Већ је онда упадало у очи то прелажење и наваљивање Словена на Византију, кадгод ова подузима јаче акције против Тотиле и Гота. Није чудо с тога, што се код Грка јављало подозрење, да то не бива случајно и да између Тотиле и Словена постоје неке везе. Они су их тумачили подмићивањем од стране Тотиле, у главном оним средством, којим су се Византинци служили изигравајући суседне народе у своје сврхе. Карактеристично је, доиста, да је Тотилино име остало запамћено код Јужних Словена и да најстарија наша хроника, *Дукљанска*, ставља Тотилу у словенске владаре. Што су Словени упадали у византиске покрајине обично онда, кад је ромејска војска прелазила у Италију није тешко разумети. Они су имали прилике да се обавештавају о тим кретањима од својих људи, и иначе, и знајући да им се, у

оскудици војске, неће моћи ставити озбиљан отпор ишли су преко Саве и Дунава више у пљачку него у борбу. Против тих нових словенских чета цар је овог пута опремио знатну војску. Сукобили су се чак код Адријанопоља. Претоварени пленом, кад су угледали Грке, Словени се повукоше на једну главицу чекајући напад; док је царева војска с почетка оклевала, а касније, натерана нерасположењем војника због оскудице у храни, почела је борбу са помешаним осећањима. Византиски пораз био је потпун; први пут том приликом Словени су отели и њихову заставу. Несметани, они су иза тог наставили плењење и опустошили су област Астику, за коју се дотле није памтило да је била харана и која је, према том, била ретко богат плен. Овако пљачкајући словенске су чете стигле до самог Великог Зида, нешто мало више него дан хода од самог Цариграда. Нова ромејска војска, у потери, стигла је једну словенску чету тих пљачкаша и повратила један део плена и заробљеника, али су други успели да се још увек с богатом пљачком врате кућама.

Поучени искуством после тих упада и жељни да несметано приберу нове чете за дефинитиван напад против Гота, Византинци су поставили врло пажљиве и довољне страже на дунавској линији, да спречавају препаде с те стране. С тога нови словенски нападаји, 552., не иду више у Тракију, него знатно западније, преко гепидског подручја, у Илирик, у западну Србију или источну Босну. Тако су прошли готово несметано, пљачкајући и убијајући. Византиска војска, несумњиво бројем слабија, није смела уопште да се упусти у борбу с њима, него је само нападала позадину и хватала појединце. Није чак могла ни да зада теже ударце Словенима при повратку преко самог Дунава. Колики је био словенски плен тог пута види се најбоље по том, што су Гепидима, за превоз преко Дунава, плаћали по дукат на главу и успели, наравно, да одвуку и читав плен. Да би у будућности спречили везе Словена са Гепидима, у Цариграду се већ мислило о том, шта да се понуди овим другима, па да Словене оставе осамљене и тим лакше доступачне освети. Али борба, која ускоро наста између крвних непријатеља, Гепида и Лангобарда, даде цару прилике, да јевтиније дође до решења. Да би казнио словенске помагаче он се стави на страну Лангобарда и поможе им, без посебног војничког учешћа, да добију победу. У тим борбама Гепиде су помагали Бугари, а за своје услуге наплаћивали су се сем од њих још и од Византије, харањем њених покрајина.

После Тотилина пораза код Тагина и његове погибије (552.) и после тим проузроковане пропасти готске државе, престају за неко време и упади Словена и других народа с Дунава. Уплашила их је том приликом показана упорност и енергија Царевине и могућност, да се та војска победница обрати сад против њих. Престале су, можда, у исто време и све везе, које су имали са Готима и Тотилом. По свој прилици, после пада Италије, могао је Јустинијан у први мах да одвоји и нешто више војске за посаде у градовима унутрашњости и да појача страже око Дунава, ако никим другим а оно Трачанима и Илирима, које је у великом броју био покупио за задњи напад против Тотиле.

Крај Јустинијанове владавине био је иначе врло суморан. Он је остао победник на неколико страна, скршио је опасне државе и Вандала и Гота, успео чак, да закорачи и у Шпанију, мучену унутрашњим борбама, али је то све донело врло мале или готово никакве користи снажењу матице царства. Непрестано ратовање тражило је силне људске жртве, варварисало нарави и рушило општа добра и материјалне и духовне културе. Цветна Италија постала је гомила згаришта и попрште подивљалих људских чопора. Северна Африка, од рата и куге, опустела је готово сасвим и стала све наглије да пропада. Финансије државне ишле су све више на горе, и као последица дошао је с једне стране притисак на народ, да се створе нови извори прихода, а с друге опште падање вредности и поскупљивање живота. Злоупотреба код недовољно плаћене војске и чиновника постају јавна саблазан. Прве царске уредбе, да се дође до финансиске равнотеже, тичу се смањивања војске. Место 645.000 људи, колико је требало бити у логорима, остаје једва 150.000 и то расутих по свима покрајинама пространог царства, од Мале Азије до Шпаније. Па и та тако сведена војска била је бедно издржавана, неуредно плаћана и слабо храњена; долазило је чак дотле, да су војници понекад морали и просити или бежати из легија. Око 558. напуштају се многа утврђења у Мезији и око Дунава; код Лаза у Азији византиски заповедници рушили су својим рукама зидове утврђених места која су напуштали, да не би послужила после непријатељу. Заморен и остарео, цар се бави више црквеним него војничким пословима и његова клонулост осећала се и одражавала и у свим другим државним органима.

Пред крај његове владавине опасност од "варвара" запретила је непосредно самом Цариграду и очевидно показивала зло, које, поред свих далеких успеха на западу, није могло да се спречи на кућњем прагу. Година 558. била је врло тешка. Силан земљотрес у Цариграду оштетио је многе зграде у вароши, а Анастасијев зид, занемарен и иначе, развалио се на неколико места. Услед оштре зиме Дунав се био толико следдио, да су преко њега могли прелазити не само људи, него и тешка кола. Ову прилику искористио је вођа кутригурских Бугара Заверган (Завер-хан), да провали у Византију. На пут му није стао нико. Чак се изрично наводи да је нашао пуне пограничне крајеве и да је без муке допро до Тракије. С једном четом он је, кроз проваљени Анастасијев зид, дошао готово до пред саму престоницу чинећи насиља сваке врсте. У Цариграду наста велик метеж добегица и неописан страх. Јустинијан даде неке драгоцености пренети у Малу Азију, што још више појача опште запрепашћење. Што је најгоре, у самој престоници не беше довољно праве војске за борбу. Царска гарда, схоларији, беху више за параду и нимало свикли боју, а и они су једва достигали да запоседну најважније тачке на самим градским зидинама. У невољи би позван стари Велизар, да спасава град. С нешто ветерана и слободних трупа, с много сељака, који су имали да у згодан час захалачу са свих страна, искусни Велизар је успео да одбије непријатеља, искористивши грабљивост Бугара, који, раштркани ради плачке, беху изгубили способност концентрисане акције. Клопулост царева испољила се, међутим, и том приликом. Заверган, који се после узмака испод Цариграда био прибрао, јер није било никог да га гони, тражио је од Јустинијана новчане накнаде и добио их је, пошто се цар устручавао да отеже преговоре.

У то време долази на византиске границе још једно ново азиско племе, које ће неколико векова бити једно од најважнијих у историји средње Европе. То су Авари или Обри. Турско-татарског порекла они су раније становали негде иза Каспског Мора. Обликом, бојом лица и обичајима они су толико блиски Хунима, да их многи од старијих писаца или потпуно мешају или свесно идентификују с њима. Један византиски писац, Теофилакт Симоката, који има најбоља обавештења о њима, тврди, да они и јесу у ствари Хуни, а да су аварско име узели од славног и чувеног племена Авара, да би тим именом створили себи већи углед. Номадско племе, они су мењали своја седишта, често од воље, а често и присиљени. У турском *авар* уопште означава бегунца и скитача. Овог пута (552.) њих су били потисли Турци и у бегу пред њима Авари су, иначе као и сви Хуни добри коњаници, допрли на западне обале Црног Мора. Одатле, њих око 20.000, бежећи и даље оставише и црноморске народе, који су живели онуда. Тај њихов бег запамћен је добро и Византинци су им га доцније чешће пребацивали, док су Турци сваком приликом наглашавали, да су Авари још увек њихови поданици, и да, ма где били, не могу избећи мачу њихова султана.

То бежање Авара и борбе, које су настале услед њихова надирања према западу, као и међусобна клања хунских племена изнад Дунава, изазваше општу пометеност. Заплашена племена тих подручја нису знала шта све може изићи из тог општег непријатељства и стога се, у невољи, обраћају Цариграду и нудећи тобоже своје услуге у ствари траже, да отуд буду подржани. Цар их све, усвојивши једном тактику мићења, прима усрдно и отпушта с поклонима. Као остали варвари поступају и Авари. Год. 558. они преко Алана улазе у везе с Грцима и то на овај начин. У земљи Лаза бавио се тада Јустин, син Германов, кога обавестише Алани о варварским жељама, а тај то саопшти даље цару. На Јустинијанов захтев дође у престоницу посебно аварско посланство. Оно се ту разметало снагом свога племена и његовом непобедивошћу и коришћу, коју би могло имати Царство од њихова савезништва, а тражило је као цену за то достојне дарове, сталну плату и родну земљу за становање. Доследан својој политици Јустинијан је пристао на то. Савез је био склопљен и наилазио је на одобравање, јер се Византинцима чинило, да је главно да други за њих свршавају послове, па свеједно, да ли ће Авари победити или бити побеђени. И одиста, они наскоро почињу нападаје за рачун Византије и боре се са Утигурима, Залима и Сабирима и љуто нагрђују Анте. Али лукави, они се убрзо сналазе на новом подручју, разабиру односе у суседству и већ ускоро шире свој опсег. Око год. 562. шаљу посланика у Цариград и траже, да им се одреди земља за насеља. Према предлогу стратига Јустина цар им понуди бившу постојбину Херула, такозвану другу Панонију, али Авари не примише те понуде. Јустин беше, међутим, поверљиво сазнао, да је жеља Авара у ствари била сасвим друга: они нису тражили земљу као за стално насеље, него као погодан терен за пљачку и с тога су хтели да пређу на десну обалу Дунава, и то, ради лакшег успеха, са дозволом Царевине. Сазнавши за то Византија с подозрењем прати рад аварских људи, одузима им оружје, које су куповали на њеном подручју, спрема одбрану реке и одбија да испуни постављене захтеве. То изазва протесте од аварске стране и убрзо почну спремања за отворена непријатељства. Што се није могло добити лукавством требало је освојити на сабљи.

Сукоб се заострио још и тим, што је после смрти Јустинијанове (565.) његов наследник Јустин II из основа променио ујакову политику према варварима. Поремећене финансије државне и сувишна попустљивост довели су владу у врло тежак положај и у земљи се јављала јака струја против широке руке Јустинијанове. Јустин сматра да је мићење варвара било лоше средство за њихово смиривање; они су то сматрали више знаком слабости него неком државном мудрошћу и услед тога је осетно страдао сам углед Царевине. Кад су Авари упутили своје посланство новом цару тражећи не само дотадашње дарове, него и њихово повећавање, указујући поред своје велике снаге и на заслуге, које су учинили Царевини прекративши дотле уобичајена варварска плачкања по Тракији, Јустин им даде одговор који је био пун императорске самосвести и нимало склон за пазар. Нису они ни потреба ни страх империје и ово све, што се чини за њих више је милост него обавеза. Одбивши, да им да оно, што су тражили он им је у једној реченици изнео програм своје политике: место новца и откупа, варваре ће одбијати од Византије страх пред њеном снагом.

Авари, који су међутим окупили око себе остатке сродних хунских племена, и у источној Европи и на десној обали Дунава, неке милом, а неке силом, као у међусобним борбама искрвављена бугарска племена, почели су били да се шире према западу и без пристанка Јустинијанова. Коњаници, у широким пољанама ових предела они, као и Хуни Атилина времена, имају пространо поприште за своје испаде. Ратници су по занату и од потребе. Доста брзо познавају Панонију, прелазе у њу и у залетима искрсавају чак на франачким границама. Уплашени донекле одлучношћу новог цара они остављају на миру византијске границе, бар за једно извесно време, и све се више обрћу према западу. Прва њихова надирања су у северозападном правцу према Тирингији, где присиљавају франачке владаре на одустајање од ратова против њих. Аварско пробијање према југозападу дошло је нешто доцније и било је изазвано борбама између Гепида и Лангобарда. Помућени одавно између себе и крвно завађени, и једно и друго од тих племена тражило је савезнике за страшан и коначан обрачун. Лангобарди се обраћају Аварима, налазећи да су им Византици, савезници Гепида, заједнички непријатељи. Бајан, поглавица аварски, пристаде на савез, али уз цену, да њему припане освојена гепидска земља, уз друге неке делове. У борби иза тога Гепиди су били потучени и у њихову земљу, у долину ушћа Драве, све до Фрушке Горе, продреше Авари. Византинци су једва успели да за себе спасу тврди град Сирмиј, као крајњу тачку и кулу на савској граници. Ушавши у гепидско подручје Авари се још више померају према југу и нарочито према западу, а као Лангобарди, осетивши непосредно незгоде аварског суседства, искористише промену управе у Италији и кренуше тамо 568. "са женама и децом и свим покућством", заузеше Авари и њихове земље. Западни извори казују, да су их Лангобарди сами уступили Аварима с погодбом, да их опет узму, ако им буде нужде да се враћају. Занимљиво је, доиста, да везе између та два племена и иза тога остају доста срдачне и ако је овде тако лако претпоставити, да су Лангобарди на свом терену више узмицали, него што су га даривали. Тако су се крајем шездесетих година VI века Авари раширили по свој Панонији и постали на том подручју главни чинилац. Долазећи као победници они су ту загосподарили и свим расутим словенским насељима, која су се овде затекла

од ранијих похода, или су их доводили са собом, кад су пролазећи њиховим земљама померали словенска станишта све од долине Дњестра и Дњепра, па до дунавског ушћа.

Словени са Аварима

Авари су тако, избегавши директне веће сукобе с Византијом, постигли ипак донекле оно, што су тражили: али су обухватили читаву дунавску долину и стали сад према Царевини са извесним правом на даљу експанзију и са извесном афирмацијом своје снаге. Сад се само није више радило о том, да пређу на десну обалу Дунава у горњем току, него да пређу са северне стране на јужну у његовом доњем току, односно да из основа помере стабилизовану северну границу Царевине. Та се жеља код њих јавља врло брзо и врло јасно. Они гласно траже и хоће стари Сирмиј, не само као најважнији емпориј тога краја, него више као опасно упориште византиске војске на подручју, које њима има да буде исходиште. Али вешти, и у страху од још некушане снаге царева војске, они желе да се нагоде и да то добију мирним путем. Цар их упорно одбија у том захтеву, но везан на другој страни, ипак покушава преговоре, али за већу сигурност шаље тамо као главног преговарача вођу дворске страже и свог доцнијег сувладара Тиберија. Овај долази до извесног споразума с њима, али се цару тај чини сувише попустљив и он стога гони на рат као на најбоље средство да се смире и упамте ти сви узбеснели дошљаци. Али рат није испунио наде царева. Византиска војска, осећајући противничку надмоћ, узмицала је пред Аварима и држала се једино у сирмиској тврђави. Изгледа чак, да су аварске чете продрле до Тракије и да су тек, ту сузбијене, пристале на мир. Тај мир, чији садржај није потпуно познат, морао је, међутим, свакако водити рачуна о том, да су Авари постали стварни господари читавог подручја од Фрушке Горе до близу ушћа Дунава, изузимајући једино две царске тврђаве, Сирмиј и Сингидунум.

За читаво то време о Словенима нема ближих вести. Византија је више забављена Аварима него њима и не обраћа им пуне пажње. Словени, вероватно, суделују с Аварима заједно, као њихови поданици на подручју данашње Војводине и с тога их грчки писци не наводе нарочито. Тек око 578. год. забележен је један опасан словенски поход против Царевине, али ни тај не беше изведен од Словена с аварског панонског подручја, него са доњег Дунава. У огромном броју, са неких 100.000 људи, провалили су они у Тракију да је плене. Византиски цар беше на невољи. Заплетен од раније у дуг и врло променљив рат са Терзијом, он сад није имао довољно расположивих чета, да их баци против Словена. С тога шаље посланство аварском поглавару Бајану, да му овај помогне тим, што ће напасти Словене у њиховој земљи и тако их одвући од Византије. Авари пристадоше и то, у главном, с тога, што су желели да и над тим делом словенских племена утврде своју власт. Још пре овог позива био је Бајан позвао словенске поглавице и вођу им Даврентија, да га признају као врховног господара и да му плаћају данак. Словени су дали кратак одговор. "Какав је то човек што се греје сунчаним зрацима, који ће учинити да се покоримо? Та ми смо се научили да владамо туђом, а не други нашом земљом. А то друкчије не може бити док траје ратова и мачева." На то је

дошло до свађе, у којој заглави аварско посланство. Бајан је сад нашао погодан час, да као мандатар Византије освети увреду, а и, према речима савременог Менандра Протектора, што се надао "да ће наћи земљу пуну богатства, пошто су пре Словени опљачкали ромејско подручје, а њихово није нико други од осталих народа." Авари, с грчким изаслаником, и с војском од 60.000 оклопника, пређоше на ромејско подручје и преко данашње северне Србије и Бугарске, заобилазним путем, стигоше на доњи Дунав. Прешавши реку у лађама са по две крме нападоше одмах словенско подручје и разграбише све, "а да се нигде нико од тамошњих варвара није усудио да се с њима упусти у борбу, него се беху разбегли по шипражју и у густеж шуме." Велик број византиских заробљеника, који се затекао међу Словенима, би ослобођен и враћен кућама. Саме Словене потераше Авари на обавезу плаћања данка. Али чим су се Авари одатле повукли у своје подручје, Словени брзо дигоше главу, па наставише према Грцима даље упаде у Тракију, а према Аварима пркосни став непокорности.

Осетивши Бајан са Аварима, да Византија треба њега и да је, према том, њена снага друкчија него што је он замишљао, одлучи се брзо, да сам, без имало обзира, узме утврђени Сирмиј. Послао је, истина, свог човека у Цариград да прими од цара уговорени годишњи поклон од 80.000 номизмата, што је била последица задњег мира, и сачекао његов повратак, па је онда, обавештен да рат с Перзијом још траје, дигао сву војску и пао између Сирмија и Сингидунума. Ту се спремао да почне дизати мост на Сави, не само да би лакше деловао према Сирмију, него и да би имао повољнији прелаз у византиско подручје. На грчке протесте одговарао је, да то подизање није уперено против њих, него против Словена, који не испуњавају према њему узетих обавеза; – али да ће сваког, ко би покушао да га омета у том послу, сматрати као непријатеља. Не могући му се одупрети Грци су пасивно посматрали рад. Кад је мост био готов Авари су изашли с правим захтевом тражећи предају града. Свесни да је Сирмиј ванредно важно стратешко место за ромејску војску, која се у њему може прибрати и из њега почињати акције без опасности прелаза преко реке, они желе, да то место добију у своје руке и с тим и стварно јемство за своју сигурност. Они знају византиску непоузданост према ранијим народима на овом подручју и, поучени искуством, неће да доживе њихову судбину. У Цариграду се, поред све незгоде општег положаја, није могло на то пристати. Пад Сирмија значио би много више него пад ма ког другог града у унутрашњости. Не само да се руши једна јака брана царевине, него, што је још горе, њене слабости постају очевидне, губи се страх од њене снаге и северна племена на граници почеће да иду за аварским примером. "Волео бих му дати", кажу да је рекао цар Тиберије, "једну од две моје кћери, него град Сирмиј." Немајући војске, а жељан да спасе град, посла неколико виших и мањих заповедника, да из Илирика и Далмације с тамошњим посадама покушају помоћ. Обратио се и Лангобардима. Авари су, међутим, подигли још један мост с друге стране, и варош тако потпуно отсекли. Тај други мост био је врло вероватно подигнут на каналу цара Проба, који је био спроведен од Јарка до Купинова и који је од Срема правио неку врсту острва. Град се храбро држао, све док му није почело недостајати хране; а онда, остављен без помоћи, тешко намучен глађу, мораде да се преда, 582. године. Са Сирмијем, "преславним градом", како веле савремени Византинци, пала је предња ромејска

кула на северној граници, најважнији мостовни браник за прелаз Саве, и тим падом створена је прва рупа на бедему царевине.

Словенска племена, кренувши у онако великом броју у Византију, нису била много пометена аварском акцијом против њих. Њихови главни одреди чак се не хтедоше ни враћати док не сврше оно, што беху наумили. Овог пута, у унутрашњости ни од ког несметани, они пљачкају широка византиска подручја, и то, како вели савремени Јован Ефески, један јерменски писац, "читаву Хеладу, тесалске и трачке покрајине" и "заузеше многе вароши и градове". Важно је, међутим, да они не напуштају одмах земљу, у коју провале, него да ту почињу презимљавати и остајати "као у својој земљи". Исти писац изрично казује, како Словени у Византији "станују сасвим слободно и без страха, као на свом властитом подручју;" даље, да "до данашњег дана (то је година 584.) станују, седе и почивају у ромејским покрајинама, без бриге и страха, пленећи, убијајући и палећи; обогатили су се; имају злата и сребра, ергеле коња и много оружја и научили су ратовати боље од Ромеја." И ако те речи не треба узети дословно, јер сам казује, да су Словени били и истеривани и да, још увек припрости, не излазе ван шумских предела и да не знају за оружје осим копаља, ипак оне казују толико, да се Словени почињу привикавати на византиске земље и да иза пљачкашких упада остају и понеки, који се ту задржавају и деломично настањују. Да је то настањивања било у приметној мери крајем VI или почетком VII века види се из једног детаља војничког стратешког списка, који се приписивао цару Маврикију. У опису Словена и Анта тамо се каже, како су та племена слободољубива и никако вољна да робују или да неко њима влада, "а нарочито у властитој земљи." У *Тактици* цара Лава то се место прецизира: да је њихова земља с оне стране Дунава. Значи, дакле, да је с њима било искуства и на другој страни реке, где су чували своје особине, и ако на туђем тлу.

Кад је умро цар Тиберије (582.) и наследио га његов зет и успешни војсковођа у Азији Маврикије, северна је граница царевине била веома ровита. Сва боља војска била је још увек заузета у богатим и за царство врло важним покрајинама Мале Азије. Осећајући то, варвари постају све насртљивији. Не познавајући још новог цара хаган беше послао своје људе у Цариград, да за сваки случај склопи мир. Код Маврикија то посланство с почетка наилази на леп пријем и он пристаје да призна створено стање, не желећи нових заплета. Ту предусретљивост Авари схватише као слабост и увиђајући да је мир пречи царевини него њима, хаган га је наскоро почео уцењивати и спремао се, да свој стечени посед још боље заокружи. Поклони, који му се шаљу из престонице, нису му довољно лепо и он их враћа натраг; тражи повишење годишњег дара са 80.000 на 100.000 златника. Кад му Маврикије то одбија, Бајан 584. прекида уговор и одмах почиње рат. Његов нападај на погранични Сингидунум био је толико ненадан, да је затекао грађане ван града, при пољском раду. По напред смишљеном плану Авари су напали све ромејске тврђаве на великој дунавској артерији, Сингидунум, Аугусте и Виминациј. У тој навали они продреће све до Анхијала, наишавши на отпор само код сингидумских градских врата. Изненађени и донекле уплашени тим наглим продирањем варвара, Византинци им послаше двојицу изасланика, бившег поглавара Сицилије, Елпидија и царева дворјаника из телесне страже Коментиола, да преговарају о миру.

Осећајући своју снагу хаган је био охол и узимао је претећи став, и кад се један од византиских посланика, Коментиол, усудио да одговори равном мером, био је толико бесан, да их умало није оба погубио. После извесног времена преговори су ипак поново настављени и 585. дошло је до мира попуштањем Византије и примањем познатих аварских захтева.

Али стварног мира није било. Видећи немоћ царевине ни Словени не хтедоше да остану без удела у добити. Те исте године, кад Авари склапају мир с Византијом, по свој прилици само за то да се припреме за нове походе, јављају се и Словени са својим нападајима. Византиски људи су држали, да су те нападаје непосредно потакли Авари. Ствар није немогућа, и ако је мало необична иза оних упада аварских на њихово подручје за рачун Византије. Објаснити се може или тако, да су и Авари и Словени увидели, да им је много издашније заједнички нападати на ослабело царство, него се трошити у узајамној борби; или да су Словени, притешњени и заплашени од аварске силе, примили на се дужност њихових претходница. Упад Словена, после мира са Аварима, дошао је неочекивано и имао је, услед тога, с почетка успеха. Продрли су дубоко чак до Дугог Зида, и у опасности за престоницу сам је цар организовао обрану. Познати Коментиол је, међутим, с трачке стране припремао чете и онда, једног дана код реке Ергиније изненада извршио напад и знатно потукао неке пљачкашке одреде. Словени су ипак остали у земљи и Коментиол их је морао напасти по други пут код Адријанопоља, близу тврђаве Ансина, где су били под вођством неког Радогоста. Тек том другом победом била је Астика ослобођена од Словена.

У јесен исте године, 585., крену се против Византије и хаган Бајан са Аварима, можда у помоћ Словенима. Изговор или можда непосредан повод за нападај био је у повређеном поносу Бајановом. Један скитски свештеник ("боколабра") учинио је прељубу с једном од хаганових жена и на бегу у Турску био је ухваћен од Византинаца и, место Аварима, послат је у Цариград. Раздражен том непажњом према његовој части и личности Бајан је одмах отпочео непријатељства, толико нагло, да његов посланик у престоници, који беше дошао да прими годишње поклоне, није имао кад да се врати. Хаган је опустошио сву дунавску околину и заузео с нешто отпора већи део граничних тврђава. Цар повери врховно заповедништво војске Коментиолу. За тешке прилике Византије на Балкану нема можда речитијег сведочанства од тога, да је цела та војска, прибрана у Анхијалу, износила тек 6.000 правих бораца и да се са том шаком људи имала бранити читаву дунавску линија и сви балкански кланци! Па ипак, извесни византиски одреди држаху се врло добро и код Томија умало не заробише самог хагана. Само, кад је размер снага био и сувише очевидан и у вође ушао страх, да при борби не прођу врло рђаво, настала је пометња и заређали порази. Авари продреше у Тракију, узеше многе градове и зауставише се пред Адријанопољем. Узбуђена престоница била је веома незадовољна читавом организацијом обране и у својим прекорима и поспрдним песмама није штедела ни војно водство, ни самог цара. Под утиском непосредне опасности брзо је спремљена нова војска, која са успехом прима борбу и после пораза Авара чисти Тракију од провалника.

Негде у то време пада и први словенски поход против Солуна, дуго запамћен и у народној и у црквеној традицији онога краја. У легенди о св. Димитрију прича се, да су једне недеље, 22. септембра 586., осванули пред солунским градом многобројни Словени (и ту се понавља број од 100.000), упућени тамо од хагана. Задржали су се најпре око тврђавице св. Матроне, а онда су свом снагом јурнули на град носећи већ спремљене лествице, да би могли ускочити на зидове. Градска посада, и ако изненађена, храбро се опирала помагана од грађана. Словени су већ били вешти ратној вештини при опсади градова; имали су све опсадне справе, огромне балисте и чак такозване корњаче, које су ради заштите биле прекривене најпре сухим кожама, а после, да се не би запалиле, превучене поново свежим кожама воловским и камилским. Бацали су камење на град, казује један очевидцац, који су били као читави мали хумчићи. Ипак нису успели. Храброст бранилаца била је велика, а отпор чврст и са много довитљивости. После једног испада, чију су срећу приписивали заштитнику града св. Димитрију, Солуњани прилично потискују словенске нападаче. Не надајући се таквом отпору Словени брзо малаксавају и седми дан напуштају опсаду, да се од Солуна упуте према Грчкој, где су пљачкајући продрли врло дубоко и где се задржавају све до 589. године.

Кад је 591., услед унутрашњих криза у Перзији, Византија могла да успешно заврши послове на тој страни за један дужи период година, цар Маврикије одмах пребацује своју војску у Европу, једва дочекавши, да са довољном снагом обезбеди северне границе и са средствима достојним Царевине иступи пред варваре. Лично, као ниједан владалац пре њега, кренуо се Маврикије на дунавску линију, да прегледа стање земље и пограничних градова и да осмотри војску, која се прибирала око Анхијала. Из тог времена забележен је један врло занимљив податак. Византиски војници беху ухватили и довели пред цара тројицу Словена, који уза се нису имали ништа од оружја, него само своје музичке инструменте, неку врсту китара. На царско питање: ко су и шта раде у његовој земљи, они су одговорили врло уопштено и нимало вероватно. Они су казивали, да су пореклом Словени са неког западног океана. Њима је хаган послао људе, с богатим поклонима за поглавице, да би и међу њима могли купити народ за војску. Они су, веле, примили поклоне, али одбили понуду, изговарајући се на тегобе пута. Њих тројица су били послани, да то саопште хагану, а он их је, љут ради одговора, силом задржавао, не марећи за утврђено правило међународних односа, да су посланици неповредиви. Ради тога су они, чувши за ромејску земљу, добили у Тракију. Носе китаре, јер су се у њиховој земљи не зна за оружје; певају само уз лире, а не уз бојне трубе. Цару су се свиделе њихове песме, а дивио се развијености њихових телеса; па их лепо угости и упуту у унутрашњост. То наивно казивање с правом је већ одавно тумачено као нека врста шеретлука; пре ће бити, да су ова три Словена вршила службу ухода и унапред била спремна, да даду, на очи безопасни, такав одговор. Из саопштења политички важно било би само то, да су Авари, спремајући се за борбе, тражили да појачају своју војску и да се, у исто време, смире са осталим противницима. Са Лангобардима су се, доиста, и нагодили 591. године. Рат се, према томе, током те године, спремао на обе стране и могло се мислити, да ће бити и врло тежак и врло крвав.

Непријатељства су почела 592. год. Цар Маврикије је одбио хагану повишење годишњих плаћања, што је овај, вероватно намерно, удесио као повод за рат. Са Аварима ратују и Словени, и то, како по свему изгледа, као њихови подложници. У легенди св. Димитрија изрично се каже, да је хагану подложен "цео народ" Словена (слов). Други један грчки писац, Теофилакт Симоката, казује, да је (то то) хаган "наредио" Словенима, да му приправе много лађа, како би на њима прешао Дунав. Ови су почели свој посао близу ушћа Саве у Дунав. У том раду их је, међутим, много ометала сингидумска посада, која је често испадала из града и палила донесену и приправљену грађу. Ради тога аварске и словенске чете опседну град. Опсада је трајала кратко време; изненада, седми дан, позвао је хаган своје људе да напусте Сингидунум. Ови су наравно, то учинили одмах, али су наплатили од града као цену за одлазак: 2.000 златника, и један златом окићен сто и једну скупочену хаљину. Припреме за прелаз Хаганове војске почеле су онда на другом месту, близу града Сирмија, односно испод Митровице. Хаган вели, Симоката, "припреми мноштво Словена да тешу дрво". Кад су лађе биле готове, он посла једно оделење војске да иде напред и задаје страх, а сам крену даље на исток, према Бононији. Врховну команду византиске војске имао је војвода Приск. Његове се чете добро држе, али слабије бројем морају ипак, да узмичу. Хаган осваја град по град, док најпосле не стиже и под Дризиперу. После опсаде од неколико дана, услед једног ненадног испада градске посаде, његова војска нагло узмаче и умало не прсну у бег. Лаковерни свет Средњег Века приписивао је то неком чудном привиђењу. Кад су се, причало се, отворила градска врата, учинило се Аварима да безбројне грчке фаланге силазе из града и уплашени тим варварски војници нагло устукнуше. Јака воља хаганова повратила је убрзо потребну дисциплину и обезбедила му нове победе. Хаган потискује Приска са читаве дунавске линије и прогони га и у унутрашњост; све до добро утврђеног града Цурула. Да помогне свом тешко притешњеном војводи цар Маврикије шаље једно писмо, упућено тобоже Приску, али удешено да пане у руке Аварима. Цар је као соколио Приска да издржи, док византиска флота, која је тобоже већ послата, не сврши свој нападај на аварско подручје, иза леђа хаганове војске. Добивши то писмо, аварски вођа поверује у њ, прими мали откуп од Приска, диже опсаду и крену одмах натраг, да штити угрожени домаћи крај.

С пролећа идуће године (593.) посла цар Приска поново на Дунав, да спречи словенске упаде у Тракију. Цар му је том приликом нагласио, да се непријатељ сигурно неће смирити, док се не увери да према себи има опасна противника; односно, ако се солидном обраном и утврђивањем дунавских граница не онемогуће њихови насртаји. Византиска војска дође до Доростола потпуно спремна за борбу. Ту стиже Праску хаганово посланство тражећи обавештења, чему има да служи тај нови војни поход, кад је лањске године између њих дошло до мира. Приск је одговорио, да се Византинци не спремају на Аваре него на Словене и да, према томе, нема ни говора о повреди мировног уговора. Иза тога, једне ноћи, сасвим изненада, Приск је пребацио своје чете преко Дунава и напао словенску војску, коју је водио Радагост. Напад је био тако неочекиван, да је сам Радагост једва изнео живу главу ускочивши на неоседлана коња. Дошавши после себи, у сукобу с једним византиским оделењем, он је покушао да им сузбије налет, али је и по други

пут морао да се спасава једним вратоломним скоком у реку, коју је срећно препливао. Словенска земља би похарана, а људи разјурени. Добивени плен је Приск упутио у Цариград, са пратњом од 300 војника. На путу, чак на шестом конаку, дакле дубоко у унутрашњости, напала је на тај караван једна јака словенска чета и била би сигурно уграбила сав товар, да није случајно дошла једна нова грчка чета првима у помоћ и тако спасла ствар. Овај је случај веома карактеристичан за тадашње прилике на Балкану и несигурност, која је владала чак за леђима оперативне војске, у покрајини најближој престоници; исто као што је доказ о слободи словенских чета на византиском тлу и донекле можда о њихову одомаћивању.

Приск је, после првог успеха, наставио ратовање. Његове чете полазе за Словенима дубоко у њихову унутрашњост у данашњој Влашкој. Словени се повлаче у околне шуме и ритове, где су намеравали навући непријатељску војску, невешту том терену, и сасвим је сатрти. Византинцима, који су били дошли у доста тежак положај, поможе издаја једног Гепида. Он је довео Византинце до положаја једне словенске чете и учинио, да су изненађени Словени морали примити и изгубити борбу. Грчки вођа Александар беше ударио на тешке муке том приликом заробљене Словене, да би му дали потребне податке и о осталим словенским оделењима, али су мученици упорно остајали неми и несавитљиви. Гепид, врло добро обавештен о Словенима, понуди поново своје услуге. Он оде једном од словенских поглавица, неком Мужоку, обавести га о поразу Радогостовом и замоли га, да му даде људи и лађа да их спасе. Мужок му даде 150 чамаца и 300 веслача. С њима Гепид дође до реке Паспирија, па их ту издаде Византинцима; а одмах за тим спроведе Прискову војску и у Мужоков крај. Грчка војска упаде тамо онај дан, кад је Мужок давао даћу свом брату и кад све званице бежу изопијане. У самом метежу многи од Словена бише поубијани, а сам Мужок заробљен.

Цар је желео, да сва та акција не остане на половним мерама и с тога нереди, да војска презими на словенском подручју, како би одмах с пролећа могла почети поново прочишћавање и леве обале Дунава. Та наредба изазва побуну у војсци. Приск је и сам мислио, да је мудрије повући се на своје подручје; једно због солидније исхране а друго ради несигурности у туђој земљи, где су препади сваки час могући. Маврикије га је, ради тих обзира Прискових према расположењу војске сменио са положаја главног заповедника, а на његово је место поставио свог брата Петра. Хагану је било необично ово повлачење византиске војске, па посла своје људе Приску, да извиде ствар. У исто време, он је стао чинити све припреме, да он са своје стране напане Византинце; а издаде наредбу и Словенима да прелазе Дунав. Приск, обавештен о том, шаље једног свог поуздана човека хагану, да га на сваки начин одврати од те акције. Хаган је, као господар овог "целог народа", изјављивао, да је Приск "ступио на моју земљу и напао на моје поданике", па је – место да брани своје поданике, затражио удео у плену. Приск је с муком наговорио своје војнике, да пристану на то. Хагану је враћено 5.000 заробљених Словена, а он је задовољан тим пристао, да византиска војска пређе преко његова подручја. Јасно је, према овоме, ма колико иначе вести биле нејасне, да су словенска насеља, и то не само она на западу, око Саве, него и она у Дакији, била у овисности од Авара;

само су ова источна, због удаљености, била у многим слободнија. Приметили смо, у осталом, већ раније, да је хаган баш тим дачким Словенима слао посланства са захтевом да му плаћају данак и да их је, кад су они одбијали, присиљавао на то. Да су они, кад год су могли, избегавали да му чине по вољи и да је хаган, са своје стране њих употребљавао као монету у својим рачунима, није нимало необична појава ни у односима савремених, а камо ли оновремених народа. Цар је оштро прекорио Приска ради тог поступка. Он је добро видео, да ће ово хаганово посредовање само појачати аварски престиж код Словена. У колико су се Словени раније и опирали Аварима, они ће сад да се држе с њима нешто из страха од Византије, а нешто с тога, што непосредно осећају стварну и респектовану снагу Хаганову.

Ново ратовање на дунавској линији настављено је с пролећа 596. год. Византиска војска беше прилично поколебана у дисциплини и незадовољна с неким царевим реформама. Словени, опорављени од прошлих удараца, постају поново агресивни и њихове пљачке по Тракији бивају и опет честа појава. Занимљив је из тог времена опис једног сукоба између њих и византиске војске. Једна чета од 600 Словена, опљачкавши неке градове, гонила је богат плен и водила много заробљеника. Византиски заповедник, онај познати Александар, пожуре са 1000 коњаника, да их стигне и отме плен. Кад опазише византиску војску Словени почеше убијати заробљенике, остављајући само жене и децу. У исти мах, брзо, од кола са пленом направише своје бедеме. Византинци су се устручавали да их напану, јер су словенске стреле добро гађале у њихове коње. Александар с тога нареди, да војници сјашу и да личним јунаштвом разбију непријатеља. Словени су, у јарости, стали сећи и остале заробљенике, што је веома узбудило нападаче и донело им најпосле победу. Међутим, остала ромејска војска остаде дуго неактивна. У једном лову, бежећи од вепра, војвода Петар беше се ударио о једно дрво и повредио ногу, па је дуже болестан потпуно напустио војне операције. У престоници се веровало, да он намерно избегава борбу и да његова личност не даје довољних гаранција за сигурну обрану царевине. Кад је, директно прекорен од цара, покушао нешто живљу акцију и прелаз преко Дунава имао је великих губитака и више је штетио угледу царске војске тим него својом пасивношћу.

Једна његова извидница од дваестак људи беше упућена преко Дунава, да пре Петрова прелаза реке уходи словенске положаје и кретања. Изморена и недовољно опрезна та је извидница заспала у једној шуми и пала у руке Словенима. Да би спасли главе ти људи одадоше Словенима све што су знали о Петровим намерама. Тад вођа Словена, Пиригост, дође са својим четама близу реке и спреми заседе у шумама. Кад је војвода Петар наредио својој војсци прелаз преко Дунава дочекали су Словени први одред од 1000 људи и потпуно га уништили. Видевши то војвода Петар издаде наредбу, да сва војска пређе одједном и да, у пуној снази, прими нападај. Словени изиђоше да спречавају прелаз и искрцавање. Али киша византиских стрела обасу њихов табор и кад паде Пиригост они оставише бојно поље. Немајући коња Византинци их нису прогонили, него се задовољише тим, што су том победом постали господари над обе обале Дунава. Кад су, прибравши се, пошли напред у туђу и непознату земљу, ромејски војници наиђоше на тешке

неприлике. Нарочито их је мучила жеђ у неком крају Добруче, где на далеко није било текуће воде или јачег извора. Један човек, кога су нашли да их поведе до какве реке, спроведе их до неке ближе непознате Хеливакије. Кад је војска полегла да се халапљиво напије воде осуше на њих своје стреле Словени, сакривени у шумама противне обале, вероватно већ унапред спремљени за тај случај. Византинци покушаше да их потисну, али видећи се према упорну непријатељу у непознатом крају, несигурни за леђа, а у страху од какве нове издаје, они почеше брзо да се повлаче и нису се дали зауставити све док нису преградили Дунав. Читаво Петрово ратовање завршило је, према том, неуспехом и цар је с тога био присиљен, да му одузме врховно вођство.

С пролећа 598. прибрав је нови врховни заповедник, познати Приск из ранијих ратовања, изморену војску у Астици и зачудио се кад је видео колико је проређена. Обновивши је и подигавши јој дух, он пређе с њом Дунав и дође до Нова. Хаган је и опет затражио објашњење ради тог сукоба, а Приск му је одговорио са старим претварањем, да је дошао с тога, што је ту лов добар и што је место с добрим водама и згодно за јахање. Хаган је примећивао, да је то аварска земља и да Ромеји крше мир прелазећи у њу; Приск је, опет, одговарао, да је земља византиска и да он с правом долази ту. Авари су, према овом, сматрали себе као господаре подручја на ком су становали Словени и понашали су се, у овај мах, као позвани да узму на се дужност њихових заштитника. Ради тога на тај византиски упад одговорише освајањем Сингидунума, чије становништво преселише на своје подручје. Приск на то пожури да војску приближи освојеном граду и стиже с њом на дунавски оточић Сигу, око 30 миља удаљен од вароши, а сам потражи хагана у Константиоли, да говори с њим поводом тога. Хаган је седео на обали, а Приск је седео на лађи и тако су над Дунавом водили оштар разговор. До споразума није дошло; шта више, хаган је, наљућен византиским пребацивањем, прекинуо разговор и бесно довикнуо, да ће трагом Сингидунума наскоро поћи и многи други градови. После тог узалудног састанка Приск нареди свом заповеднику Гудују, да поврати изгубљени град. Овај с флотом доплови под варош и спреми нападај. Авари, у обрани, место порушених бедема поставише низ бедема од кола, као Словени у прошлостишњој извидничкој бици, али не могоше одолети. Кад је Сингидунум поново дошао у византиске руке, они одмах почеше подизати зидове и утврде желећи да град обезбеде од каква новог препеда. То утврђивање даде тобоже повод хагану, да у свој форми објави Византији рат.

Аварска војска овог пута није упала ни у Тракију ни у Илирик, него много западније, у Истру и Далмацију. Овамо је хаган имао више изгледа на плен, јер су крајеви били раније неисцрпени; а можда се устручавао и да прими борбу с Приском око тешких балканских кланаца, где су се Грци били добро припремили. Незаштићена Далмација страдала је много; спомиње се, да су Авари и Словени том приликом разорили на 40 градова и места. Приск није могао са својом малом војском да спречи ту провалу; послао је само опробаног Гудуја са 2.000 војника, да извиђа и узнемирава аварске чете. Избегавајући војнички пут, на ком би се морао сукобити са главном војском непријатеља, опрезан Гудуј се са својим војницима верао кроз кланце и с успехом изненађивао и робило аварске страже и комору. Једна

таква победа над овећим једним оделењем Словена и Авара силно је обеселила папу Гргура Великог, кад га је, забринута, обавестио о њој екзарх Италије.

При борбама на западу хаган је хтео да има и савезника. Нашао их је у својим старим пријатељима Лангобардима, ради којих је упутио једно посланство франачком краљу упозоравајући га, да буде у миру колико са њим лично, толико и са њима. Са Лангобардима заједно словенске и аварске чете продиру у Истру, палећи и пустошећи све. У јулу 600. год. папа Гргур Велики пишући солунском епископу Максиму каже му, да се много брине и жалости поводом тога, што му овај јавља о опасностима од словенског племена и то тим више, "јер кроз пролаз Истре почеше већ улазити и у Италију." А тешећи га вели му са резигнацијом и са прорицањем рђаве будућности, да се ипак не смућује сасвим ради тога, "јер они, који ће живети после нас, видеће још гора времена!"

Пред зиму 599., почео је хаган акцију и на исток. Пошао је на град Томи, а Приск се пожурio одмах за њим да град брани. Али до веће борбе није дошло целе те зиме. Слабо опскрбљена, ромејска је војска почела да пати од глади и с пролећа, уз часни пост, та њихова невоља је била општепозната. Изненађује, у том часу, један ретко човекољубив поступак аварског господара. Обавештен о тој јуначкој муци, Хаган је преко Васкрса понудио Византинцима примирје од пет дана и послао је гладној војсци довољно хране, да се поткрепи. То је, наравно, знатно деловало на слабљење ратничког расположења. У то време повео је Коментиол другу војску против Авара идући према Никополу. Код града Јатра дође до борбе, ненадне по Византинце и с тога катастрофалне. Коментиол је, изгубивши потпуно главу у изненађењу, давао сметене наредбе и знатно је допринео, да се окрене у бег и оно чета, што је било спремно да води борбу. У војсци с тога наста опште уверење, да је он учинио издају и намерно упропастио војску. У Дризипери му не дадоше ући у град, него га дочекаше погрдама и камењем, и он посрамљен побеже у Цариград. Његове уплахирене вести, и изглед бегунаца, изазваше тамо опште запрепашћење. Многи, у паници, помислише да се спасавају у Азију. Цар хитно опреми своју гарду с нешто друге војске и грађана, да чува Дуги Зид и престоницу мислећи, да ће Авари, по старој навици, допрети дотле. Они су доиста и били потерали Коментиола и прогонећи га заузели Дризиперу, кад одједном међу њима наста страшан помор. Самом хагану за један дан умре седморо деце. То омете и потпуно заустави његову војску.

Цариградски сенат одлучи да тражи мир. Царево посланство нашло је хагана у Дризипери још тешко жалосна, али склона за преговоре. Постигнут споразум гласио је да Дунав постане међа између Византије и Авара. Хаган је жртвовао источне, дачке, Словене дозвољавајући Ромејима, да у борби против њих могу прелазити Дунав. Ради чега је он тако поступио није данас познато; али је врло вероватно с тога, што ти Словени нису показивали нимало склоности да врше према њему поданичке обавезе. Они се, очевидно, нису борили са Византијом за то, да би примили аварско господство; њихова жеља била је увек да остану, колико могу, слободни на све стране.

Поред свега његова неуспеха у прошлој борби и поред свега огорчења, које је владало против њега и у војсци и у грађанству, цар и опет именована Коментиола за вођу на Дунаву. Учинио је то на своју штету, јер је сад мржња са побеђеног војсковође преношена и на сама цара. Цар је, међутим, учинио то с надом, да ће Коментиол, поучен скупим искуством, бити у новим борбама много обазривији и да ће упети све своје силе, да спере њагу с имена. Мир, који беше склопљен са хаганом, цар није хтео да поштује. Његова намера беше непоколебива, да снажном офанзивом одбије варваре што даље од Царства и да, осетно кажњени, ти народи из руских степа задуго не помисле приближити се међама моћне Царевине. У Сингидунуму сјединила се у лето 600. год. Коментиолова војска са Присковом и из тврдог Виминација почела, с озбиљним борбама, прелаз преко Дунава. Под вештим водством Присковим они у три велике битке осташе победоци; у трећој и дефинитивној заглавило је око 15.000 варвара заједно са неким од синова хаганових. Авари узмакоше у банатске долине прикупљајући нове снаге. Приск пође и тамо за њима и разби их поново. Да их дотуче што јаче он посла једно оделење од 4.000 људи, да пређе чак и реку Тису и да их и тамо гони. Тај византиски одред наишао је на другој обали Тисе три гепидска насеља, у којима је све окренуо под нож. Упоран, хаган је скупио нове чете не само аварске, него и од других подложних и застрашених народа и племена, међу којима је било много Словена. И та нова, на брзу руку прикупљена, војска би разјурена, оставивши велик број људи као заробљеника у нападачевим рукама. У ропство паде 8.000 Словена, 3.000 Авара и 6.200 других варвара. Тек тада хаган се реши, да почне молити цариградског господара за милост према заробљеницима и за обзире према себи лично. Цар Маврикије прими аварско посланство и пусти из Томија читаво робље, а Коментиол се те јесени врати с војне старим и готово заборављеним Трајановим путем. Граница је после тога остала потпуно мирна.

За то време Цариград се спремао на страшне кризе. Цар Маврикије није био никад много вољен у својој престоници. Већ раније, при првом Коментиоловом поразу од Авара, било је јавних погрда против њега. Кад је, пред крај 601. год. настала у Цариграду глад, цар је, при једном јавном опходу, био напанут не само погрдама, него и камењем. Рат са Аварима није био нимало популаран. Цару се оштро пребацивало, да је пристрасан и тврдица. Публика је протестовала, што он штити Коментиола, крива за два тешка ромејска пораза, а сувише запоставља у ствари заслужног Приска. Кад је Маврикије, после победе у Банату, за главног заповедника војске место Приска поставио свог брата Петра, под чијим је водством онако љуто страдала војска у походу против Словена, протести почеше да узимају опасне размере. Војска се осећала увређеном и њена дисциплина поче осетно да попушта. Сем свега тога, о Маврикију се био пронео глас, како није хтео откупити из аварског ропства ромејске четнике и како је хаган, разјарен због тога, дао све поклати.

Смењивање Присково беше донекле охрабрило и утученог хагана. Чим му је дошао глас, да је опасни противник повучен, његови људи почињу да постају живљи и окупљају се у подручју око Ђердапа. До Маврикија допре глас, како хаган спрема освету и помишља чак на један поход на Цариград. Забринут, он нареди Петру, да

предухитри Аваре и да их напане одмах на левој обали Дунава. Петар се не усуди да крене равно против Авара, него упути једног свог подзаповедника на аварске поданике Словене. Гудуј, одређени подзаповедник, пређе Дунав и постиже извесне успехе. У свом походу он је био помаган и од Анта, који се овог пута јављају као савезници Византинаца. И многи други аварски поданици беже од хагана, више од страха због прошле катастрофе, него због нових подвига византиских. Византиска војска, пуна неповерења према новом врховном заповеднику, није хтела сад да продире дубље у опасне словенске крајеве и да уопште остаје на левој страни Дунава. Цару се, међутим, чинило, да је преко потребно искористити прошле успехе и метеж аварских поданика и наређивао је с тога, да се офанзива никако не прекида и да се не да даха противнику. Његова је наредба гласила, да војска безуветно мора презимити на непријатељском подручју и да тим потврди успехе и буде лакше спремна на коначне борбе с пролећа. Али, поколебана у дисциплини, војска одби, да се покори тој наредби. На ту упорност војску је нагонило још и то, што због глади није могла да се шаље четама храна из престонице, него им је поручивано, да се снабдевају пленом од непријатеља. На цареве поновне и озбиљне позиве војска одговори тим, што поче отворену буну. За новог цара међу четама би извикан један од бунтовничких вођа, прости и сурови Фокас. Побуну војске поздравиле незадовољна престоница и одмах се придружи царевим противницима. 23. новембра 602. Фокас би крунисан, а до мало дана погибе Маврикије и пет његових синова. С падом Маврикијевим напуштена је и његова офанзивна политика према Аварима и Словенима. Он је био последњи цар Источне Империје, који је на дунавској линији одбијао навале северних и источних племена, хотећи да државу спасе од варварске најезде.

Нови цар, један од најобичнијих војничких скоројевића, није имао своје државне политике, а добивши власт путем једног преврата сву је своју снагу трошио само на то да свој престо заштити од судбине свог претшасника. Кад су се дигли Перзијанци тобоже да свете Маврикија, а у ствари да искористе трзавице Царства, настале на све стране, "кроз читав исток, и Киликију и Азију и Палестину и све околне земље све до саме царице градова," како каже Димитријева легенда, Фокас напушта северну границу, повисује данак хагану, а сву војну снагу пребацује из Европе у Азију. Тамо ствари иду све горе и Перзијанци, у један мах, постају готово господари северног малоазиског подручја.

У пометености, која је настала у Византији приликом промене на престолу и повлачења војске у Азију, нарочито гледају да се освете и окористе суседна аварска и словенска племена. Првих година Фокасове владе помиње се један већи упад Авара у Тракију; а до мало учесташе и походи Словена. Словенске чете прелазе без напора преко незаштићених граница; силазе у поједина места, заједно са женама и децом; и негде врше пљачке и палеж, а негде се и задржавају. Авари, за то време, шире своју моћ према западу и од 603-610. год. ратују и освајају по фурланском и млетачком подручју не наилазећи нигде на отпор, који би им сломио залет. Ово продирање варвара, успеси Перзијанаца, глад, заразе и личне опачине Фокасове изазваше нове буне у Византији, које, истина, скршише новог цара, али не моглоше поправити све оне зле последице, које беше изазвао протекли метеж. Почетком

октобра 610. год. Фокас би срушен и измрцварен, а власт уграби главни вођа опозиције, заповедник Африке и један од бољих војвода у борбама против Перзијанаца, чувени и после много хваљени Хираклије.

Словени насељавају Балкан

Главна државна брига цара Хираклија, за читаво време његове владавине беше усредсређена у битности на азиска питања. На то су га нагониле, с једне стране, тешке прилике Царевине у том крају, а с друге и лични интереси. Он је био пореклом с истока, из Кападокије; сву је младост провео у Малој Азији, где је за владе Маврикијевоје војевао с Перзијанцима; свој успех против Фокаса имао је у главном да захвали афричким четама и азиским пријатељима. Сем тога, за Византиску Империју посед богатих области Мале Азије и Египта беше једно од животних питања, нарочито ради снабдевања с храном пасивних европских области. Најпосле, притисак Перзијанаца и њихово безобзирно надирање, као и освајање главних места Мале Азије и чак египатске Александрије (619.), тражили су неодољиво, да Царевина предузме енергична средства за своју обрану. Ради свега тога цар Хираклије је свој главни интерес обратио на исток и одмах, од прве године своје владе, почео тамо војничке акције. Западни део Царевине препустио је, међутим, ако не његовој судбини, а оно свакако далеко спореднијој својој бризи.

Словени су врло добро осећали, да Византиска Империја нема довољно војске, која би могла да спречи њихово надирање на Балкан. Видећи, да су границе недовољно штићене, Словени са Аварима заједно прелазе тамо праћени породицама; а како је све мање било војничких византиских покушаја, да се они силом одбију, то је тип ових прелаза постепено губио карактер војничке борбе. С почетка, Словени иду да пљачкају; а касније, кад је после честих пљачкања плена остајало све мање, они се почињу задовољавати тим, да просто отимају и заузимају туђа напуштена поља и њиве и да место покретних узимају непокретна имања. Код Словена било је вероватно пребегавања и прелажења на византиско подручје још и с тога, да би се избегло суровостима аварске власти, која је била врло тешка. Несумњиво стоји, да су првих година VII века њихови походи необично чести; да највећи део старих градова пропада тих година и да се отад о њима губе трагови. Вести из средине VII века већ јасно говоре о јаким и већ сталним словенским колонијама на Балкану. Процес преотимања и колонизација извршен је, дакле, у том времену, кад је Византија била сва заузета својим тешким и напорним кризама и борбама на истоку.

Словени су били врло експанзивни. Њихова насеља хватају у VII веку од Црног Мора па све до баварске границе, а судећи по јачини њихових чета не изгледа да су била ретка. Год. 611. Словени проваљују у Истру и силно је пљачкају, а у исто време туку се и по Баварској. Друге словенске чете харају по Византији. У Солун се збегло мноштво породица из дунавских, панонских и дачких области, а поименце се спомиње становништво из Ниша и Софије. Солунска легенда св. Димитрија казује, како се дигао огроман словенски народ разних племена, Друговића, Сагудата, Велегезита, Вајунита, Брзита и других (од којих многа,

судећи по називу, нису била словенска) и како је опљачкао не само унутрашњост, него како је, на чуновима, стигао и oplенио и сву Тесалију, околна острва, грчке отоке заједно са Цикладима, сву Ахају, Епир, велик део Илирика и чак један део Азије, опустошио многе градове и покрајине и напао најзад и сам Солун. Напад је био и са мора и са сува. Да то није имао бити прост плљачкашки напад закључивало се у Солуну по том, што су с нападачима биле и њихове жене са пртљагом, спремне да се настане ту одмах после пада града. Значи, очевидно, да је насељавање Словена већ вршено на тај начин и да су, пре те опсаде Солуна, сасвим доле на југу Царевине, други неки градови, севернији и ближи непријатељу, већ тако прешли у словенске руке. Словенски нападај на Солун и овог пута није успео. Словенски бродари, сувише збијени на чуновима, тако су лоше маневрисали приликом општег јуриша на град, да се велик део лађа сопственом кривицом извртао и изазвао општу забуну код флоте. Сам словенски вођа, Хацон, био је заробљен и после каменован. Словени ипак не напуштају плана да се некако дочепају Солуна и позивају хогана, да им дође у помоћ. Хоган се одазвао позиву, али тек после две године. Он је, прича легенда, покупио "сва племена варварска" са Словенима и Бугарима и онда послао коњицу, да посвршава претходне послове и изврши препад. Сам је дошао под град мало касније, са огромном војском и са потребним справама за опсаду. Али је град и овог пута успео да се спасе упорно брањен од свих слојева становништва, а помогнут и од цариградских власти.

У ово време пада и освајање Далмације. Несигурност у њој већ и раније показује онајбоље сакривање и закопавање новца и накита домаћег становништва. У Нарони нађен је закопан златни накит једне хришћанке с новцима царева од Јустина I до Тиберија II, склоњеним сигурно у страху од непријатеља; а у Грабовнику, код Љубушког, био је у једној гомили сакривен гвоздени лонац са златним новцем цара Јустинијана и Јустина II. Далматински градови, с пуно старог богаства, били су од варвара готово по правилу освајани, па рушени. Стара и угледна Салона била је узета, по причању Константина Порфирогенита, преваром (Словени и Авари пресвукли су се у одела ромејских војника), а по градској традицији, забележеној код Томе Архиђакона, после дуже опсаде (око 614. год.). Градско становништво спасавало се на суседне отоке како ту, тако и при заузећу Епидаура. Сем Салоне и Епидаура страдали су том приликом и многи други градови као Дукља, Нарона и Дамавијум (у Босни), а неоштећени остадоше једино Задар и Трогир. Место старе Салоне подигнут је после у близини Спљет; место Епидаура Дубровник; а место Дукље Бар. Чувена дунавска тврђава Сингидунум страдала је врло много тих времена и потпуно је за увек изгубила своје име. Исто тако и важни Виминацијум и Цибале у Славонији и друга места. Ово страдање градова упада у очи. Оно је, истина, обична појава код свих варварских најезда, али је на нашем подручју било и сувише велико. Сигурно је, да је градско становништво покушавало само да брани свој иметак и да је због тога, и ради плљачке, код нападача појачан бес разарања.

Византија је управо у то доба била најтежа притешњена од Перзијанаца. Год. 614. беше пао у њихове руке Јерусалим, а 619. и далека Александрија. Посед Египта, житнице царевине, беше озбиљно угрожен. Цар Хираклија одлучи с тога, да

напругне сву снагу против толико ојачаног непријатеља и да лично води војску. Да би се колико-толико обезбедио с леђа он нуди Аварима врло повољне увете, ако пристану на то, да буду лојални суседи. Преко посланика би уговорено, да се Хираклије и хоган лично састану у Хираклеји, на домак саме престонице. У свој својој царској слави, с богатим даровима, са блештећом спремом, цар је стигао на заказани састанак. Хоган, међутим, беше приправио заседу да га ухвати и Хираклију је једва успело, да се, прерушен, спасе у последњи час. Сав његов богати царски пртљаг уграбише Авари. У исти мах хаганови људи, искоришћавају општу забуну, појурише према Цариграду, да га узму препадом. Сама варош обранила се без много жртава, али су за то страдала предграђа све до такозваних Златних Врата. Пустошећи Тракију вратили су се Авари кућама водећи мноштво робља (619. год.). Поред свега тога, Хираклије није могао да прекине везе с њима. Опасност на истоку била је још већа; а да води рат на две стране Византија нити је смела, нити би могла. На муци, Хираклије обнавља преговоре с хаганом и прима увете мира, као да је тешко побеђен. Цар је имао да плаћа подвостручен првашњи данак, по 200.000 златника, и још да даде таоце као јемство за мир. Колико је цару било стало до тог да дође до споразума види се још врло добро и по том, што је међу таоцима био и један његов ванбрачни син и један сестрић.

Склопивши мир с хаганом Хираклије се свом снагом баца на Перзију. Осетивши његову нову снагу у борбама перзиски владар Козроје поче да тражи савезнике. Нашао их је, природно, у Аварима, који су били лако готови на погодбу, знајући да Перзијанци немају шта тражити у Европи. У лето 626. год. имао је бити изведен заједнички нападај на Цариград. Перзијанци су требали напасти престоницу са азиске стране, а Авари са европске. Са Аварима су ишли и Словени сачињавајући највећи део њихове флоте. На Петров-дан те године стигоше прве аварске чете пред Дуги Зид. Хаган је кренуо сва себи подложна племена, Бугаре, Гепиде и Словене и са огромном војском опседе Цариград. Словени, који су долазили Црним Морем, беху повели собом и жене, које су биле вешти бродари. Један део Словена придружио се Аварима, по позиву, као нека врста савезника, лакоме на богат цариградски плен. "И земља и море напуни се дивљих народа", каже један савременик; а други вели да стиже "бесни вихор непријатеља, бљујући, као неизмерна пучина, варварски муљ." 31. јула почео је општи јуриш. На једној страни нападали су Авари, а на другој Словени, који су имали прве редове "голих пешака", а друге у оклопима. Они су довукли и опсадне справе. На једном делу фронта подигли су дванаест кула, које су по висини биле равне градским бедемима. Словени су још били добили задатак, да на својим лађама превозе Перзијанце са азиске обале. Али словенски мали чамци нису се могли мерити са византиским бојним лађама. Сем тога, настале су за њих велике незгоде, што су Византинци приметили да се они споразумевају с Аварима помоћу давања знакова ватром, па су их варали. Таква једна превара одлучила је чак исход целог предузећа. Византиски Јермени запалили су ватре у луци код Св. Николе, а Словени, мислећи да су то Авари, кренули су тамо, запали у заседу и тешко настрадали. Хаган, бесан што је због тога онемогућен комбиновани нападај с копна и мора, приписујући пораз не превари, него невештини словенској, даде поубијати и оне који су били спашени. Словенска је погибија била страховита; "услед многе крви зацрвене се морска

вода", каже један савременик. Читав залив Златног Рога, где је напанута словенска флота, био је пун мртвих телеса и празних чамаца. Словени после тога узмакоше, а због њих мораде се повући и хоган, порушивши пре куле и затрпавши ровове. Словени су прсли на све стране, "иако их," вели један извор, "нико није гонио". Било је свакако више из страха од Авара, него од Византинаца. Пораз је био завршен 8. августа 626. год.

Аварско-словенски пораз пред Цариградом створио је нову фазу у односима између њих. Поступање хаганово са Словенима, на очиглед непријатељу, деловало је силно на све који су суделовали у борби. Огорчење је, природно, појачавало и то, што се осетило да снага господара није толика, колика се њима чинила; и што је византиска победа обуставила сва богата финансиска средства, која су дотад јачала Аваре и осигуравала им превласт над осталим народима с леве обале Дунава. А своју превласт они су искоришћавали свирепо. Старе хронике говоре о том са страшним примерима. Кад су Хуни-Авари полазили против кога, пише хроничар Фредегар, они су напред слали Словене, а сами би остајали пред табором. Ако Словени победе Авари истрче да узму плен; а ако подлегну они су им давали помоћ. Зими би долазили међу Словене, да се хране, да им узму плен и да спавају с њиховим женама и кћерима. Уз то су им Словени давали и други данак. Руска, такозвана *Несторова хроника* изрично наглашава, да су Авари "насиље чинили" женама словенскога племена Дуљеба. Чак су словенске жене запрезали место коња. С тога је разумљиво да сад, кад се јавила прилика да се почне раскрштавање с Аварима, Словени устају против њих. На подручју данашње Јужне Чешке, Аустрије и северне Словеније побуњени Словени, под водством једног франачког трговца, Сама, успеше чак да створе своју државу, која је трајала две-три десетине година. Саму се негде иза 632. придружио и Дрван, кнез Лужичких Срба, *dux gentis Surlavium, que ex genere Sclavinorum erant*, који је дотле био под франачком влашћу. То је најстарији хисториски спомен српског имена уопште, које ће се после јавити и код словенских племена на југу.

Против Авара не усташе само Словени. После хаганове смрти насташе међу Аварима и Бугарима борбе око наследства. Није потпуно јасно на основу чега су Бугари тражили свој део власти, али је то свакако карактеристично за опадање аварског угледа. У тим борбама страдали су Бугари и један њихов део дошао је Словенима тражећи склоништа; па се после, не зна се зашто, упутио у Италију, у Беневент. Много озбиљнији био је покрет источних Бугара, Уногундура, који становаху на подручју од Дњестра и Азовског Мора на исток. Одметнувши се од Авара, бугарски поглавица Куврат или Курт уђе у ближе везе са Византијом и склопи с њом савез. Цар Хираклије направи чак Куврата византиским патрицијем. Царевини је добро дошао тај сукоб између Авара и Бугара, и она је новог савезника зердно помагала, да би могао истрајати и бити по њу од користи.

Иако је Хираклије, мало после аварско-словенског пораза пред Цариградом, успео да страховито потуче и Перзијанце у бици код Ниниве (627.) и да изазове грађански рат код њих, он ипак није могао да на истоку добије жељени мир. Перзија је била скршена, и никад више није постала озбиљан противник Византије. Али место ње

јавља се нови и исто тако опасан противник; чак, по свом свежем замаху и великом верском одушевљењу, готово и опаснији. То су Арапи, звани Сарацени, са новим пророком Мухамедом. Од 630. год. Мухамед постаје неоспоран вођ Арапа. Те године он је у триумфу ушао у Меку, коју је раније морао напуштати, и његова вера *Ислам* осваја нагло све веће кругове арапских племена. Читав покрет има колико верски, толико исто и политички карактер. Наследници Мухамедови са исламском вером врше у ствари и уједињавање арапских племена. Арапи освајају Сирију, Палестину, Ирак, Западну Перзију, Мезопотамију после Египат и Триполис, и Ислам постаје вера огромне већине народа Мале Азије. Већ пре средине VII века нова арапска држава, изникла нагло као тропски цвет, постаде један од најважнијих чинилаца у Средоземном Базену. Забринут за судбину својих покрајина на истоку цар је спремао нове војске. Али, болестан, он нема више пређашње активности. Крај великих борби, које су почеле између Византије и Арапа, Хираклије није доживео; он је умро 641. год., остављајући државу пред крупним заплетима.

Ово време, од Маврикија до Хираклија, представља период словенског учвршћивања на Балкану. Источна питања беху постављена с више снаге, него западна. На истоку су према Царевини биле организоване снаге једне државе и једног покрета с вођством ретких способности; на западу и северу Балкана јављале су се, међутим, чете, које нису биле новост и које с тога не изгледаху непосредно опасне, и које своје улажење у земље Византије не извођаху под једним вођством, с јасним планом. Борбе између Авара и Словена чињаху се у Цариграду као погодан знак, да ни једна ни друга страна неће бити после њих способна за веће акције, и с тога их пуштаху да се крве чак и на свом подручју помажући једне против других, и то Словене против Авара. Упади тих чета трајали су већ читав један век, и мада непријатни, нису ипак довели Византију пред несавладиве тешкоће; у Цариграду се рачунало, да се с њима може, ако и кад затреба, с нешто напора снаге релативно лако и брзо изаћи на крај. Међутим, захваљујући својим великим масама, Словени су успели, да се распростру дубоко по целом Балкану, а да се на његовом северу и западу дубоко укорене. На том подручју они су брзо постали бројем надмоћнији од урођеника и потискивали су ове, или их временом апсорбовали, на свима линијама.

Доцнији византиски цар Константин Порфирогенит приповеда, с нешто легендарних елемената, да су за време владе цара Хираклија почеле прве сеобе Срба и Хрвата на Балканско Полуострво. Напоменувши, да су Хрвати дошли на југ пре Срба са севера, где су им били најближи суседи, на границама франачке државе, он казује, да су они били "добегли" цару Хираклију у време, кад су Авари заузели Далмацију и опустели је. С царевим одобравањем, и вероватно с нешто његове помоћи, Хрвати су потисли Аваре и настанили се у тој области. У том причању има колико се да проверити, највише истине. Покрет Словена против Авара узео је врло широке размере и борбе Хрвата с њима чине саставни елемент опште акције. Није случајно ни оно, што се наводи, да су једна племена долазила пре других. Очеvidно, ништа не би било мање стварно, него веровати, да су словенске масе у ово сто година, што смо им кретања могли пратити, долазиле само с једне стране, у једном правцу и у исто доба. Ми немамо никаквих

позитивних доказа, да су Хрвати дошли на југ пре Срба, али да је то могло бити, о том нема никакве сумње.

И за Србе је слично причање. Два су брата, казује исти византиски цар, наследила у власти оца; па је један с пола народа кренуо у Византију и дошао све до Солуна. Отуд је и остало име једног тамошњег насеља Србљија, τα Σερβλια. После неког времена ти се Словени упутише натраг, али, прешавши Дунав, предомисле се и замоле цара, преко београдског заповедника, да им уступи другу земљу за настањивање. Цар им даде ове од Авара опустошене земље: Рашку, Зету, Неретљанску Крајину, Захумље, Травунију и Конавље. Словенски походи до Солуна доиста су постојали, као и њихово повлачење на Дунав и преко Дунава. За Србе се не вели, да су се борили против Авара, него да су дошли после њихова пустошења. Да ли су ти Срби били раније у вези са Аварима, можда као њихови поданици, нема података, у писаним изворима, али се то са много вероватности може закључивати на основу њихова географског смештаја. Српска насеља у Византији непосредно граниче са областима, где је била аварска власт и где су се у главном одржавали сви ови догађаји, које смо напред помињали.

Сам цар Константин Порфирогенит навео је једно причање, које је несумњиво српскохрватског порекла, а састоји се у овом: да су Хрвати дошли на југ из Беле Хрватске, а Срби из Беле Србије, Бојке, односно нека њихова племена са Висле. На основу арапских писаца путника X века дошло се до закључка, да је Бела или Велика Хрватска обухватала добрим делом источни део данашње Чехословачке; а Бела Србија Галицију и подручје око извора Дњестра и Висле. Врло је вероватно, да су и племена из тих крајева, у вези са осталим словенским насељима средње Европе, постала активнија после устанка против Авара; и да су ступила и у договоре са Византијом. Да ли је и колико је било Срба и Хрвата на Балкану и у панонској долини и пре тих борби не може се сигурно тврдити, али је вероватно. Вероватно тим више, што се и српско и хрватско име среће дубоко у Грчкој, у Тесалији и Пелопонезу, куд их је бацао талас ранијих похода, свеједно да ли у мањим или већим групама. По нашем мишљењу, словенске миграције (у колико их тако можемо назвати) ишле су током читавог једног столећа кроз цело подручје тамошње Румуније и Мађарске, и сва словенска племена из суседних области, а међу њима и Срби и Хрвати, учествовали су у њима, према приликама, са већим или мањим масама. У борби с Аварима и после њихове пропасти добили су само активни Срби и Хрвати већи замах. Међу словенским племенима на југу та су два убрзо узела водећу улогу.

На истоку, између Дунава и Балкана, Словени, у првој половини VII века, станују у толиком броју, да се читава та област назива Словенском, Σκλαβινυα. Византиски писци веле, да је тамо било седам словенских племена. Исто је тако у VII веку била у словенским рукама и Далмација. Средином VII века та је област у неколико већ била смирена; то излази бар донекле по чињеници, што је папа Иван IV око 642. год. слао свог опата Мартина, да по Истри и Далмацији откупљује робље и светачке мошти. Да су Словени у то доба имали сигурна упоришта на далматинској обали, следи одатле, што су 642. с великом флотом напали у Италији беневентско

кнежевство и усудили се искрцати близу Сепонта. Тај им подвиг није успео, али је свакако карактеристичан и за сигурност њихове залеђине и за њихов нападачки дух.

Од балканских покрајина Царевине беше прилично слободна од Словена долина Мораве, главна прометна артерија, која је спајала престоницу с Дунавом и Европом. Словенска насеља туда, у колико их је било, нису долазила до већег израза. У византиској власти остадоше Ниш и Софија све до IX века. Остали делови Балканског Полуострва на истоку и западу, од Бара с једне и Балкана с друге стране, изузимајући приморске градове, беху већ претежно словенска земља. Током прве половине VII века колонизација Словена на Балкану била је већ у главном свршена ствар.

Балканска култура у доба сеобе Словена

Моћна Римска Империја, која је још 229. год. пре Христа почела своја освајања Илирика и која је већ од цара Августа господар Балканског Полуострва, оставила је овде, као и на другим странама у току од неколико векова, дубоке трагове своје државне културе.

Римско-латинска култура померила је, пре свега, дотадашњи утицај грчког језика. Тачније, тај се утицај осећао и на најзападнијим тачкама Балканског Полуострва. Грчку културу одржавале су старе њихове колоније: Аполонија (Појани код Валоне), Епидамнос – Дирахујум (Драч) Лисос (Љеш), Коркира Црна (Корчула), Иса (Вис), Фарос (Хвар), Трагуријон (Трогир), Епетијон (Стобреч). У Сиску је чак остало грчких натписа, и много помена о култу Херакловом. Новац у нашим крајевима био је понајвише грчки; драхме и хемидрахме из Аполоније и Дирахуја ишле су не само дубоко у унутрашњост, у средишњу Босну, него чак и преко Дунава у Ердељ. Илирски краљеви кују новце с грчким натписима. У религији продира култ Хермеса, Пана, Артемиде и Нимфе. После римског освајања грчки је језик потиснут и у вековима после Христа било га је у тим крајевима готово сасвим нестало.

Освојивши ове области Римљани су се одмах дали на то, да их што боље обезбеде за себе. Уводе се наскоро на свим стратешки важнијим местима градови и гарнизони и стварају се добре комуникације. С римским гарнизонима иде употреба и колонизација земље, која бива трајнија, кад војничка служба у овим крајевима постаје наследна. Први низ тврђава почиње с далматинске стране, одакле је настало и прво продирање. С друге стране, у касније време, ширио се римски елеменат и дуж Дунава, стигавши тамо деломично из Јадранског Приморја, а деломично из Македоније. Уз активне војнике у тим логорима и око њих било је много ветерана, који су, отслуживши војску, остајали у земљи, као трговци, занатлије, посредници итд. и који су, нарочито, ширили римски утицај.

Врло су брзо, још за првих царева, изграђени војнички путеви. Једна цеста, настављајући се на талијанске, ишла је од Истре све до Скадра, одвајајући један

крак за Сисак, други од Salone на Саву и трећи од Нароне на Дрину. Поред Саве ишао је велики пут од Љубљане и Сиска на Сирмиј и даље до мора, хватајући споредним путевима главна места појединих области. Поред тих главнијих линија било је много краћих и споредних, које су служиле локалним интересима, као линија Нарона – Невесиње или Епидаур – Травунија. Посебно важан пут беше чувени Игњатијев пут (*via Egnatia*), који је спајао Илирик с Македонијом и Тракијом. Почињући из Драча, тај је пут водио преко Охрида и Битоља на Солун и служио корисно све до Новог Века. Главни војнички пут, "прастара артерија" од Дунава до Цариграда, био је израђен већ 69. год. Водио је моравском долином и Нишавом на Софију, а одатле, преко такозваних Трајанових врата, долином Марице. Тај пут, (широк око шест метара), поплочан великим полигонима камењем или набијен песком (отуд назив *калдрма* – *калоџ дроџоџ*), ишао је обично у правој линији. Ознаке су обележавале *миље* (*mille passuum*), с дужином од 1482 метра. Уз пут су биле станице за преноћишта (*mansio*) и за измену коња (*mutatio*), какве се још увек спомињу по Русији. За чување путева и јавну безбедност подизана су мала утврђења (*castella, praesidia*) или куле (*turres*). Од Београда до Цариграда била је 31 станица, 43 места за измену коња, и око 670 миља. На такозваним Трајановим вратима, на том путу, била је административна подела Истока и Запада. Тракија је потпадала под префектуру Истока, а читав остали Балкански Полуоток под префектуру Илирика.

Главно место на западном делу Полуострва била је Салона (Солин). За време цара Диоклецијана, који је почео ту у близини да подиже свој величанствени двор, град постаје једно од првих места читаве државе. Порфирогенит каже, да је велик готово као пола Цариграда. Спомен на Диоклецијана (цара Дукљана), који је и умро ту (313.) и био сахрањен у свом маузолеју, претвореном после у стону цркву, очуван је у народу овог краја све до данас. Салона је била административно средиште целе простране Далмације, која је хватала до Колубаре, и једно од главних трговачких места. Читава обала Јадранског Приморја беше густо засијана мањим и већим колонијама и градовима, од којих су многи, иако настали пре Римљана, добили постепено латински карактер. Почињући од границе провинције Далмације, од Албоне (Лабина) и Фланоне, и од Тарсатика (Трсата), на раскршћу путева за Далмацију и Сисак, већа насеља се у главном држе; тако: Сениа (Сењ), Енона (Нин), Јадер, Јадера (Задар), Трагуријум (Трогир), Нарона (Вид код Метковића), која је била на пловној Неретви као и Онеум (Омиш) на Цетини. У унутрашњости, на реци Крки, развио се главни град Либурније Скардона (Скрадин), у коме је било седиште једног од три далматинска округа и у ком се одржавао сабор (*concilium*) северне Далмације. Сем тога важна места у унутрашњости беху: Асерија (Подграђе код Бенковца), Нединум (Надин), Бурнум (Шупљаја Црква), Варвариа Еквум (Читлук код Сиња), Промона (Тепљу), Нове (Руновић), *Municipium Magnum* (Баљина Главица) Сикули (Бихаћ, код Каштел Новог), *Pons Tiluri* (Триљ), *Municipium Salvium* (Грковци код Ливна), *Bistue vetus* (Варвара код Прозора), *Bistue nova* (Зеница). Стари град Далмата, Страбонов "велики град" Делмијон, Делминијум, сачувао је своје име до данас, Дљмьно – Думно, Думно. На југу од Нароне стајао је Епидаур (Цавтат), средиште јужног далматинског округа. У источној Херцеговини постојао је неки стари град у Потоцима код Мостара и

значајан град код Стоца. Велико римско утврђење беше Могорјело код Чапљине. У источној Босни зна се да је нека колонија – *colonia Ris...* – идентична са Рогатицом и да је била једна још ближе неодређена колонија у Сарајевском Пољу. Домавија, Домавијум код Сребренице беше једно од најважнијих рударских места целе римске државе у овим странама. У Боки Которској најважнији град и понекад седиште илирских краљева беше Ризон, Рисиниум (Рисан); а онда Агрувијум – Грбаљ, Батуа, Будуа (Будва). У Дукљанском Приморју важан је Улциниум (Улцињ) и најјужнија тачка провинције Далмације Елисос, Лисос, Лисум (Љеш). Отуда је један пут водио до унутрашњости према Нишу.

У Покрајини Превалитани беше главно средиште старе Илирске државе, Скодра, до које се долазило воденим путем уз Бојану. Према Ливију, то је била "*agx munitissima*" и ванредно цењена по свом стратешком значају. Друго важно место била је Доклеа код Подгорице, по којој је читава област добила назив Дукља. Ту је живело илирско племе Доклеата, "*Principes civitatis Doclatium*". Неки Кајо Епикадијес сахрањен је у Салтуи, у данашњим Вилусама на Грахову. Стари илирски град је и Метеон, Медеон (Медун). На југу је све време био од великог значаја Епидамнос-Дирахијум (Драч).

Лика и Крбава имају исто тако много старих насеља. И само име Лике старог је порекла. Град 'Αλονψοι биће вероватно приморска Лопсика, а ' Ορτοπελυτοι - *Ortoplinia*, Ортопула биће идентична са Стиницом. Друга важнија места су ова: Вегиа (Карлобаг), Монетиум (Бриње), Арупиум (Прозор код Оточца). Преко подручја Јапода у овој области римска насеља нису била јаче развијена. Главни град Јапода Метулум (Муњава код Огулина) пропао је приликом римског освајања. На извору Привилице код Бихаћа било је народно светилиште Јапода. Од свих места унутрашњости најзначајнија је била Сисциа (Сисак), средиште покрајине Савије. Ту је било стециште многих путева и важна тачка бродарства на Сави. Тип старих савских чамаца очуван је у јединственом прехисториском примерку сарајевског музеја. Ради великог трговачког значаја Сисак је имао и своју ковницу новца. Остала су важнија места ова: Андаутонија (Шчитарјево), Сервициум (код Градишке), *Aqua Viva* (Вараждин), *Aquas Jasac* (Вараждинске Топлице), Марсонија (Брод), Цибале (Винковци), из кога беху родом два цара, Валентијан I (364-375.) и његов брат и сувладар Валенс (364-378.), затим Мурса (Осек). Од других мањих места на Дунаву и око њега важнија су: Корнакум (Сотин), Кукнум (Илок), Титобургум (Даљ), Бонинија (Банаштор), Рициум (Сурдук), Акуминкум (Стари Сланкамен), Басиане (Петровци код Руме), које је добило име по Басијану, сину Септимија Севера.

Главно место источне Паноније беше Сирмиум, Сирмиј (Митровица), по ком је читава суседна област добила своје име Срем. Поставши колонија већ од времена Флавијеваца он се током III-VI века развио у световну и црквену метрополу. Ту се налазио леп царски двор, амфитеатар, ковница новца и фабрика оружја. У Сирмију је 282. заглавио у војничкој побуни цар Проб, који је, да би запослио војнике, наредио да се саде виногради по Фрушкој Гори и даље ниже око Смедерева. Према Сингидунуму, на утоку Саве у Дунав, беше Таурунум (Земун).

Одавно, у свој историји Балкана, место данашњег Београда беше од великог значаја, ради свог стратешког и привредно важног положаја. Његови први оснивачи, келтски Скордисци, стварали су од њега тврђаву, а Римљани су га после развили удесивши ту главни логор једне легије. У Сингидунуму се родио цар Јовијан (+364.); овде је било седиште аријанског епископа и једног аријанског сабора (366.). Код Ритопека беше Трикорниум, град племена истог имена; даље на исток Винцеја (Смедерево), према ком се налазила Константиола, Констанциола (Ковин). Врло важан беше Виминациум (Костолац), са својом ковницом новца и пристаништем за речну флоту. Ту је 196. год. Каракала био проглашен за цезара. Одатле је скретао дунавски пут за Цариград. Остала места око Дунава беху: Ледерата (код Рама), Пинкум (Велико Градиште), богати рудник, Егета (Брза Паланка), Акве (Прахово), у византиско доба владичанско средиште с већим опсегом, Маргум (Орашје код Дубравице). *Νογεum Margi* (Ћуприја) био је највећи град у унутрашњости Мезије, управ на граници Дарданије. Арсена је Ражањ, а *Praesidium Pompei* Нерићев Хан код Алексинца. Наисус (Ниш), родно место цара Костантина Великог, стециште шест разних важних путева, имао је одавно врло велик прометни значај, и с тога је одувек, све до наших дана, био тражен и нападан. Од Ратиарије (Арчера) према Нишу, и од Прахова према Ћуприји водили су путеви с Дунава у унутрашњост и њих су Словени при својим упадима често употребљавали. С тога је тамо цар Јустинијан подигао и обновио 27 градова и тврђава, бранећи линију Тимока. У западном делу Србије римских места од већег значаја није било. Далматинско-мезиска погранична област беше у главном око Губеревца и Рудника; извесни рудници (Мајдан и Парлози, Рудник, Стојник) припадали су Далмацији. Спомиње се неки римски *municipij Mal...* (*Malavicus?*) у Висибаци код Пожеге. Римско насеље било је, чини се, и у Плевљима.

Од Ниша према југоистоку и југу беху Скупи (Злокућани код Скопља). Цар Јустинијан, који се родио у близини те вароши, у селу Таурисију, подигао је Скупи на ранг маћедонске метрополе, давши јој латински назив *Justiniana Prima*. Јустинијан је поделио Источни Илирик у две црквене области, Дакију и Маћедонију. Овој другој одређено је средиште, заједно с политичким, у Скупима (535. године), а у област су јој спадале: горња и доња Мезија, обе Дакије, Превалитана, Дарданија најсевернија покрајина Маћедоније такозвана *Macedonia salutaris* и један део Паноније. После 602. год. нема више никаквих вести о тој архиепископији, а "политичко тежиште из Јустинијане Приме поново се премешта у Солун". Очевидно је, да је то било у вези са надирањем Словена. Прокопије је казивао за тај град, да је био ванредно украшен храмовима, дворовима, тржиштима, И стару варош Улпијану (Липљан) Јустинијан је удостојио своје пажње, обновио је и дао јој име *Justiniana Secunda*. Оба су та имена остала само у званичној црквеној литератури, а у народу самом остала су старија имена до наших дана: Скопине, арнаутски Шкуп, турски Ускуп и Ушћуп. Од Скупи према југу нема нарочито великих римских насеља. Већ је Момзен приметио да "никад није свуда кроз маћедонску унутрашњост кренуо енергичан покрет градског развоја; удаљенији предели једва су, бар стварно, изишли из сеоског реда." Од интереса је важно гранично место Стоби (код Грацког), где се сад врше систематска ископавања, Хераклеја Линкестис (Битољ), звани понекад и Пелагонија, и Лихнис, прозван

после Ахрис (Охрид). Охрид је био порушен у борбама за сеобе народа и до већег значаја дошао је тек у словенско доба. Јужније беху Едеса (Воден), некад престоница македонских владалаца и Берија (Верија, Караферија, Бер), једна од првих хришћанских епископија Балкана, где је проповедао сам апостол Павле. Једно време тај је град био такмац Солуну, најважнијем граду византске државе после престонице. На путу између Скопља и Градског била је и граница између латинске и грчке домене.

Немајући увек довољно војске на расположењу, да би спречавао све навале варвара преко Дунава, Јустинијан је био почео да подиже и обнавља старе римске градове и тврђаве, да место живе људске снаге постави тврђавне бранике и да разређеним посадама да бољу заштиту и више могућности за отпор. Римска насеља ишла су, у главном, понајвише уз морску обалу и дуж великих пловних река, а насеља у унутрашњости или су се развијала на главним стециштима путева или су потицала од старог домаћег становништва. Средиште Балкана нема ни у пола онолико насеља колико периферија; систем градског развоја био је, војнички схваћен, као повезани лимес, који је с периферије с мора, и природних комуникација продирао према Дунаву и у унутрашњост. Тај систем је добрим делом задржао и Јустинијан, само је место офанзивног имао код њега дефанзивни карактер. Иза римске линије дунавских тврђава Јустинијан подиже још један низ утврђења, слабијих, али корисних и осигурава пажљиво и бокове, да противнику учини што тежим продирање према престоници.

Прокопије, савременик и историчар Јустинијанов, у свом делу *О грађевинама* подробно наводи то подизање градова. Оно је почето већ првих година Јустинијанове владе, али се осећа тек средином VI века, кад Хуни и Словени не могу да продиру с трачке стране, него из Паноније. Уз свој родни крај Јустинијан је нарочито утврдио главна места унутрашњости, Ниш и Софију, где су се стицали многи путеви. Уз дунавску линију подигоше се стражаре и утврде; сва су места имала бити ограђена рововима и насипима, у колико се не би доспела обновити стара утврђења с кулама и зидовима. Те грађевине нису биле увек солидне; подизане су журно, с материјалом који је био при руци, и без икаквих других сем стратешких обзира. "Мањи замкови имају на угловима четири округле куле, веће вароши четворо-шесторо- или осмоугаоне куле од три боја. Тај се тип лако распознаје у хемским земљама. Северни зид Сердике (Софије) са округлим кулама скрпљен је од старога материјала, са грчким натписима из ранијега доба царства, олтарима трачких божанстава и надгробним каменовима. Замак (Кулина) Равна у долини Тимока са округлим кулама поправљен је од темеља из материјала римских каменитих грађевина и натписа. Исто тако и велика већина споменика из Виминација није нађена у првобитном положају, него су узидани у стенама великог замка, који је подигнут од камења старе вароши". Од Сингидунума (Београд), који је био прилично запустео, Јустинијан поново направи град "славним и достојним причања". У близини Београда подигао је и град Октавон, а уз Дунав подиже и обнови читав низ градова, међу којима Ледерату код Рама и Пинкум (Велико Градиште). Број мањих градова и стражара пео се на стотине, а служили су колико за обрану, толико и за збегове сеоског и незаштићеног света. У самом тимочком

крају, у подручју тврђаве Акве (Прахова) било је 37 таквих градова и стражара; сам чувени Гамзиград изгледа да је из тог времена; од Сингидунума до илирске границе било их је 39, а до ушћа Дунава 80. Чак у Македонији и Дарданији било их је 127. Страх од провале ширио се по свој царевини, а ради рђавог искуства и потребе да се не веже оперативна војска утврђивао се не само север, него и средина Царства, па чак и југ са Епиром и Тесалијом све до класичних Термопила.

Према Словенима служиле су за одбрану нарочито утврде око Силистрије. Словени, који се "стално прикрадају и потајно нападају оне што туда иду, учинили су тамошња места несигурним" казује за њих Прокопије, описујући градње у тим пределима. Због словенских провала и пљачкања сасвим је била запустела тврђава Улмита, коју Јустинијан подиже из темеља, да би, како се вели, онај крај "био слободан од словенског насртања и заседе." Тај систем Јустинијанових тврђава у Добручи хватао је до Тулче и Дунавца (Халмириса).

Али те тврђаве нису биле од веће користи. Њихов велики број ишао је на штету солидности. При навалама Словена, Бугара и Авара видело се, да су падале без много отпорне снаге. Ни изглед им није био од јачег утиска и врло је добро примећено, да се ниједан од тих градова није одржао у народној успомени с Јустинијановим именом онако, како је случај с грађевинама цара Трајана, Филипа или Константина. "У рушевинама градова и тврђава није још нађен ни један једини натпис, који би овековечио славу великог градитеља Јустинијана". При подизању тих градова учествовали су сви они народи, што су живели око Дунава; њихових трагова има доста у топономастици VI века, где се иначе у то доба не би могли очекивати. Такав је, на пример, назив Долебин ($\Delta\omicron\lambda\epsilon\beta\iota\nu$), који је очевидно у вези са словенским племеном Дуљеба, Долеба. У Бугарској би можда могле бити словенског порекла Стене ($\Sigma\tau\epsilon\nu\epsilon\zeta$). Чисто словенски карактер има Скапљица, Скопљице ($\Sigma\kappa\alpha\lambda\lambda\iota\zeta\omega$), за које се изрично каже, да је "ново". Исто је тако нашег типа у подручју Ниша назив Врачишта (Враτζιδτα), "нов град". Ти називи могли су потицати било од војничких најамника у византиској војсци, било од словенских досељеника, који су ту остали са пристанком византиских власти.

Многа од старих места страдала су за време свих ових најезда током VI-VII века. Највећи је део, ипак, пропао у VI и почетком VII века, кад су Словени сами, или у заједници с другим народима, упадали у Византију, да се користе пљачком из тих старих и богатих места. Доклена, Епидаур, Нарона, Сарона, Агрувијум, Мурса, Сингидунум, Виминациум и други знатни градови пропали су за увек баш при упадима Словена. Њихово разбегло становништво није се више враћало на стара огњишта, сем у стратегиски важни Сингидунум, него су избеглице, после, у близини старих места подизали нова: Подгорицу, Дубровник, Котор, Сплит, Осек. Ипак било је доста старих градова, који су се и одржали; нарочито то беху они, који су се налазили на мање изложеним местима. Значајна је чињеница, да је добра половина ових насеља задржала своје старо име. Упада, даље, у очи да главне реке на нашем подручју нису славизирани: Дунав, Сава, Дрина, Неретва, Лим, Сана, Босна, Тара, Вардар, Тимок и др. задржавају своја стара несловенска имена. Предсловенска су имена Промина, Динара, Мосор, Лапад, Бргат, Клисуре,

Дурмитор, Вележ, Родопа, Балкан, Комови, Чакор и др. Међутим, доста планина има ипак словенске називе, као Проклетије, Хум, Рудник, Бјелашица, Буковица, Вучја Планина, Мокра Гора, Медведник и др. Називи отока у Јадранском Мору готово су сви наслеђе старине: од Куриком – Крк, Фарос – Хвар, Братија – Брач, Паг, Постумиана – Пашман, Арба – Раб, Мелита – Мљет и сл. У земљама Балканског Полуострва, чак и далеко на западу, очувано је све до данас романско име. Чувена планина Романија у Босни најбољи је пример за то. Имамо и села Романе, Романовце и сл. Чак и име манастира Риња дериват је од Романа.

Највише непосредно примљених имена места има у Приморју, и око Дунава, где је романска култура била најинтензивнија; понегде су стари облици славизирани наставцима или аналогijом на неку сличну народну реч, и то обично из вулгаризованих и дијалектских облика. Од племена Јадесина постали су и Јадери и Јадер, и имена Јадран и Задар на западу и Јадар на истоку; од племена Делмата и Далмата настала је с чистим вокалом Далмација и с вокалним Дљмно-Думно, Дувно, а с нешто сложенијим процесом Гламоч од Дламоч. Има извесних метатеза у примању имена места, као Скардона – Скрадин, Сирмиум – Срем или Тилур – Трилур – Триљ. Иначе је преузимање било доста непосредно: од Сениа – Сењ, Трагуриум – Трогир, Доклеа – Дукља, Медеон – Медун, Скодра – Скадар, и сл. Понекад се име старих места очувало у неком малом споредном локалитету, као од Нароне – Норин или од Марсоније бара Мрсуњ. Има и примера, да су имена извесних места узимана не по номинативу, него по другим падежима. Цеље је дошло не од Целеја, него од Целеје; *Ad musculum*, дало је Омишаљ. Од вулгарног *Σιο Παλατι* дошло је вероватно *Ἀσπαλαυον* = *Aspalato* = С-плетъ, Сплит. Тако је од вулгарно-грчког *τιρ την πολιν* дошло Истанпол и Стамбол. Од саме ознаке старе градске општине *civitas*, очувано је цвѣтатъ – Цавтат. Од *Castra romana* имамо у Срему име Костроман.

Стара романска култура очувала се најсвесније у Приморју, где је читаво време одржаван непосредан додир са Италијом као матицом те цивилизације. Унутрашње романске колоније, ма колико да су имале утицаја на општу културу околног становништва, нису могле да читавој земљи даду потпуно своје обележје, као оне приморске и као донекле дунавске. У унутрашњости је, сем тога, било и више утицаја источне грчке културе и грчког језика, који су спречавали апсолутну превласт латинског. Граница између та два језика ишла је, од прилике, од Љеша, испод пута Скадар – Призрен на Липљан и Скопље, па одатле према Софији. Линија око ових места била је са помешаним утицајима. Латински је понегде ишао и преко те зоне, али није био јаче интензивности. Иначе, утицај латинског био је врло велики. То је био званични језик државе и као такав уведен поготово у сву администрацију. Сами цареви византиски подржавали су га у свечаним актима својим ауторитетом. Оснивајући Скупи Јустинијан га назива "Јустинијана прима" и Прокопије мора да тумачи својој публици, како то има да значи "прва". Латински је, исто тако, био и језик војске, у којој су служили разни народи Царства и на њему се споразумевали, као недавно немачким у Аустрији. Преко војске и логора продирао је латински језик у народ. Латинска команда остала је првих векова чак и у византиској војсци. У Далмацији се у латинској култури био развио чист

романски језик, с много аркаичких елемената, очуван готово до наших времена. Румунски, у источном делу, с нешто млађим типом, исто је тако производ латинске културе. Чак и арнаутски, једна врста лингвистичких петрефаката, готово је у доброј половини романског порекла. За људе, који су говорили латински, употребљаван је у читавој Средњој Европи назив Влаха, добро познат свим словенским народима. Потекао од келтског племена Volcae, то име су примили Германи као Walhaz, Walh, и означавали су њим своје поромањене суседе. Од Германа су преузели то име и Словени. Код нас су тако себе звали стари Дубровчани још у XIII веку, свесни своје романске културе, и име Влаха истицали су као разликујући се од својих српских суседа. У унутрашњости, романски елемент није увек представник више културе као на Приморју. Његови припадници повлаче се испред Словена у планине али се овде-онде групишу у веће целине, као у Јужној Македонији или у карпатским пределима. У планинама они се претежно баве сточарством, тако да су код нас временом појмови Влах и сточар постали готово синоними. Њихове сточарске организације са катунима, и њихова сточарска терминологија освајају извесна подручја наших динарских крајева. У источној Босни и западној Србији цела се једна област зове Стари Влах, у Херцеговини се Столац и његово подручје звало раније Доњи Власи; извесна наша племена зову се Власи Дробњаци, Власи Мириловићи, Власи Бањани. У Црној Гори читав се један крај назива Катунска Нахија. У старој српској држави Влаха је било доста и помињу се често. За разлику од приморских Влаха ове брђанске, по оделу и мрком лицу, зову "црногуњцима", "Црнима Власима" – "Мауро-Власима", "Мор-Власима", "Морлацима". Занимљиво је, да један добар део наших планина, где је сточарство и млекарство нарочито развијено, носи назив Влашић, Влаховићи, Влахиња, Влашка, Влашковци и сл.

Што романски елемент Балканског Полуострва није могао да асимилује словенске досељенике, као што је раније чинио са Илирима и Трачанима, са Германима у Италији, или са Галима у Француској, има више разлога. У оно раније доба римска је снага била у напону; сад, после IV и V века, државни организам био је истрошен. У држави се све више осећа утицај туђих народа, који је Империји опасан и онда кад је у његовој служби, а не само кад је у борби с њим. Метежи сеобе народа знатно су померили и ослабили романско становништво, Словени су дошли на Балкан у већим масама и имали су за собом богате резерве; за њихове упаде има неколико пута вести, да се врше с гомилама од више десетина хиљада. Романи су, према њима, све више губили терен; остављени сами себи, са слабом или недовољном државном помоћу, они су губили и дух и стару активност. Романи су некад долазили као освајачи, свесни своје снаге, били господари; док су сад били потискивани, побеђени, предмет пљачке.

Пре доласка Словена, на Балкану се већ била прилично развила хришћанска вера. У IV веку било је у балканским областима неколико активних епископија. Један епископ у Сирмију с поносом је хвалио своје место, "главу Илирика", у ком је хришћанство за време Диоклецијанових прогона дало довољно доказа о чврстости својих верника. По цркви св. Димитрија, коју је у том граду подигао префект Леонтије (око 412.), Сирмиј се прозвао ‚civitas s. Demetrii‘, односно Митровица

(Димитровица). У овом крају било се нарочито раширило Аријево тумачење Христове природе и с тога су у Сирмију држана четири црквена синода (348., 351., 357-8., и 378.). На подручју данашње Србије било је неколико епископија (Виминациум, Сингидунум, Хореум Марги, Акве, Ниш, Рамезиана, Пауталија, Улпијана, Стоби), од којих је она у Виминацију од V века постала митрополија. У Скупи Јустинијан је 14. априла 535. установио архиепископију, као средиште нове самосталне црквене области, која је обухватала пет покрајина (данашњу Бугарску, већим делом; Србију, северну и јужну, са Сремом; и северну Албанију с Црном Гором). Оснивање ове архиепископије, која је обухватала највећи део балканске унутрашњости, где се дотле признавала компетенција папина, изазвало је протесте у Риму. Цар је из политичких разлога морао да попусти и 545. издао је новелу, којом је архиепископији одузео самосталност и признао папино право на њену област. Последњи податак о овој архиепископији датира из 602. год.; вероватно је напуштена у вези са провалама Словена на почетку VII века. У римској покрајини Мезији, негде у Бугарској, деловао је у IV веку готски епископ, аријевац Улфила (Вулфила), који је за своју паству спремио превод Новог Завета и први готски алфавет. Још у IX веку, око Томија, одржавала се готска литургија. У Далмацији Салона беше како световна тако и црквена метропола, по оснивању ранија од свих северних и источних. У њој је у V веку подигнута једна базилика, чије размере нема готово ниједан други црквени споменик старог и словенског века (58.20 x 28.50 м). Ту су, по једном не сасвим сигурном извору, била држана два покрајинска црквена сабора, 530. и 533. године. Као подручне Салони наводе се ове далматинске и босанске епископије: Арба, Јадар, Скрадона, Нарона, Епидаур, Бистуе; па Мартаритана и Барое, чија је локализација несигурна. На другом сабору од 533. било је закључено, да се оснују још три епископије, али папа је, незадовољан, осудио поступке и с тога не изгледа вероватно, да су оне остварене. Кад се образовала покрајина Превалитана, онда је црквена метропола за ту област постала Скадра (Скадар). Око те и драчке митрополије помињу се као епископије Дукља, Сарда, Љеш и вероватно Улцињ.

Суревњивост између верских поглавица у Риму и Цариграду старог је датума. Иако је административна власт између Рима и Цариграда дељена у двоје, Рим није био склон да то до краја прими и у црквеном погледу. Папа Иноћентије I овластио је 412. год. солунског епископа да води бригу о цркви и решава све спорове у областима Ахаје, Епира, Крита, Дакије, Мезије, Дарданије, Превалитане и Маћедоније, дакле готово целог Балканског Полуострва сем Тракије. Солунски епископ постао је папин викар. Да то није било радо гледано у Цариграду разуме се само по себи; исто као и то, да је због тога долазило до сукоба, јавних и тајних. Несумњиво је, међутим, да је до VII века римски утицај на подручју западног и средишњег Балкана био претежнији од цариградског. Црквена организација допуњавала је, дакле, утицај организације административне и војничке. У нашим земљама епископи су били у огромној већини романског порекла. Од 98 очуваних имена из источних и средишњих области, 59 је несумњиво латинских као Амантиус, Сатурнинус, Секундианус, Гајус, Гојце, Бонозус, Феликс, Бененатус, Коруалиус и сл. Романског је порекла у осталом, била и породица цара Јустина I, чији чланови носе латинска имена.

Тек од VII века, доласком источњака Хираклија, улази у војску и државне службе више грчког и источњачког елемента; и тек од његова времена Византија са својим балканским покрајинама постаје више носилац грчке културе. Али, место да потискује латински, она је имала да са ужасом осети како све више Балканско Полуострво плави словенски елеменат и словенски језик. Место латинског који је изумирао долазио је словенски елеменат, свеж, недољив, многобројан, који је хтео да живи.

Кад смо дошли на Балканско Полуострво ми смо Срби доспели потпуно у сферу утицаја латинске културе. Преко ње смо добили сва прва обавештења и у њој нашли основе првог хришћанског васпитања. Назив Грка, господара Балкана, дошао нам је не од њих самих, као Турцима и Арапима, који их по службеном имену Ρωμαῖοι називају Рум и Урум, него по латинском Graecus, Грџк – Грк. Владара Византије нисмо, исто тако, звали по службеном имену βασιλεὺς, већ по латинском caesar – цесарь, цесар, цар. У нашем старом језику романског порекла су речи: altare – олтар, arca – рака, cernus – цер, compater – кмотр – кум, maurus – матор, oleum – олај, sanctus – сант, vesica – бешика, missa – миса, crux-crusi-krus – крст. Неке романске речи остале су и у средњегрчком и словенском, тако calendae – коледа, cominus – камина, комин, castellum – кастел, Костолац, castrum – костур, cisterna – цистерна, clausura – клисура, commercium – кумер, cursus-cursarius – курсар, хусар, гусар, magister – мајстор, palatium – палата, porta – порта итд. Примери су, као што се види, разноврсни и потичу не само од утицаја цркве и администрације него и од материјалне културе, коју су Словени нашли и примали на Балкану.

Везе између Романа и Словена на Балкану постојале су временом све тешње. Многобројнији, Словени су највећи део романског становништва на западном делу Балкана претопили у својим редовима. Власи сточари, измешали су се потпуно са Србима. То је дошло понајвише с тога, што су се обоји бавили претежно сточарством и што их није делила вера. Кад су Турци почели подвлашћивати српске државе они више нису могли да праве велике етничке разлике између Срба и Влаха, него су брђанско православно сточарско становништво звали уопште Власима; а касније су они, и многи други народи, чисто у погрдном смислу, звали све православне уопште Власима. Романи су се дуго држали одвојено у својим затвореним градским општинама на Приморју, али је и тамо од X века почео све јачи прилив Словена, који су, после, тим градовима дали мање-више претежан словенски карактер; Дубровник и Сплет, који су још XII века били романски, у XV и XVI веку постају носиоци нове словенске културе и књижевности.

"Не може бити сумње" пише Ј. Ердељановић једном приликом, "да су староседеоци, који су много векова пре доласка Срба живели на овом земљишту и прилагодили се његовим приликама, имали и таквих културних тековина, које су Срби морали од њих примити, јер су им биле најподесније за живот у новој постојбини или су обележавале појмове и предмете, који су Србима дотле били непознати. У такве тековине спада нпр. камена кућа и колиба, по који део одела, неки сточарски термини и вероватно по која пракса у сточарењу... Ја сам, приликом

својих проучавања у племенима Брда и старе Црне Горе могао запазити неке интересантне појаве као последицу етничког стапања Срба са старим Власима и с Арбанасима... Запазио сам нпр. интересантне комбинације од српске и влашке топографске номенклатуре и могао сам утврдити, да су Срби попримали од Влаха оне географске термине специјалног карактера, који су подешени особитој природи карсног терена... Овај процес примања и стапања између нашег народа и балканских старинаца вршио се наравно само у високим планинским пределима, у којима су били заостали Власи и Арбанаси у нешто већем броју. И примљене особине би остале ограничене само на те пределе, да није било познатих миграција из динарских крајева у Посавину, Подриње и Поморавље са Шумадијом. Али су тим миграцијама динарски насељеници преплавили ове области на северу и североистоку и предали старијем становништву готово све своје особине, тако да су и оне од њих што су биле позајмљене од балканских староседелаца постале мање или више општим особинама свих или великих делова Срба и Хрвата од Јадранског Мора па далеко на исток до у слив реке Тимока".

Унутрашњост Балканског Полуострва, нарочито источна Босна и Херцеговина, Рашка и западна Србија беху врло мало и неједнако засијане римским колонијама. Од старих римских места најмање их је до VII века очуваних на том подручју. Томе није исти разлог, који је и за ишчезавање старих колонија у Срему. У Срему се то збило услед силног мешања народа од IV-VII века и тешких борби и пертурбација на том подручју. У овој области то је дошло с тога, што је римска пенетрација била мање интензивна због удаљености од исходишних средишта и због географске одвојености и теже приступачности. Ова област опасана је на целом западу и југу читавим планинским низовима динарског система, преко којих се прелазило тешко и само у дужим етапама; с истока је заклањао масив Шаре; док су рудничке планине и моравске шуме штитиле ту област са севера. И из Салоне и из Цариграда у ове се крајеве стизало тешко, с много напора, а без праве користи. Природно је с тога, да је тај крај остао као један од најконзервативнијих на целом Балкану; чудним стицајем прилика и, можда, наклоности, догодило се, да смо се у тај најконзервативнији предео населили баш ми Срби.

Словенска племена и њихова култура

Словени, чија су најстарија седишта била у подручју данашње источне и јужне Пољске и југозападне Русије, припадају индоевропској заједници. Они представљају крајњу североисточну групу народа те припадности. Њихова источна граница прелази у подручје татарско-монголских народа. С тога у старој словенској култури, поред индоевропских наслеђа и веза наилазимо на јак утицај и тих источних суседа. Да то словенску културу чини необичнијом и више сложеном разуме се само по себи; али то је оно, што је чини занимљивом и важном и за општу европску заједницу.

Словенски језик писмено је утврђен на једном дијалекту тек у IX веку после Христа, а све сигурне вести, које имамо о њему као и о Словенима уопште, нису старије од VI столећа. Са језицима Истока и Југоистока, јерменским, албанским и

балтиским, словенски припада групи *сатем* – језика. По сродности с тим групама да се одредити и његово територијално распрострањање. Словенски се на истоку додиривао са ариским или тачније иранским, јер с њим заједно има процес првобитног *с* после *и* – и *у* – вокала и гласова *к*, *р*. Лексикално је иранско *бага* сигурно у вези са нашим *богъ*. С друге стране, словенски има врло много сродних црта са балтиским језицима, литванским, летским и изумрлим пруским. Из прасловенског језика развиле су се у главном три велике словенске језичке скупине, према географском ширењу појединих племена, према гласовно-физиолошким особинама својих носилаца, и према културном утицају суседних племена. Западна је група чешко-пољска, са кашупским, лужичко-српским и готово изумрлим полапским; источна је руска; трећа је група југословенска.

У самим јужнословенским дијалектима ни данас, ни у прошлости, није било оштрих граница између појединих дијалеката, између словенских, српскохрватских и бугарских, него су сви прелазили једни у друге. Што се нарочито тиче словеначких и српскохрватских говора, за њихову старину А. Белић даје овакво тумачење: "Пре доласка њихових претставника на Балканско Полуострво – они су говорили једним, заједничким језиком. У границама тадашње њихове друштвене заједнице добиване су три диалекатске ниансе: кајкавска, чакавска и штокавска, од којих су и после тога чакавски и кајкавски дијалекат развијали заједничке црте. Када су њихови претставници дошли на Балканско Полуострво, однос се међу њима променио у толико што су сада чакавски и штокавски дијалекти почели да живе општим животом, а један је део кајкавског дијалекта – хрватски кајкавски почео да потпада под све јаче утицаје штокавског и чакавског дијалекта, и да се развија засебно од словеначког кајкавског."

Сродност и сличност словенских језика врло је велика; много већа него сродност између романских и германских. Разлога за то има више. Први је и најодлучнији, што су Словени дуго живели у једној непрекинутој маси, груписани на терену недељеном великим морима и све до X века неуклинченом од других, туђих народа. Други, врло важан је разлог тај, што словенски елеменат није ушао у онакве "амалгамирајуће процесе" са туђим елементима, у какве су улазили на југу Илири-Арбанаси, или Дако-Романи, или Англо-Саси-Нормани, него је, изузевши донекле Бугаре, одржао у главном свој етничко-лингвистички карактер чист, у колико није сасвим подлегао физички моћнијем страном утицају. Најзад, трећи је разлог, што је свест о словенској заједници била доста жива и што су веза између појединих племена и народа трајале дуго са уверењем о етничкој припадности. "Сви словенски језици или наречја одржали су верно и чисто досада стари заједничко-словенски језички тип, истина са различним губицима или модификацијама", наглашавао је В. Јагић.

Доласком Мађара и стварањем њихове државе растргнута је непосредна веза између северних и јужних Словена, а надирањем Немаца путем низ Дунав губила се веза између Чеха и западних Јужних Словена. Али трагови пређашње заједнице још су очевидни. Чакавска акцентација, која је код нас најизразитији представник старог типа, има доста додирних тачака са најзападнијим руским дијалектима, као и

словеначка са источним чешким. Подударања има, исто тако, и у фонетици. Посредници су били понајвише словачки и малоруски диалекти, који су дуго били у непосредном додиру с јужнословенским.

Језичка заједница и непосредно сродство претпоставља, природно, и једну заједничку језичку и општу културу. Она се могла развити само на једном заједничком подручју, на ком су словенска племена живела у непосредном узајамном додиру.

Спомена о старим Словенима нема ни у једног писца до VI века. Крајеви Источне Европе, далеко од државних амбиција римских и од грчких колонија на Црном Мору, били су за старе писце нека полумитска насеља и све вести о њима биле су или врло опште, кад су дошле по непосреднијем сазнању, или врло легендарне, кад су се препричавале. Од неких општих имена народа, која се тамо помињу, као Скита и Сармата, не може се поуздано утврдити, да ли се и у колико се односе на Словене. С нешто више сигурности можемо пратити, како се за Словене јавља понекад име Венета (Veneti, Venedi, Winden, Wender); још у XIX веку нека словенска племена називају се Вендима и Виндима. Али и при том треба бити врло опрезан, јер је венетско име раширено по свој Европи и јер је постојало врло старо италско племе Венета, које је имало своје подручје Венетију, после Венецију. Под венетским именом изрично подразумева Словене латински писац VI века, Гот Јорданис. Он казује: "Многобројни народ Венета станује од извора река Вистуле преко огромних подручја... Макар што им се имена сад мењају према различитим породицама и местима, они се у главном ипак називају Склавени и Анти." Њихово се подручје, вели тај писац, простире "од града Новијетуненског и језера које се зове Мурзијанско све до Дњестра и на север све до Висле; они имају за насеља мочваре и шуме. А Анти, који су од њих најхрабрији, тамо где се савије Понтиско Море, протежу се од Дњестра све до Дњепра. На том подручју, под истим именом, постоје и ранији спомени може бити баш наших племена, али се ни код једног писца не да овако утврдити, на кога се непосредно мисли. Већ Плиније наводи међу племенима што допиру до Висле, уз Сармате и Сцире, и Венеце; а Тацит, нешто опредељеније, одбија да доведе у заједницу Венете са Германима и Сарматима, иако су, држи, ближи првима. На Пајтинговој карти смештени су Венди међу Дунавом и Дњестром. Од Висле до Дњестра цео простор припада, у главном, Словенима; на том подручју они остају кроз читаво доба хисторије, ширећи се одатле на југ, исток, и на запад. Код већине писаца они су приказани као "врло велик народ" или "као безбројна племена".

Карактер и тип једног насеља најбоље обележавају његови народни топографски називи. Арапи и Перзијанци, упозорава добро К. Лиречек, имају безброј имена за све врсте степа и равница; Шпањолци за планине, а код Словена "пада у очи богаство назива за текуће и стајаће воде, за изворе и студенце, језера и брље, баруштине и мочвари, за шуме, жбуње и гајеве. Противно томе ретки су заједнички словенски називи за облик планина, те је локална терминологија у Карпатима, источним Алпима, у Карсту на Адрији и на Балкану врло различита." Значи, дакле, да су Словени живели у неком крају пуном шума и вода. И само име Словен,

видели смо напред, у вези је с тим и долази од корена *kleu- sluege*. Позната народна фраза "ославило је пролеће" означава покрет дотле замрзлих вода и буђење новог живота под сунцем. Арапски стари писци наводе, да је "земља Словена равница покривена шумом", а Словени да "живе у шумама". Пут за Кијев "води кроз степе, беспутицом, кроз потоке и велике шуме". Пољски научењак Ростафински упозорио је на чињеницу, да су Словени реч *буква* добили од Германа; из тог излази, да у првој постојбини Словена није било тога дрвета. Такво подручје постоји, доиста, око средњег Дњепра, у данашњем Полесју; он је с тога склон веровати, да је баш на том подручју и била првобитна отаџбина словенских племена.

Словени су, доиста, били врло вешти у животу на води. Они мајсторски граде лађе; сами су одлични бродари, и то и мушки и женске. У једном стратешком спису, који се приписивао цару Маврикију, казује се, да насеља Словена и Анта "леже уз реке... око њих су понајобичније непосредно шуме, или баре, или ритови." "У прелажењу река вештији су од свих људи. Одлично издржавају у води, па често неки од њих изненађени каквом опасношћу у својим насељима загњуре се у дубину, држе у устима трске удешене за такву прилику, дуге и потпуно изврћене, које допиру до површине воде, па лежећи наузначке у дубини дишу кроз њих и издржавају много сати тако." На својим лађама Словени се отискују врло далеко и допиру чак до Кикладских Острва.

За стару постојбину Срба казује Константин Порфирогенит у свом важном спису *О управљању државом*, да Срби "потичу од некрштених Срба, прозваних и белих, што станују с оне стране Турске (тј. Мађарске) на подручју, које они зову Бојки (Војки), где граничи Франачка као и велика некрштена Хрватска, прозвана и Бела". Бели Хрвати станују "уз Франачку", а "подложни су Отону, великом краљу франачком и саском, и некрштени су, а с Турцима се орођавају и пријатељују". Балкански Хрвати потичу од тих белих Хрвата, који беху "суседи Словенима, непокрштеним Србима". Овде се очевидно мисли на Лужичке Србе, чија локализација тачно одговара даним границама. Један источни писац помиње Србе као становнике "који се пружају према истоку, а далеко су од запада". Један анонимни географ баварски IX века наводи опет, да су "Сервиани толика држава, да су из ње настала сва словенска племена и да, као што тврде, отуд воде порекло".

Да ли од тих Срба у ствари потичу и наши јужни преци? Језична веза између Срба на југу и Лужичких Срба није таква, да показује непосредну ближу сродност, нарочито не сродност за овако доста касно доба расанка. По природи свог места лужички говор је прелаз од пољских до чешких особина и далеко је од карактеристика српскохрватског језика. Српско племе од Чешке (Бојка – *terra Boiorum, Bohemia*) до "истока", или хрватско од Полабја до Дњепра, у толикој распрострањености, тешко да је било јединственог типа. Исто је тако мало вероватно, да су цео тај широки простор насељавали само припадници једног племена. Пре ће бити истина, да су на том простору живела и друга словенска племена, измешана, услед померања с истока према западу. Племенска имена тога времена веома су померена. Има Дуљеба, на пример, јавља се на Бугу и у Чешкој; име Анта налази се од Кавказа до Алпа. Име Хрвата није уопште словенског него

иранско-сарматског порекла, а јавља се као лично име у натписима II и III века у Танаису, и није извесно да је с почетка имало етничку ознаку. Ф. Рамоуш га изводи од речи *haurvatar* "чувар стоке" или *huurvatha* "пријатељ". Име Франака, на пример, које долази од *francus* означавало је најпре "само чињеницу политичке слободе кретања за владајуће класе". Српско и хрватско племе било је, по свој прилици господареће племе, односно то су организованије племенске скупине, које су као такве дошле до јачег израза. Има једна вест код Константина Порфирогенита, у којој се каже, да су за један нападај у Италију Дубровчани на својим лађама превели: *τουζχρ ρωβατουζ και τουζ ΙοΙμουζ Σκλαβαρχονταζ*, т.ј. "Хрвате и остале словенске господаре". На подручју Словенаца, западно од Целовца, око Мосбурга, било је средиште једне старије жупе, где су кроз Средњи Век постојали "касази" као једна врста племена и слободних људи, чије се име још увек чува у многим месним називима. На том истом подручју, нешто проширеном, очувано је у монографији и хрватско име на више места и Љ. Хауптман је са разлогом могао извести закључак, "да је касаз и Хрват исто". Важно је утврдити, да се град српског краља Чимислава звао Кесигесбург, т.ј. град Кесига, односно Касага. Порфирогенит прича, да се један од петоро браће, који је Хрвате довео на југ, звао Косендис, а други Хрват. Хрватин је и код нас у Средњем Веку често употребљавано као лично име. Српско име, међутим, није било много у обичају као лично име. Народски, оно је у најстарије време гласило Србљинь; облик *Србин* доцнијег је порекла. У туђим споменицима зову нас *Surbi, Sorabi, Σερβλοι*. Етимологија имена још није утврђена; али је, чини се, сличног културног порекла као и назив Словена (срџбати, *sojberge*), по нашем животу близу воде.

Занимљиво је и врло важно, да је Порфирогенит забележио хумско предање, по ком род њихових владара Вушевића или Вишевића потиче "од некрштених становника око реке Висле". По том би веза једног српског племена са северним Словенима данашњег пољског подручја била утврђена на начин, којим се и сада служе испитивачи насеља. Ми не видимо никаква оправданог разлога зашто се тим предањима не би могло потпуно веровати. Језичке разлике, у дијалекту, не могу бити довољан разлог против тога. У непосредном додиру с другим, врло сродним словенским елементима, разлике су се постепено губиле; а мешавине је било и код наших саплеменика на југу, као и код оних на северу. Ради оскудице докумената све до X века нама је данас готово немогуће апсолутно утврдити све мене тих процеса, а да су постојала несумњива претапања и изједначавања да се закључити из појаве, да је много словенских племена, с разних страна, учествовало у колонизацији Балкана и претрпело, несумњиво, много измена свог првобитног типа. Шта је остало у данашњем нашем језику од дијалекта Абодрата, Дуљеба или Смољана?

За порекло наших старих насеља доста говоре и топономастичке паралеле. Позната је појава, да се код одсељеника често јављају имена њихових пређашњих области. С тога, по свој прилици, није случајно што имамо Млаву код нас и у Пољској; Дунајец у Херцеговини и Дунајец у Галицији; Одру и код нас и у Шлеској; Свитуаву у Босни и Моравској, Пшињу у Јужној Србији и Шлеској; Мораву по целом нашем подручју од севера до југа и сл. У краковској области, поред других примера, вреди

сравнити: Брновице и хрватски Брановец, Његосавице – Његославце, Прибиславице – Прибиславец и сл. Карактеристично је и име *Галич* у Галицији и наш *Галич* у јужној Србији. У Карпатима, међу Словацима, срећамо називе: Ситница, Сливник, Брусница, Теплица, Љуботиња, Плавница, Стројна, Тврдошин и др.; а у Зволешком Лесу, у Словачкој: Слатина, Каменица, Штавнице, Крупиница, Страхора и сл. На неколико се само словенских страна срета назив Кијев!

Словенска племена, која долажаху на Балкан, нису била увек истог ужег рода. То се види одмах већ по том, што она нису силазила на Дунав једним путем и из једне области. Сељења Словена имала су, у главном, два правца. Једни су силазили уз обале Црнога Мора, преко Дњестра и Серета, у данашњу Румунију, а одатле на Дунав. То су источна племена, којих је било више; по речима грчког хроничара Теофана, седам-осам. Мојсој Хоренски, јерменски географ VII века, казује да је у Дакији живело чак двадесет и пет словенских племена и да су она отуд, потиснута Готима, прешла Дунав и посела не само Тракију и Маћедонију, него и Ахају и Далмацију. Други су силазили у панонску долину преко Карпата, вероватно кренути најпре од Хуна и услед тога дуго времена туђи подложници. Један њихов део прелазио је Дунав и Саву понекад из властите иницијативе, а понекад у служби Авара. Прва, не знамо кад и у ком обиму вршена кретања изазвала су, после, нова, или из невоље, ради потискивања; или из жеље за пљачком; или по примеру првих; или на позив у савезништво.

Нека од тих племена позната су нам по имену. Теофан изрично помиње Северце (Σεβερειζ), које су Бугари преместили из насеља око Варне. У такозваној *Несторовој Хроници* има помена о племену Северјана "по Десни, по Сами и по Сули", далеко на северу, које је 883. покорио кнез Олег. Један део овог племена допро је до Грчке, где у Епиру још увек постоји успомена на њих у имену Севрани (Σεβρανη) – Северјани. Постоји мишљење, да су они становали и између Тамиша и Чарне и да је по њима добио име Северински Банат, док ми држимо да је ово име дошло од града Северина и имена цара Септимија Севера. Седам других племена, која су била у њиховој околици, померише Бугари према југу и према западу до граница аварских. Теофан не помиње њихова имена, него за нека од њих дознајемо с друге стране. Једни су се, изгледа, звали Моравци, по реци Морави, којој су дали нов словенски облик, место старог Маргуса. Име Моравца (Μοραβων) јавља се тек око IX века, а Порфирогенит помиње област Мораве (Μοραβιαζ). Плеће *Тимочана*, за које франачки хроничар Ајнхард бележи да се 818. год. одвојило од Бугарске, добило је тај назив по Тимоку, у "чијем се подручју беше населило. Са севера су и Абодрити, насељени у Дацији, по којима је остао назив "бодрошке жупаније". У Чешкој је постојало плеће Дечана. Можда се у нашем називу Дечани очувао траг једног племенског назива. За Србе (Sorabi) кажу Ајнхардови *Анали* 822., да заузимају "велик део Далмације". Њих Порфирогенит, један век доцније, описује као господаре и становнике подручја од Раса све до Пливе и Цетине. Кад је цар Константин III 649. год. напао вардарске Словене и један део њихов силом преселио у Малу Азију, они су тамо, по свом имену, основали град Гордосервон. Српских колониста било је и по грчким областима, судећи по именима Сурпи и Сербохија у Тесалији, Сербијаника у Коринау, Сербон у Аркадији и др. У

Македонији је очувано повише имена словенских племена. Плеће *Друговића*, у јужном делу Македоније и око Полога, имало је своју посебну епископију. Оно се, као и нека друга племена помиње у солунској легенди Св. Димитрија, VII и VIII века. Плеће "Дреговића" наводи, међутим, *Кијевска Хроника* и у Русији међу Припјатом и Двином, а име "Драговића" помиње се X-XII века и у Алтмарку. Овде је можда име не само племенски назив, него и ознака заједнице. *Сагудати* су становали између Солуна и Верије, вероватно источно од Вардара, и нису, у суштини, чисти Словени. Њихово име потсећа на мађарско-хунске Сакуле, Сакулате, Szekoly. Назив места Сакулево (у леринској области), чији староседеоци имају предање да су ту "од ветко време" и речица Сакулева могу бити остаци њихових насеља. *Велегезити* су се населили у Тесалији, где се око залива Вола створила, provincia Belegezitiae. *Вајунити* су се из Македоније померили према Епиру, где од XIV века постоји област *Вагенеција*. Да су Вајуни – Бабуни, како неки мисле, није сигурно. *Брзити*, *Брсјаци* становали су око Охридског и Преспанског Језера, допирући све до Велеса; и од свих словенских племена на југу показивали су највише активности. Без ближе ознаке назива у Димитријевој легенди наводе се словенска племена с Ригхина и са Струме. Ови с Ригхина, помешани с влашким елементима, продрли су у VIII веку и у Свету Гору и ширили се по тим крајевима. Поред њих извори од VIII-XIII века спомињу и једно плеће Смољана и "смољанску тему", заједно с њиховом епископијом. Били су се населили на средњој и горњој Мести и допирали су до Арде. *Кијевска Хроника* казује, да је велико плеће Кривића подигло град Смоленск; а зна и за руско плеће Смољане. У Херцеговини, на десној обали Неретве, постоји врло јако браство Смољана. Околина Солуна била је пуна словенских насеља. Сами Грци називају тај крај једно време "Словенском" (Σκλαβινια). Домало у том важном трговачком граду словенски језик долази знатно до израза. У старом *Житију Св. Методија* чак се прича, како је византиски цар Михајло наговарао Св. Ћирила да се прими тешке дужности покрштавања Словена, пошто зна њихов језик. "Ви сте Солуњани", вели се да је он говорио, "а Солуњани сви чисто словенски говоре".

На југу Балканскога Полуострва допрли су Словени са својим већим насељима чак до Пелопонеза. Порфирогенит с уздахом бележи да је сва земља изгубила грчки карактер и постала варварска. У IX веку они су ту чак основали слободну своју област. Од тих словенских племена изрично се помињу на југу, у Лакадонији и на Хелосу, *Милинци* и *Језерци*. У области Цакона словенски је елемент био толико јак, да се у једном споменику из 1485. говори о "крајевима Цаконије или Славоније". У тим словенским групама, које су силазиле тако далеко на југ, било је много Срба и Хрвата и у топономастици целе Грчке очувано је доста трагова њихових све до данас. Српска имена споменуемо мало раније, а име *Хорвата* налази се у Атици, Тесалији и Арголити. На Балкану се налази и нешто трагова великог племена *Дуљеба*, које је имало својих саплеменика око реке Буга. Њих су Хуни и Авари развејали на више страна, а велик део њихов довели су као робље у Панонију, где су их страшно мучили. На Балкану, у Епиру, поменули смо Јустинијанову тврђаву *Долебин*. Име *Дуљеби* срећемо у Сопотанском Поменику, *Дулиби* у Босни, а *Дулибиће* у Далмацији.

Велико словенско племе беху и Хрвати. Они су населили западни део Балканског Полуострва до Пливе и Ливна и постепено до Неретве, а на северу су далеко премашили Саву и преко њеног извора. Врло блиски Србима, они су код старих писаца замењивани у више махова; код грчких писаца XI и XII века налазе се изрично овакве реченице: "Народ Срба, које зову и Хрватима" (Скилица) или "Народ Хрвата, које неки зову и Србима" (Зонара). Стара хрватска насеља налазе се у топономастици по Крањској, Штајерској и у јужној Аустрији.

Словенску расутост тумачи довољно њихов начин живота. Без чврсте, повезане унутрашње организације они су живели племенски подељени, не признавајући власт једне врховне управе. Ова су племена, иако захваћена једном општом бујицом, ипак настављала да живе својим засебним животом, везујући се за сродне суседе по нужди. "Овим племенима, Склавинима и Антима", вели Прокопије, "не влада један човек, него од старине живе у демократији." "Живе без власти", говори Псеудо-Маврикије, "у међусобној мржњи, и не познају реда... Код њих влада разлика схватања, па или се не сложе или ако се и сложе ипак други прекорачују брзо оно, што се одреди, пошто су сви страсно једни против других и пошто нико није вољан да уступи другом". Таква племенска подвојеност и отсуство врховне власти и дисциплине имали су као последицу немоћ иначе многобројних Словена да за дуго не створе праве организоване државе и њихову оскудицу способности за организован отпор. Устанак и борбу против Авара спрема тек франачки трговац Само. Мало наивно, али вероватно тачно казује *Кијевска Хроника*, како су Словени, после међусобних борби, сами пристали да у Русији од Варега приме господара. "Земља је наша велика и обимна, а нема у њој народа, него дођите да кнезујете и владате нама". Тако је, веле, гласила њихова порука. Само оскудицом способности за организацију да се тумачити и појава, да су и Хуни, и Авари, и Бугари, бројем несумњиво слабији од њих, могли да им се натуре као господари, и то не само у првим годинама препада, него за читава десет столећа.

С друге стране, такав начин живота и управе, са личним изражајем појединаца и брастава у свакој акцији, изазивао је љубав за личном и народном слободом. Ту црту Словена запажају многи стари писци, несумњиво по примерима личног прегалаштва, а што она није дала увек жељене резултате био је понајглавнији разлог у том, у чем је био и узрок те љубави. Познат је поносни словенски одговор хагановим посланицима: "Какав је то човек кога греју сунчани зраци, који ће учинити да се ми покоримо?" Псеудо-Маврикијев спис изрично наводи како се Словени "никако не дају у ропство или подаништво, а нарочито у својој земљи".

Демократске особине уређења примитивних организација претежно су карактеристика земљорадничких елемената, док се код сточара лакше развија разлика поседа и по том лични утицај у њиховој средини. Како је то тачно истакао Х. Хирт, нема сталеча који је толико упућен на узајамну помоћ као земљорадник. Сточари, међутим, нису у тој мери зависни једни од других; они до свог благостања не долазе искључиво својим трудом и отуд код њих психолошке склоности да присвоје туђе боље. Код земљорадника је разумљива и љубав за земљу хранитељку. Земљорадник је везан за земљу коју обрађује и годинама

припрема за бољи род; док сточар, ради потреба паше, која се мења по временима године, има више номадских склоности. Отуд је лакше покретан и мање спреман да за одбрану земље, односно њеног слободног поседа и с тим у вези појма слободе уопште, жртвује живот.

Антрополошки тип старих Словена није сасвим поуздано утврђен. Сигурно је само, да смо у већини раније били долихокефали и да смо имали претежне особине нордиске расе. За тачније податке недостаје поуздан материјал старих словенских гробова и ископавања уопште. Дунавске Словене описују византиски писци као високе и јаке људе; сам цар Маврикије чудио се једном приликом величини њихових телеса и развијености удова. Прокопије вели за њих, да им је боја косе била риђа. То потврђују и неки арапски писци, који Словене уопште приказују као румене и са русом косом. Један арапски писац био је чак и сам прозван Словеном, што је био израстао, светле косе и модрих очију. Плави тип људи, међутим, није само карактеристика Словена, него северних народа уопште. Занимљиво је, да *Илијада* извесне грчке јунаке, као Ахила и Менелаја, приказује исто као плаве људе. Мешања с другим народима, који су прелазили као мање или више стални елемент преко Балкана, изменила су знатно антрополошка обележја старијих раса и учинила и њих, као и у осталом и све друге народе у Европи, занимљивом смесом њихова физичког промета. Наши крајеви нису довољно и систематски испитивани у погледу антрополошких особина, али се на основу досадашњих проучавања даде несумњиво утврдити, да је данас у многим областима код нас плави, односно светли, тип мање заступљен од тамног. За Херцеговину, на пример, долази само 6.11% са светлом бојом лица, а 42.22% са светлом бојом очију; у Боки 5.99% са светлом бојом косе, а 32.71% са очима угасите боје. Међутим, на основу проучавања у Антрополошкој секцији загребачког Социолошког Друштва (истина, на малом броју лица) налази Б. Зарник, да међу децом словеначког порекла "сасвим тамне пигментације уопће нема, а свјетлокосих и модроких има 48% (Хрвати 33.7%). Локални утицаји и везе са становништвом непосредних суседних области учинили су да се ранији наш тип асимиловао новим на Балкану специјално динарско-јабланским. Словеначке лобање, опет, с обзиром на њихов потиљак, ближе су тиролским алпско-германским него чешким, исто као и с обзиром на њихову брахикефалију (53.4% код Словенаца, 53.5% код Тиролаца). По проучавањима В. Лебцелтера светле очи међу Словенцима уопште превлађују; проценат њихов износи 52-58%. У Србији је проценат 48.5%, у Хрватској 49.2%. Тамна комплексија превлађује у западној Босни и Херцеговини са 52-55%, а у далматинском Загорју износи чак 63%. К. Дрончилов тврди за македонске Словене, да су 54.8% тамних очију, 55.6% тамно-кестењаве боје, а да је људи риђе косе само 0.6%. Ј. Ердџановић налази, да је код Јужних Словена најмногобројније заступљена источно-европска раса, са плавом комплексијом, данас брахикефалним обликом главе, округлим лицем, подебелим (често мало угнутим) носом и са осредњим растом. "Има код Јужних Словена целих оаза, у којима је становништво још већином одржало плаву и отворено-смеђу комплексију и припада највише источно-европској а мањим делом нордоидној и нордиској раси. Такве сам оазе налазио у североисточној Србији, у Повардарју и код Хрвата у Загорју и у Туропољу." Друга, веома многобројна раса код Јужних Словена јесте динарска или

јадранска. Њени припадници имају црномањасту боју, високу лубању "са готово стрмим потиљком", брахикефали су; карактерише их још дуго, уско или овално, лице, повијен, орловски нос, окоштост и висок стас. "Поменути јако издужени облици главе и тела чисто нам нехотично изазивају утисак, да је ова раса постала у неким врло високим планинским пределима, где је вековно напорно пењање и силажење по стрмим странама приморавало мишиће на јаке покрете. Она је заиста и данас у Европи распрострањена поглавито по планинским пределима. Сматра се да је најчистија у Босни са Херцеговином, у Црној Гори, у Далмацији и у Хрватској, и да је има и међу Словенцима." Монголоидни елементи унесени су у наш народ преко многих хунско-монголских племена, која су живела међу Словенима, као што беху Хуни, Обри, Бугари, Мађари, Кумани, Печењези, Татари и Турци.

У својим привременим стаништима око Дунава, у она несигурна времена, при честим померањима и угрожавањима, Словени су понекад давали утисак као да су номадска племена. Прокопије казује за њих да "станују у бедним колибама, удаљени знатно једни од других, а мењајући сви често место насеља". Али, чим се мало смире, Словени се добрим делом одају земљорадњи, којом су се бавили и у старој постојбини. *Стратегикон* истиче богатство њихових амбара, нарочито у житу и просу, у Дунавској долини. Ибрахим ибн Јакуб је говорио за просо да је главни продукт словенског житарства. Менандер, у VI веку, спомиње византијско паљење словенских поља, несумњиво обрађених или са жетвом. Уосталом, да су стари Словени, као добри земљорадници, познавали више врста жита сведоче њихови заједнички називи: *жито, влат, клас, зрно, пшеница, оvas, јечам, просо, раж* и назив *гумно*. Њихово *рало* преузели су Немци (у немачком *Ag1*), а можда и реч *плуг*. "Изузевши опће ријечи, као орати итд.", наглашава П. Скок, "читава пољопривредна терминологија румунска словенскога је поријекла. Исто тако и арбанаска. Арбанаси као горштаци немају, на примјер, свога израза за *косити*. Они говоре за овај појам словенски израз (ме косит). У области грчкога језика констатовани су словенски пољопривредни изрази чак у Пелопонезу. Козја вуна зове се ту, на примјер, словенским адјективом *козна*".

Словенска спољашњост није увек била много похвална. Казује се, вероватно за оне који станују око воде, да на себи од одела немају ништа сем *гаћа*. *Гаће* су заиста општа словенска реч. Иначе је *облачење* у словенским језицима и култури позната ствар, (одџети, обљџети). Истина, за главне делове одела имају туђе називе: *кошуља* долази од латинског *casula*, *гуњ* од *gunna* и *кана* од *sarra*. *Сај, саја, шајак*, долази од латинског *sagum*. Словенске речи су, међутим, за одела од кожа, као *кожух* и *шуба (шубара)*, *шапка*. *Крзно* се на западу уопште звало "*sclavina*", француски "*esclavine*".

"Живе тешко и убого као Масагети", пише Прокопије, "и као и они пуни су увек нечистоће." Овај његов податак изгледа мало чудноват и, по свој прилици, тиче се неког планинског словенског племена, јер знамо сигурно да су Словени радо и често ишли у воду и да су, при једној опсади Солуна, неки од њих били изненађени

при купању. Да су се бријали види се по томе, што је глагол *брити* општесловенски; не зна се само да ли су бријали главу или само браду.

Нарочито се хвали њихова издржљивост. Несвикли на неко нарочито благостање они, по *Стратегикону*, "лако подносе и врућину и студен и мокрину и голотињу тела и оскудицу намирница". Као сви варвари, нарочито као њихови трачки суседи, воле да пију и пијући без мере често се опијају и страдају због тога. Свима Словенима добро је позната реч *пир*.

Моралне њихове особине показују, да је код њих било, поред суровости примитиваца, доста често и особина вишег степена. Прокопије с тога и казује за њих, да нису, "рђави ни зликовци ни најмање", него само да су прости. И Менандер их описује, исто тако, као варварски просте и напрасите, који у срци убијају чак и иначе неповредиве туђе посланике. Јован Ефески пише, како су "прости људи, који се не усуђују изићи ван шума у пределе без дрвета; не знају шта је оружје, осим две три лонкадије, т.ј. копља." Псеудо Маврикије нарочито подвлачи њихову пажњу према странцима "Чувајући проводе их из места у место где им устреба, па, ако се небрижљивошћу угоститеља догоди да странац настрада, напане на угоститеља онај што му га је предао, по дужном обичају да освети странца". Прадеда хисторичара Павла Закона, негде у VI веку, на бегу у отаџбину спасла је милостива једна старица Словенка сакривши га од потере, а хранећи га, потпуно изгладнелог, постепеним повећавањем оброка, "да не би, кад би му дала хране да се засити, одмах и умро". Ни заробљенике не држе цело време као робље. После извесног времена, казује један војни грчки писац, они остављају на вољу тим заробљеницима да се одлуче "да ли се хоће вратити у своју земљу, уз неки откуп, или остати онде слободни и као пријатељи".

Као варвари, нису много поуздани и не цене увек уговоре, али је занимљиво, да им се тај недостатак приписује више страху него грамжљивости. То је дошло можда делимично и из искуства, јер су, из лаковерности, понекад пуно страдали. Било је, наравно, и похлепе. Као сви примитивни људи, воле да присвоје туђе и с тога, пише *Стратегикон* "своје нужне ствари потајно затрпавају не поседујући јавно ничег преко мере". У друштву и ропству азиских народа, а и сами још сирови, они су понекад били врло свирепи; набијање на колац, бацање живих људи у ватру, и дерање коже с леђа нису ретки случајеви, који се приписују пљачкашким словенским четама.

И у породичном животу њиховом било је доста примитивности. Као старе галске поглавице и као Германи, који имају по више жена, тако се и за старе словенске кнезове зна, да су живели у полигамији. Владар Само имао је дванаест жена "винидског порекла"; у полигамији је живео и руски кнез Владимир. *Кијевска Хроника* нарочито истиче неваљалство руских племена Радимираца, Вјатича и Севера, који се разликују од осталих чинећи јавно блуд пред очевима и снахама и држећи по две и по три жене. Правог брака није било, и ми знамо да је Св. Сава још у XIII веку међу Србима нарочито деловао, да их приведе "законитом благослову". За време Ћирила и Методија било је по Моравској много "женидаба бешчасних". У

Русији прост свет за дуго је избегавао црквени брак, а све до XVII века налази се осуда оних, који имају по неколико жена. Муж је био онај, који је имао више права; он је жене куповао, отимао, узимао и пуштао; жене су биле пасивне и готово бесправне. "Жена је била нешто, што се је мало разликовало од једног предмета мужевље својине". За словенске жене казује Псеудо Маврикије, да су честите "преко сваког људског начина" и да често пута иду добровољно у смрт за својим мужем, "не хотећи проводити живот "као удовице". К. Кадлец лепо примећује, да је за то било и других разлога. "Словени су веровали у живот после смрти и због тога су покојницима полагаали у гроб све, што им је требало за живот. Као такву ствар су сматрали и жену".

Унутрашње уређење Словена било је племенско; и то, како смо видели, без јаче организације. "Живе без власти, у међусобној мржњи, и не познају реда, казује за њих *Стратегикон*. "Словени су неустрашиви и ратоборни", пише Ибрахим Ибн Јакуб, "и кад међусобно не би били несложни ради многоструког разграњивања њихових племена и расцепканости њихових брстава, не би се ниједан народ на земљи могао с њима мерити по снази". У опису Псеудо-Цезарија каже се за Словене око Дунава, да су "дрски, самовласни и без вођа". Међутим, није тачно да су Словени били без икаквих вођа и власти. Они нису имали једног заједничког вође или поглавара над више племена, а да су поједина мања племена имала своје поглавице о том нема сумње. Исти војни спис изрично бележи: "како је међу Словенима много поглавара, па су несложни међу собом, није неумесно неке од њих премамити или речима или поклонима". И Менандер спомиње једног словенског поглавара Даврентија и народне вође с њим. Код Теофилакта Симокате ухваћени Словени изјављују, да је хаган послао људе с богатим даровима да часте њихове поглавице. У тог писца наводи се, с оне стране Дунава, неки словенски поглавар Мужок чак с неком већом влашћу. Занимљиво је, да арапски писац X века, Масуди, помиње велики углед словенског племена Волињана и њихова поглавара, који се зове Мажак, а који беше уједно и врховни поглавар осталих владара. Народна име за те поглавице није познато у то доба, али се доста рано јавља реч *жупан*, као поглавар жупе. Реч је по свој прилици хунског порекла, јер се јавља око IV века у написима у Нађи Сент Муклошу, по трагу Атилином. Реч је рано ушла у општи словенски промет; од ње је чешко и пољско *хпан* и *пан* и после мађарско *ispan*. И други називи за поглавице страног су порекла; *бан* је дошло од аварског хагана Бајана, а *кнез* (кѣнѠ зѣ) је од германске речи *Kuningiaz*. Реч *краљ* постала је метатезом од Карл, по Карлу Великом.

Словени нису били нарочита ратничка раса. Иницијатива за борбе и нападе у већем стилу долазила је стално од других, Хуна, Гота, Бугара и Авара; они сами имали су стално нечег пасивног. Њихово оружје било је оскудно, а начин ратовања врло примитиван. Нису били коњаници као Хуни и Авари, него у главном пешаци и поморци. Тек у заједници с Хунима они су се свикли на коње. Као пешаци нису имали оклопа, него су ишли у борбу са копљима и малим штитовима. Као такве познају их Прокопије и Јован Ефески, који после додаје, да су се Словени у борбама по Византији знатно извештили. "Обогатили су се", вели овај други, "и имају злата и сребра, ергеле коња и много оружја и научили су се ратовати више

него Ромеји". Војни списи грчки доста подробно описују бојну тактику Словена. Несвикли на борбе с добро увежбаном редовном војском, они у главном настоје да искористе погодности свог терена, који одлично познају. Обично кушају да навуку противника у густеж својих шума, у кланце и опасна места, где ови не знају да се снађу и где не могу да се развију. "Служе се вешто заседама, препадима и подвалама, по дану и по ноћи, удешавајући многоструке начине". Немају ножева, него носе "по два мала копља", а "понеки од њих" иду "и са штитовима добрим али тешким". Служе се уз то дрвеним луковима и врло опасним малим стрелицама, натопљеним јаким отровом. "Кад се догоди да се усуде упустити у праву битку, заједно вичући крену се мало напред, па ако се противници поплаше од њихове вике нападају свом жестином. А ако не, беже натраг, не журећи да се из близа сукобе са снагом свог непријатеља". Византиски тактичар препоручује ради свега тога, да походи против Словена бивају у зимско доба, кад се замрзну реке и постану згодне за прелаз, кад оголи шума и кад настану тегобе за исхрану и снабдевање код словенских породица. Те своје особине вешта препада Словени су изводили и у византиској војсци, у коју, заједно са Антима, почињу да ступају већ у првој половини VI века. У походима на Балкан понајвише су се држали горских коса, намерно избегавајући долине и опасности, које им је тамо могла створити редовна војска. Занимљиво је, да су у пљачкашким четама и на већим експедицијама са Словенима ишле и њихове жене, негде ради плена, негде да одмах присвоје туђе куће, а негде и са планом, да помажу мушке у борби, као, на пример, при нападу на Цариград 626. год.

Словенски упади у Византију били су разнога типа. Понекад, кад су ишли у већем броју и кад су били с вођама од поуздања, или можда у заједници с искуснијима у борби, они су употребљавали старе римске путеве с Дунава на Ниш, или низ Вардар до Солуна. Држећи се у заједници, они су тад имали и неке своје "таборе". Али, грчки писци истичу и то, како су они понекад зазирали од путева и долина и држали се гора и кланаца. Но и тамо су имали неке таборе, у којима су се збирали. Њихови одреди немају довољно издржљивости, вештине и дисциплине да се боре с правом војском; у горама они су слободнији, јер тамо редовне чете, нарочито коњаничке, теже маневришу, а и иницијатива за борбу условљена је више од присебности појединаца.

У бојној вештини Словени су се током борби знатно увежбали. Већ у другој половини VI века они знају за убојне справе, при опсади градова, носе "корњаче" и справе за бацање камена и служе се лествицама да се испну на градске бедеме. У Димитријевој легенди истиче се чак и њихова довитљивост после извесног ратног искуства. Да би сачували своје веслаче од камења и стрела, које на њих бацају браниоци са зидова, Словени су своје лађе покривали даскама и огуљеним свежим кожама, штитећи у исти мах своје људе од ватре, која је бацана на њих. У борбе нису ишли сасвим растурени, него су имали своје војводе.

Главне врсте оружја примили су Словени од својих германских суседа. *Мач*, *меч* (мъчъ) долази од готског *mekja*, *шлем* од старонемачког *helma*; чак је и *стрѣла* у вези са старонемачким *Strala*. Из немачког је и реч *витез* (витО зь) од *Vithungi*. Из

иранског је, међутим, топор – *секира*, а само име секира је у вези са скитским *сагарис*. Тесла, трећи назив за исто оружје, јесте немачка *dehsala*. Оклоп *брњих*, брња, брње, за који се знало да код Словена дуго није био у употреби, узет је од готског *brunjo*. Словенско је *коуих* – копље и *итит*. *Нож* је после дошао у војничку употребу.

И иначе су биле врло тесне везе између Германа и Словена на читавој западној граници старих и нових насеља. Германског су порекла код Словена многе речи Западне културе. *Изба* – истѣба дошла је од латинске речи *stuba* германским посредовањем; *хижа*, хѣзѣ потиче од готског *hus*; *кухиња* од старонемачког *kuchina*. Чак и реч *цркви* – црква долази од старонемачког *chirihha*, односно *кугко*, а *крѣст* од старонемачког *krist*. Нарочито је велик утицај нордских елемената у погледу кућне културе код Руса. Речи као *палата*, *трпеза*, *бања* и сл., као израз високе културе, потичу из грчког (*παλατιον, παλατα, τροπεζα, βανεια*). И друге неке речи материјалног промета дошле су Словенима преко Германа и у вези са њима. Реч *купити*, на пример, германског је порекла (*kaupian*); Словени су дотле вршили трговину обично заменом. Германске су ознаке и за новац: *пѣнѠ зѣ* – пењез од *phenningos* и *стѣлазѣ* од *skillings*. Реч *мято*, плата, царина у вези је са старонемачким *мѣта*. Од Словена примали су опет Немци нарочито многе речи за ознаку крзна, којима су Словени били богати. Од Словена они дознају и за азиску, односно византиску свилу: *selecho* – *silcho* – шелкѣ. Име великог словенског племена Руса дошло је од нордског *Rus*, које је узето из финске ознаке Шведа. За ознаку тих германских странаца, туђина, узели су стари Словени чак њихов назив *Izinda* као *чоуждѣ* и *тоуждѣ*. Чак и појам писмености дошао је делимично отуд. Реч *боукѣ* потиче од *вѣка*, *вѣч*, одакле је дошла реч *bouch* и *Buch*.

Неке од страних народа познали су Словени још за време своје заједнице. Тако Хуне, за које је најстарији облик Хѣнѣ, па Готе (Гѣгинѣ). Сасѣ, Сасинѣ означава Саксе у свима словенским језицима. Народ Спала, који је живео негде око Висле, остао је у словенском предању као неко силније људско биће у појму Сполин, Исполин. Исто је тако као неко силније створење запамћен и Обрун, који је извесним словенским језицима означава дива (чеш. *obg*, пољски *obrzum*). Код нас остао је помен Обара (Абара, Авара) доста жив у топономастици, нарочито у западном делу нашег подручја. Од Блатног Језера до бечке шуме цело подручје звало се у VII-VIII веку ‚Авариа‘ и ‚terra Avarorum‘; једно време, њихова одељења беху се груписала у данашњој Лици. Између Врбаса и Нина, Зрмање и Капеле има седам места с називом Обровац и Обарска. Реч обарски означава тачно нешто плаховито и сурово (н. пр. "викати обарски"). По тој живљој успомени на Аваре и по извесним њиховим традицијама (н. пр. назив бана од Бајана) може се рећи, да је утицај Авара био претежнији на западу, међу Словенцима и Хрватима, него на истоку. Тек после примања хришћанства постао је за старе Словене назив Јелини идентичан са ‚пагани‘ и неверници. Име Шеремет, често код Руса и код нас, означава вероватно Сармате.

У старој постојбини Словени су имали своја села звана *вѣсѣ*, очувана у топономастичким називима по свим словенским земљама као *вѣс* и *вас*. Опште је

познат и назив село, истина првобитно само у појму несталног или појединачног насеља. Кућа је била у употреби код свих Словена, а посебно је у њој названо *огњиште*. Реч *дом* је исто тако општепозната. Град је било првобитно само ограђено место за склониште; после се развио у средиште жупе. Има доста у Словена Вишеграда, тј. градова на брежуљцима; затим Београда и Биограда са бељеним градским платнима; неки градови се зову Земљен (Земун) и Црни Град, јер су прављени од земље. Занимљиви су градови у мочварним пределима као Блатоград, Блатно на Блатном Језеру и Мозабург у Корушкој. Саставни делови куће, тј. *кров, стреха, слеме, клет, стена, праг, двери, врата*, па чак и *окно*, опште су словенске ознаке, иако неке од њих (н. пр. кров према старонор. *hrogf* и стѐна гот. *stains*) нису домаћег порекла. Сви су Словени знали и за пећ. Један, нешто доцнији, извор казује зашто су старе словенске куће биле убоге, подизане простим лепом на плетер или обичне свима познате земунице. Кад дође непријатељ, објашњава се тамо, губитак таквих кућица могао се лака срца прежалити, а сем тога такве куће нису могле бити ни мамац за плен.

Да је међу њима било и других занимања осим сточарства и земљорадње сведоче појмови за занатлију *ремесло*. Жене су радиле кућне послове, а знале су све: плести, прести (с тим у вези опште су словенске речи вретено, нит, повесмо, кудеља) и ткати. Опште су словенске речи платно, сукно, тканица. Знали су и за лан. Од обуће, Константин Порфиригенит спомиње код Срба њихове цревље, по свој прилици једну врсту опанака, напомињући да су "бедне и јефтине". Живећи у шумама, они су знали не само за просту сечу дрвета, него и за тесање. Видели смо, да су они служили Аварима као главни мајстори за прављење лађа и мостова. Упадљив је код нас велик број ознака за разне врсте лађа, као брод, плав, лађа, прам, чун, и из грчког рано позајмљени корабљ (караβοџ).

Од домаћих животиња стари Словени знали су *говед*, чак и *бика* и *бивола*; *овцу*, *барана*, *брава* (који је најпре означавао ушкопљену животињу), *козу*, *свињу*, *коња*, *орла*, *пса*. Франачки хроничар Фредегар прича, да су Словени били "бифулци" Аварима. К. Кадлец лепо тумачи, да је *'bifulcus'* "модификација класичне речи *bibulcus*, која је првобитно значила: волар, тј. човек, који чува и пасе волове, дакле пастир, уопште момак у газдинству; доцније је добила свој значај: ратар, земљорадник". Појам *скотъ* означавао је стоку, али у исто време и новац као њену вредност. Под азиским утицајем извесни словенски и естонски кнезови пили су кобиље млеко, односно кумис. Псеудо-Цезар спомиње чак, како Словени радо једу не само женске дојке "јер су пуне млека", него, шта више, и лисице и дивље мачке и свиње. Овај навод не потврђује ниједно друго врело; он је, поред толиког обиља домаће стоке и богатства риба у њиховим водама, и иначе мало вероватан. Као доказ за рибарско занимање може послужити реч мрежа, заједничка свим Словенима.

Храна словенска била је доста разноврсна. Жито су *млели* на камене ручне *жрвње* или на водени млин, да добију *брашно*, *муку*. *Хлеб* (у вези с готским *hlaiba*) је био познат свим словенским племенима. Од поврћа знали су сви за *репу*, *сочиво*, *грах*, *лећу*, *боб*, *лук*, па чак и за *мак*. Служили су се и *сољу*. *Млеко* и од њега *сир* опште су позната ствар. Од воћа су познавали *јабуку*, *крушку*, *вишњу*, *трешњу* (*чрѣшњх*),

сливу, праску и орах. Знали су, сем тога, и за *дињу* и *тикву*. *Чела* је била пажена код свих наших племена и њен *мед* цењен је и код странаца. Старим баварским манастирима додељивани су увек словенски челари као највештији. Од меда се правило као опојно пиће и данас вољена *медовина*. *Вино* је рано ушло у обичај код свих Словена, а биће и да се производило у јужним деловима старе постојбине. У новој га је отаџбини, на Балкану, било доста.

Код Словена се доста пута спомиње љубав за музику. Знамо од Симокате за ону тројицу Словена, што су били ухваћени са самим китарама, а без икаква оружја, и за њихове речи, да им је "рат био непознат и да су им, природно, милија вежбања у музици". Једном приликом, кад је поопијане Словене имао да превари, у некој заседи, један Гепид им се приближавао на пријатељску "певајући аварске песме", њима сигурно познате. Арапски писци спомињу, како Словени познају више врста инструмената и са струнама и за дување. Заједнички је израз свима *пѣти* и одатле пѣснь, а опште је позната *свирала*. Грчка реч *кѣвара* преводи се у нас са гусле, па после и ψαλτβριον, а глагол *кѣварѣив* са *зѠ сти* – *густ*. Та врста инструмента и сва традиција уз њ постали су најбитнији елемент духовне културе нашег народа.

У религиозном погледу живот старих Словена био је доста једноставан и далеко од богатства мита и живописности не само грчке, него и полумрачне германске митологије. И ту, као и у општим обавештењима о нама, недостају епови теогонских особина, какве имају Инди, Грци или Германи. Народ је био у основи монотеистичан; две врло важне вести приказују га апсолутно у тим схватањима. "Верују да постоји само један бог, творац муње", казује Прокопије, "и да је он једини господар свега и жртвују му говеда и све жртве. Усуда нити познају нити иначе признају да има каква утицаја на људе, али кад им је већ смрт на домак, или их свлада болест или су у рату, заветују се, ако избегну, да ће одмах за душу жртвовати богу и спасавши се жртвују, као што су обећали, и мисле да су откупили свој спас том жртвом. Штују уз то и реке и нимфе и друга нека божанства и жртвују им свима и враћају по тим жртвама". Хелмолд, један хроничар северних Словена, казује, да и они верују у једног бога, који је на небу, господар и Творац свега. То схватање, настало према патриархалној породично-племенској организацији, није потпуно монотеистичко као у Старом Завету, али му је у многим врло блиско; ближе него схватање старих Грка, код којих је Зевс, станујући на небу, "отац људи и богова", али понекад и зависан од њих.

Божанства, која се помињу код северних Словена, нису увек утврђена и код јужних. Несумњиво је општепознат *Перун*, бог силног удара и грома. Њега су сматрали стари да одговара Зевсу и у једном преводу XII-XIII века превели га тако. Заклетве у старој руској држави чињене су у име Бога и Перуна. Код Јужних Словена име Перуново очувано је нарочито у топономастици, и то онајчешће за имена висова и брда, и можда у ватреном цвету *перуници*, који у Дубровнику зову још и *богиша*. Бог *Сварог*, за кога један извор полапских Словена каже да се "части иштује мимо друге" и да је први међу боговима, познат и под именом Сварожић, заменио је у једном старом преводу, насталом можда код бугарских Словена, грчког бога Хефаиста. Он је, према том, бог огња, а његов син *Дажбог* бог је сунца.

Ово божанство иначе није познато код Јужних Словена по другим изворима. *Дабог* се спомиње само у две народне приповетке код Срба, и то као противник хришћанског бога.

Од нижих божанстава одржале су се у народном веровању све до данас *виле*. Народне песме знају за виле бродарице, неку врсту русалки, и за виле нагоркиње. Прве се налазе уз воде и језера и врло су опаке; друге су виле горске, необично лепе и ванредне певачице. Оне потсећају на музе на Хеликону, које по ведрој слици у Хезиодовој *Теогонији*, играју и певају у планини око извора. Оне су видовите, имају пророчки дар; знају сва горска врела и све траве. Често помажу добрим јунацима и сестрима се с њима; понекад се и удају за јунаке, али на силу. Међутим, суровије су, ћудљиве, и врло опасне, кад човек нагази на њихово коло, или кад је сувише индискретан. Изрично је забележено народно веровање, да "није сваком дато да их мора видети. Понекад је вила замишљана и уопштено као нека демонска сила, коју треба ублажити посебним жртвама (н. пр. у народној песми *Зидање Скадра*). Бродарице су још горе, оне код вода траже бродарину:

Од јунака оба ока црна

А од коња двије ноге прве,

А од тице из рамена крила.

У јужној Србији и у Бугарској чест је спомен *самовила*, и то и у једној и у другој вези. Поред тих вила народ још верује у *рођенице* и *суђаје*, *суђенице*, које одређују људску судбину.

Као ови старији народи, и Словени су били пуни празноверица. Већ Херодот, у опису Скитије, прича за једно, вероватно словенско, племе Нуре-Неуре, како се код њих "сваке године један пут свако за неколико дана претвори у вука, па се опет враћају у старо обличје". Одатле је дошло и чудно име *вукодлак*. Код Грка то је *λυκανξωπος*, у Римљана *versipellis*, код Германа *Werewolf*. Данас се код нас вукодлак изједначио с појмом вампира, а замена је дошла услед тога, што се, као у старим германским скаскама, веровало, да умрли људи узимају вучји облик. Исто је тако опште веровање свих старијих народа и *вештице*. У народу се понекад и вукодлак и вештица називају *лепир*. То долази из општег народног веровања, да се душа често појављује у облику лепира (у грчком, на пример *Ψυχη* означава и душу и лепира). Против вештица и туђих злих демона заштитник своје области је ведогоња или здухаћ. То је, по народном веровању, човек чији дух, оставивши тело, лута у облику тице, па или сам или у друштву с другима води борбу "о царство над морем и над земљом". Веровање то врло је живо у Албанији и Црној Гори, где су борбе природних елемената страховито потенциране, и где је главна

брига, да ли ће превладати приморска непогода са планинским, или њихова добра срећа. Борбе се између тих здухаћа воде свачим; камењем, гредама, лишћем, млинским колима, воденијем капима, дрвљем, кладима, коријењем и Бог те пита чим ли не још". Исто је тако веома раширено веровање у домаће заштитнике духове, *сјене* или *сјеновике*, који могу бити и људи и животиње, а нарочито змије кућнице. Код Литавца, Пољака, Чеха, Срба и Хрвата то штовање кућне змије била је готово општа појава; убити њу значило је не само несрећу за читаву породицу, него и саму смрт домаћинову. Мој дед, Сима Милутиновић у Мостару, умро је, кажу, на пречац с тога, што је убио домаћу змију. Своје заштитне духове имају и језера, планине и шуме и стога се понекад догађа, да извесни људи, од страха пред њима, не смеју да дирају и њихова подручја.

Као природни народи Словени су штовали нарочито небеска тела. Још из XV века постоје црквена забрана против оних, који би се клањали сунцу и месецу. Трагове обожавања огња остало је још и сад; и прескакање преко ивањданских ватара, што треба да понесе здравље, непосредан је доказ за то.

Жртвовања ради помоћи извесног божанства или из захвалности због спаса и данас су у обичају код свега нашег народа, поред несвесних жртава одржаваних из предања. Исто су тако у обичају "заветовања" за жртве, односно за неко прегарање, кад се људи налазе у невољи или опасности. Видели смо из напред наведених Прокопијевих речи, да је та црта код Словена врло стара; хришћанство је доцније појачало, али је задржало код њих веровања основне паганске особине. Народ бира поједине свеце као своје заштитнике, као некад богове, и обраћа се њима као правом божанству. Приморске цркве пуне су разноврсних прилога, које спашени морнари приносе свецима, нарочито Св. Николи, које су зазвали у невољи и код којих су се као обавезали. Познати су у Херцеговини и Црној Гори заветовања Св. Василију Острошком, у источној Босни Чајничкој Красници, а у Хрватској Марији Бистричкој. Непосредни пример старих празничних жртвовања код нас очуван је у обичају бадњака и божићне веселице или печенице. С. Тројановић, који је описивао српске жртвене обичаје, наглашава, да се за људске и сточне болести "увек жртвује животиња, а никад биљка или што од ње". Док се за Северне Словене казује, да су једно време приносили и људске жртве, за Јужне Словене нема о том нигде правог спомена. У народним песмама само причају се случајеви, да се не може подићи неки град или мост без људске жртве. У народу постоји и веровање, да се у неку већу грађевину мора узидати бар нечија сенка, ако грађевина треба да се одржи, кад већ није могуће узидати човека. На теменима грађевина готово је обавезна још увек животињска жртва.

Један извор за Северне Словене, епископ Титмар, наводи, да они нису веровали у загробни живот. "Словени држе да се са временском смрћу све завршава". Тврдња та изгледа, међутим, претерана, бар с обзиром на обичај да се мртвима носи храна и да се они јављају ма и у наказном облику вампира или тенаца. Мртваци су код Словена понекад спаљивани, нарочито се тај обичај одржавао код Руса и Литавца. Спаљени су били, можда због журбе, и изгинули Словени под Цариградом 626. године. Сахрањивање је ушло у обичај нарочито утицајем хришћанства, али га је

било и раније, судећи по остацима старих гробљишта. Реч *гроб* позната је свима Словенима. Шта је бивало *с душом* после смрти није јасно, али је њено постојање било ван сумње, судећи по извесним чарањима с њом у вези.

Мртвима су се давале *даће*. Теофилакт Симоката наводи, како је словенски кнез Мужок давао даћу свом покојном брату и како су се сви том приликом поопијали. У старом језику познате су те посмртне гозбе под именом *тризна*. Један источни писац спомиње, да се том приликом дели све имање умрлог на три дела; један од њих иде на то, да се за њ пије за душу умрлог. То потсећа на народну традицију о смрти Краљевића Марка, који исто тако, своје имање дели на троје, а један део даје "кљасту и слијепу", "да пјевају и спомињу Марка". Уз мртваца се често сахрањивало и његово оружје. Тризни слична је и *страда*, која се помиње код Хуна у V веку, а која је готског порекла. Реч је данас позната код свих северних Словена, а занимљиво је, да је нема код јужних, где би се могла очекивати најприродније.

Најважније светковине код нашег народа, *крсно име* или *слава*, *Божјић* и хришћанске *задушнице* у вези су са култом мртвих. На те празнике спрема се кољиво или пшеница и пале се свеће. На слави се употребљава вино, које се зове пуње (романско-умбриско: *ripe, rope*) а означава само сакрално пиће. Примање убогих, божјака и прокажених тих дана у свој дом и њихово гошћење у вези је с народним веровањем, да су та лица у ствари њихови преци. "Пољска реч *uboze* значи исто што и *tapas*". "С обзиром на висок значај који култ предака има у религији свих Словена", каже В. Чајкановић, "ни најмање нас не чуди што они претке сматрају за божанства *par excellence*, и што у просјаку, који треба да буде прерушено божанство, гледају баш олицетвореног претка".

Известан низ народних обичаја донели су наши преци вероватно из старе постојбине, као н. пр. светковање пролећа о Ћурђев-дану, али су добар део примили и развили и овде на Балкану. *Русаље* су романске светковине *Rosaria*, одн. *Rosalia*, као и *колџање* што одговара римским *Calendae*. Обичај додола познат је и Арнаутима под именом *dordoletse*; и Х. Барић тврди, да је реч из арбанашког ушла у српски. Исто тако сви балкански народи знаду и за *прпоруше*. Међутим, економски обичаји, као *моба*, *молба*, *заманица*, *спрега*, *позајмица* и сл. чисто су народног имена и народног порекла. Старија реч *бедба* за мобу изгледа да је у вези са немачком *Bede*.

У бољевачком срезу у Србији и у једном делу Бугарске постоји обичај, да се на дан Св. Јована или Богојављење иконе и крстови носе на реку или кладенац и да се ту перу. В. Чајкановић са разлогом види у том остатак старог обичаја купања идола, познат под латинским називом *lavatio*, пошто се то врши одређеног дана и на одређеном месту. Рок купања је врло карактеристичан. О Богојављењу се завршава низ "некрштених дана", после кога је потребно ритуалско чишћење. Такав обичај, очевидно, Срби нису могли примити из хришћанства; он речито говори за то, да су иконе замениле раније идоле, који су се звали *балвани*, пошто то значење ова реч има и данас у руском и у неким српским крајевима. Добро познати обичај "ношења

крста" није хришћанског порекла; неко је, из свештеничких кругова урадио, да са крстовима замени стари обичај ношења идола – балвана.

Језичка култура и општи степен словенске цивилизације у доба око VIII века беху већ прилично развијени. Постојале су речи и изрази за доста суптилне појмове. Најбољи доказ је за то тај, да је превод Светог Писма у IX веку био потпуно могућ на том језику и да се, изузимајући извесне тананости којима је обиловао најкултурнији језик тога времена, дао готово сав грчки лексикални, па чак и фразеолошки, изразити словенски. Словенски дошљаци били су културно активнији и индивидуалнији од извесних племена која су затекли на Балкану, на пример Албанеза, и показали већ тим да су елеменат који ће новој средини и штети и моћи дати извесна обележја својих особина.

Организација словенских племена на Балкану

За племенску организацију, која се данас очувала само у неким брдским динарским областима (источна Херцеговина, Црна Гора, Бока, и у Арбанаса), има неколико значајних архаистичних карактеристика. Свако племе има своју одређену територију. "Свуд је седиште племена са његовим сталним насељима у средини племенске територије", казује Ј. Ердељановић, који је та питања посебно проучавао, "а одашуда унаоколо је широк појас или зона ненасељеног, делом неутралног земљишта. Негде је та зона тако широка, да се по њој може ићи по цео дан и више, а да се не наиђе ни на какво стално насеље. У њој су само планине са шумама и пасиштима, око којих су се суседна племена редовно борила и отимала". Тај појас земљишта својина је целог племена и зове се *племенска заједница*.

Племена су састављена из брастава, а браства из родова. Браства су "увек настањена у групи, у засебним селима или у групама од села". Веза између њих је: исто крсно име и традиција о заједничком пореклу. Тих појава, без крсног имена наравно, има и код муслимана, и то чак и у областима даљим од ових брдских предела. У општини Брези, на пример, у височком срезу, у сред Босне, имају неколика насеља муслимана старинаца, где једно или два браства сачињавају читаво села. Вук Караџић забележио је 1837. за Црногорце, да и немају правих села. "Тамо се зна само за племена, па и ако поједина браства или породице, које чине племе и граде (понајвише од камена) куће на једном мјесту, то се таква гомила кућа не може назвати селом, јер нема ни свога имена ни атара". Сва већа браства хришћанска имају обично и своју цркву. Та појава лепо се да пратити још и сада у требињској области. Браственици се, наравно, узајамно помажу у сваком погледу; увреда, невоља или погибија једног члана преноси се одмах на читаво браство. То се нарочито манифестује у *крвној освети*, које још и данас има по Црној Гори, Боки и међу Арнаутима. На челу брастава стоји главар или кнез, у задње доба готово с наследним правом за извесне породице, исто као и војвода, који је био најпре војнички представник племена. У Семберији породица Иве Кнежевића (име казује традицију) била је дуго на челу кнежине, главар је од старине био наследан. У Дробњаку, међутим, војводе су се бирале. Као у старо време, племена су живела чисто демократски. Имала су своје освештано обичајно право (н. пр. Грбаљски

Законик, или Пољички Статут, или Васојевички Закон). Скупљали су се браственици или представници родова на своје редовне или ванредне *зборове* за решавање разних питања; а задржавали су за се, понекад чисто формално, право избора својих старешина.

Нека од наших племена дошла су у везе са староседелачким и можда се, судећи по њиховим називима, као Кучи, Матаруге, Букумири, Цуце итд., и стопила с њима. Том стапању несумњиво је много допринео и њихов географски положај у планинама динарског система, где посебна конфигурација земљишта уветују извесну подвојеност и ограниченост према другима, а ужу узајамну везу. С тим су у вези и јаке конзервативне склоности код њих.

Племенске територије биле су, у главном, поједине релативно мале жупе, формиране у малим природним јединицама око појединих река (Топлица, Врхбосна, Рама, Коморица, Морача и др.) у њиховим долинама и на обалама, или у карсним пољима (Фатница, Љубомир, Чево и др.) или на згодним комбинацијама долина и пасишта (Рудине, Драчевица, Подлужје и др.). Занимљиво је, да данас жупа или "жупно место" означава, по В. Богишићу, само "придио гдје је питомо, т.ј. гдје снијега нема и гдје рађа виноград." Име Жупе за извесне области очувало се све досад (код Крушевца, Дубровника, у Грбљу). Родови и браства живели су у тим жупама у несумњивој кохезији, али да су имали нарочито развијен живот у *задрузи*, са врло разгранатим породицама у једном ужем кругу, није сигурна ствар. Ма колико да је индивидуално осећање било подвргнуто племенском, ипак није вероватно, да би се рашчлањавање породице у нешто слободније јединице спречавало неком општом дисциплином. И народна традиција и извесна историјска казивања доносе често пута вести о том, како су нека браћа или чак и синови за жива оца кретали својим путевима, да нађу повољније увете за живот. Једино, што се гледало да очува била су имања у земљи и с тим у вези положај и углед, који долази из њеног поседа. С племенским животом уветован је култ традиционализма и у личним и у духовним стварима. Код првих он се изражава посебно у поштовању *коленивића* и у незгодном положају оних који су инокосни или дошљаци; а у другим у општем развијању племенских предања. Реч *племенит* и *племит*, као ознака нечег бољег, дошле су као израз тог патријархалног морала и култа племена. У средини жупе био је обично *град*, уточиште у случају напада. Као у Француској и у нас је временом име град постало исто и за *ville* и *chateau*, јер се у тој првобитној утврди временом развило и градско насеље. У нашем језику градови за одбрану, односно, у случају потребе и као бојни објекти, имају и своје посебне називе, као Добој, Самобор, Котор и Которац. "По овоме значењу и град Подзвизд у Босанској Крајини садржи у имену неку фортификацијску карактеристику. Има је, нешто искварен, стари апелатив подзвиздъ, који значи подземни ходник, водени ров, зидани канал." Испод града обично се развијало Подграђе као насеље; тако, на пример, код Благаја. В. Скарић упозорио је на доста често име Самоград. Он је приметио, да на местима с тим именом "нема солидније грађе и конструкције, што упућује на неко давно вријеме, када наши претци, ваљда, још нијесу били доста вјешти подизању већих и солиднијих градова".

На челу жупе били су *жупани*, и то као наследна господа. Порфирогенит наводи за требињску област четири рода наследних жупана, а у једном натпису из времена око 1180. год. иза требињског жупана Грда, ваљда до пунолетства његових □ □ синова, спомиње се као жупан његов брат Радомир. Над жупанима био је владар, чија власт обухвата неколико суседних жупа, али чији народни назив □ □ □ чина није познат. Тих владара у српским земљама у IX веку беше више. Поред Властимира спомиње се требињски жупан Крајина коме Властимир даје кћер за жену и титулу владара, "хотећи га одликовати" и дајући му том приликом самосталност. Централизација власти не постоји; у том Властимировом акту има нечег што потсећа на поступке наших задружних обичаја. У Захумљу је наследна династија Вишевића водила своју државну политику. Жупан који је успео да савлада већину суседних и да се истакне изнад њих постао је *велики жупан*. Та титула одржала се у Србији све до 1217. године, односно до прогласа Краљевства. Граничне жупе звале су се *крај* и *крајина*, и то име одржало се у многим областима све до данас, иако су се у некима границе већ одавно измениле. Због несигурности у њима и честих сукоба њихов назив постао је синоним за четничко ратовање ("закрајинити", "Кочина Крајина"). Јачањем централне власти опадала је власт жупана, али се одржавала све до пред крај XIV века, истина толико ограничена, да се код Дубровчана јављала замена жупана и судије.

И жупан и владари били су у својој власти ограничавани донекле старом установом народних *сабора*. Од жупских скупштина, проширивањем територија, развијали су се *државни сабори*, једна установа која је била потпуно туђа савременој Византији. Власт тих сабора и њихов углед били су доста велики. Немања је на сабору, после дуге дискусије и отпора сабраних, доносио одлуке о гоњењу јеретика; на сабору се одрекао престола и утврдио наслеђе; Душанов законик објављиван је на сабору. На Немањин сабор били су позвати: приставници, кнезови, војводе и војини. На сабору пред смрт краља Драгутина били су присутни сви епископи и игумани и сва властела његове државе. У слично састављеним саборима вршени су и избори архиепископа. Селџацима саборисање без учешћа власти није било дозвољено од времена Душанова *Законика*; с учешћем власти, да саслушају извесне наредбе или да помогну при разграничавањима или у другим локалним питањима, сеоски се зборови јављају и доцније. Облик и изглед малих племенских сабора познат нам је из описа пољичких скупштина код Сплета. Пољичани су пореклом из Босне. Њихове скупштине, одржаване под ведрим небом, под Грацом код Гате, сачињавала су само племенита господа тога краја, која су се скупљала на одређено место, "зборишће", где су расправљала о уређењу и законима своје области и вршила судску власт. У нарочитим случајевима и ту се доцније сазивао "збор подимски", т. ј. са преставницима сваке куће, у којој има живих људи ("по диму"). Помен о таквим племенским скупштинама у Паштровићима има и Љубиша у свом *Кањошу Мацедоновићу*: "На сред приморја општине паштровске има једна мала лука, пусто жало, коју људи и дан данашњи зову Дробнијем Пијеском. То је земањом бивало мјесто гдје се народ купио на збор и на одлуке... Четири суђе и дванаест властела, од сваког племена по један човјек, слободно и на порође изабрани, сједили би под једном међом врх пијеска, а остали домаћини један до другога по пијеску, и ту вијећали и судили о најважнијема послима". Без ближе

ознаке ко у њима учествује наводе се чести зборови у старој требињској области. Како се једном приликом, у једној поруци (1463. год., *porte nobilium et sbori de Trebigne*), растављају племићи од збора изгледа да је овај био састављен од простог пука. Скупштина у Кучима бивала је обично на Марков Дан, на висоравни Рогама. На њу су долазили сви војници из племена, наоружани. Од XVI века, после турских освајања, таквих зборова бива све мање. У старом опсегу и значају јављају се само пред неке велике акције или од невоље. Али се установа памти. У Дробњацима још се и сад зна "Зборна Главица". Код Гацка постоји "Зборна Гомила", "на коју се састајао народни сабор у прастаро време". Кроз све време робовања под Турцима *сабором* се стално звао народни скуп код цркве у извесне празнике. Народни сабор обележио је 1804. у Орашцу и почетак Првог Устанка и датум стварања обновљене Србије.

Већ за старе Словене забележио је Јорданис у VI веку, да им се "имена мењају према различитим породицама и местима". Та особина племенског уређења јавља се још увек код Јужних Словена. Већ је К. Јиричек истакао, како су извесна племена потиснула својим називима имена ранијих области; тако се место жупа Врсиње, Оногшт или Папратна јављају Зупци, Никшићи, Мркојевићи. И међу самим браствима доста су честе измене назива појединих родова. Народно предање памти донекле те везе, али их доста често меша и претвара у легенду. Ипак, даду се на више страна пратити читави низови родова из једне старе породице. У неретванској Крајини), – чије □ □ □ □ живело је чувено племе Качића – Грци га зову чак "народ" (племе иде врло далеко. Од њега потичу многа браства, историјски потпуно аутентична: Миошићи, Жарковићи, Андријашевићи, Стипићи, Петковићи, Бартуловићи и др. У требињској области моћно беше браство Љубибратића, које се под тим именом помиње од XIV века. Већ 1432. наводи се пет линија тога рода: Љубишићи као најважнији, затим Медвједовићи, Дабиживовићи, Добрушковићи. У Попову се од 1342. помињу Николићи, чија презимена после налазимо као Вукосалиће, Богишиће, Гргуревиће. Црногорска династија Петровића изводила је своје порекло од неке босанске лозе, која да је преко Никшића и Бањана стигла под Ловћен. Као родоначелници њихова браства означавана су два брата: Рајич, од кога су Радонићи, Жутковићи и др., и Херака, од кога су сами Петровићи, Поповићи, Кустудије и још неки.

Племенске организације сличне нашим имају још и данас од балканских народа само Арнаути са својим фисовима. Нема сумње, да је у обе организације, на тако блиском и географски истоветном терену, било доста узајамних утицаја. Кучи се, у осталом, и сматрају као неки прелаз од Срба Арнаутима, као и Клименте прелаз од Арнаута Србима.

Од наших покрајина никаква трага развијенијој племенској организацији нема у источној Србији и Маћедонији, као ни у Славонији и савској долини. Главни услов за то биће најпре и понајвише у самом терену, где је, у богатим и широким долинама, просто немогуће провести онако природно разграничење племена и жупа, какво су давали кланци и увале динарског система. Други је, исто тако важан, разлог и тај, што је померање становништва у тим долинама, као главним

прометним путевима и као због богаства нарочито привлачним тачкама, било много интензивније, него у споредним и теже приступачним западним горама. Разбијени тип тамошње групације словенске документује се, међу осталим, нарочито и тим, што су постали апсолутно пасивна подлога бугарских освајача и што не моглоше да створе нигде националне државне организације са својим натуреним племенским карактером. Државе Срба и Хрвата настале су у подручју динарске и племенске системе.

Читаво балканско подручје које су населили Словени звало се, према нашем општем називу, "словенска земља", "Словенска", *Σκλαβινια*, *Scлавения* и *Scлавония*, у арбанашком *Љк'епија*, или *Љк'иникеа*. У млетачким, дубровачким и которским латинским документима читаво словенско подручје од Приморја до Вардара, чак и за време кад су се у унутрашњости јасно разазнавале државне диференцијације Срба и Хрвата, звало се *Scлавония*. То је подручје словенског насеља за разлику од романског. У Котору и Дубровнику од краја XIII века ознака *Scлавония* сужава се често на ознаку Србије. Иначе, траг тог старог назива очуван је и данас у имену покрајине Славоније.

На основу вести код цара Константина Порфирогенита иза средине X и вести *Дукљанске Хронике* из XII века може се дати доста сигуран преглед о географској подели наших области X-XII века. Граница између српског и хрватског подручја у средини X века била је на рекама Цетини и Пливи; Хрватској припадале су области од Ливна до Јајца. Од Цетине почињало је подручје Неретљана, чувених гусара, које Порфирогенит помиње као потомке непокрштених Срба. Њихово подручје обухватало је три жупаније: макарску, расточку (од Имотског до Љубушког) и "даленску" (можда "далменску" = *Dalmisium*, *Dalmesium* – Омиш). У њиховој власти беху острва Мљет, Корчула, Брач и Хвар. Главни неретљански градови били су: Вруља (данас Горња Брела), Макарска, Острог и Лавћен врг Граца; али од свих је најзнатнији тврди Омиш. На Неретви, докле је допирала неретљанска граница, почињала је архонтија захумска. Име је добила по Хуму изнад Боке (Благаја), испод кога је извирала река Буна. На том Хуму постојала су два града: Бона и Хум, од којих су остали трагови све до данас. У тој области владао је род Вишевића, који своје порекло изводе из старе постојбине око Висле. Главна места ове области беху: Стон, Ошље, Добар; градови Мокриски (можда Мокро код Мостара) и Глумаиник (можда Глумине) нису још сигурно утврђени. Источна граница Захумља ишла је вероватно до планина око Калиновика (можда је и то назив за грчко Галуманик) или Гатачког Поља, где се додиривала с границом Травуније.

Тачне границе између Травуније и Захумља не могу се данас повући; сигурно је, да су Попово, Љубиње и Дабар припадали Захумљу и да се требињско-захумска граница рачвала код самог Дубровника. Дукљанин наводи девет захумских жупанија: стонску, поповску, Дубраве, Луку, Дабар, Вељаке, Жапску, горичку и непознате Веченике, Веченик негде око Неретве. То су границе Захумља из друге половине XII века, када се оно почело ширити на рачун неретљанског поседа. Требињска архонтија, која је почињала од Котора, имала је целу леву обалу Боке и Конавље; допирала је до пред сам Дубровник, а на север до Гацка, а на истоку јој је

граница ишла Требишњицом и планинама бањанским. Од увек су, казује византински цар, требињски управљачи били вазали архонту Србије, односно Рашке. На овом подручју спомињу се градови: Требиње, Рисан, Врм, Луковац и можда Сливје (старо Зетливи- Сетливи, Стиливи). Дукљанин зна за девет требињских жупанија: Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевице, Врм, Рисан, Драчевица, Конавље и Жрновица. Дубровник, стешњен у својим зидинама, ширио се у главном на рачун требињских и захумских суседа; његова пољска добра, посебно виногради, лежали су у главном на њиховом земљишту и ради тога су Дубровчани плаћали суседним владарима по 36 златника годишње кирије, зване могориш. Дукља, која се од XII века све чешће зове Зета, хватала је од византиског драчког темата, од Бара до Травуније. На западу је, од Скадарског Језера и самог Скадра ишла Зетом до Пиве. У њој се спомињу само три стара места: Градац (Стари Град – Будва), Нови Град (можда Превлака) и још неутврђена Лонтодокла (Л8 та – љута, у вези с Дукља). Најважнији град била је свакако стара Диоклеа, Доклеа, по којој је цела област добила име; али је тај град у X веку већ био у рушевинама. И овде се код Дукљанина јавља карактеристични број од девет жупанија и градова: Луска – љешка, Подлужје, Кучево – Кчево – Чево с Будвом, Коплик, Облик, Папратна (између Бара и Улциња), Црмница, Грбаљ. Дукљанин спомиње и област подгорје са жупанијама: Оногошт, Морача, Комарница, Пива, Језеро, Тушина, Гусиње, Ком, Дабар, Неретва, и Рама. Ова последња жупа суседна хрватском подручју, ушла је од 1138. год у службену титулу мађарских краљева. Ова област Подгорја обухватала је такозвану стару, северну Херцеговину од Раме до Мораче. Босна, која је у X веку била мала област око извора реке истог имена, имала је свега два града: Которац и непознати Десник (можда Сутеска). Она је била у вези са Србијом и сматрана као српско подручје. Крај Соли (североисточна Босна око Тузле) Порфиригенит изрично наводи као српски. Уз Сол, Соли помиње се после и Усора са облашћу око те реке; од XIV века Со са Усором иду обично заједно и област им допире све до Дрине. Доњи Краји беху северозападно од Усоре, с градовима Кључем и врбањским Котором. У једној повељи мађарског краља Беле из 1244. год. помињу се обе жупе босанске: Врхбосна, око извора реке Босне, у сарајевском пољу, Лепеница у фојничком, Видоши с Љубинчићем, Миле (код Зенице), Лашва, Ускопље – Скопље, а на истоку Борач с градом Прачом и жупа Боред (можда Бирач). Жупе западне, од Ускопља до Ливна, јављају се и под општим именом Завршја. Ту су се границе Босне мешале с хрватским и врло су често те жупе биле и у саставу хрватске државе. У самој Србији, коју од Босне дели Дрина, настањени су ови градови: Дестиник или Достиник, који није идентификован, исто као ни град црнобушки или црновршки, затим Међуречје, по свој прилици читава област с градом (можда Самобор код Горажда или Соко над спојем Пиве и Таре), Дрежник (можда данашњи ужички Дрежник или, мање вероватно, стари Брезник, Брезница – Плевље), Лесник – Лешница и Соли. Старе области српске из средине XII века, подељене међу Немањину браћу, беху Бијело Поље на доњем Лиму, Будимље на горњем Лиму, Градац на Морави (сад Чачак) и Рас с ибарском и расинском долином, која се везала уз Топлицу. Источна граница Србије средином IX века беше код Новог Пазара, а у XI веку око Звечана. До Немањине акције Србија није прелазила Мораву; на север није ишла преко Рудника, а на југоисток не даље од Пећи и Ђаковице. Главна снага српског народа

беше, према том, у планинском подручју источне Херцеговине, средишње и источне Босне, Новог Пазара, југозападне Србије и Зете. Ниједна од богатих долина, ни Косово, ни Морава, ни Метохија, ни Мачва не беху тада потпуно у српској власти. Српска племена, недовољно повезана међусобно, и без поуздања у успех, понешто и заплашена судбином својих словенских саплеменика на истоку, који беху постали плен Бугара и Византинаца, остају у својим планинама читавих пет векова; а кад се крајем XII века јави набујала снага за експанзију њен пут је био унапред одређен. Као планинске лавине спустиће се тад та племена у суседне долине и већ за два века она ће постати господари њихови у највећем делу и одржаће се на том подручју кроз све векове своје историје.

Добар део тих жупа и области има, као што се види, нова имена. Чак је и стару Дукљу заменила Зета, а један део Далмације добио је називе Неретљанска Област и Црвена Хрватска. У Боки и у Приморју жупе имају називе Драчевица и Жрновница. Очувани називи у вези су понајвише са старим именима река, али и ти су знатно славизирани (Врх-босна, Подриње). Значи, дакле, да се нова подела жупа није много ослањала на старе традиције те врсте. Али је ипак несумњиво, да је подржавана и делом развијана у вези са старим романским катунима. Многа племена означавана су просто тим именом (Катун Дробњаци, Катун Мириловићи). У једној турској канунами, која је одређивала по старом начину уређај Влаха око Тимока, вели се, да један катун чини педесет кућа; то је, дакле, постао неки технички израз за врсту и обим једне уже организације. У XIV веку, у Крбави, за "Влахе" се изрично каже, да се узајамно боре "са својим катуном". Вероватно је назив катуна, пре само једне пастирске заједнице, ушао у народ као ознака уже организације једног краја и једне племенске групе.

Посед земље, који је дуго бивао у заједници, добио је по племену назив *племенићина* и *племенита земља*. Индивидуалније ознаке, настале несумњиво по личној својини, зову се *дедина*, *очина* или *очевина* и најобичније *баштина* (од башта – отац; отуд баштинити – наследити од оца). Дедина у чешком праву означава "непокретна добра, која су сачињавала колективну својину целе породице и прелазила су од предака (дедова) на потомке". Владари су доцније ограничили право наслеђа, нарочито у поседу шума. У *Дечанској Повељи*, на пример, изрично се каже: "у планинама нема нико баштине осим краља и цркава којима су краљеви дали". Кад је владарска моћ ојачала, они често поклањају не само поједина добра, него и читаве жупе, и то са наследним правом, исто као што им их и одузимљу у случају немилости. Касније се јавља и пронија, као развијена установа римског граничарског права (*limitanei*). То су поседи, које је владар давао појединцима за извесне услуге уз право личног уживања, али не као сталне баштине. К. Кадлец мисли, да се "паше и шуме нису уопште делиле, него су остајале у заједничком уживању свију породица. Учешће у уживању те општинске земље сачињавало је припадност појединих господарских имања и у чешком се праву називало *voła*, доцније *zvole*, у руском праву угодје, код Хрвата – *pristojanje*, код Срба и Бугара правини... Њиве и ливаде су одређивале само на извесни рок. Кад је он истекао, земља се је опет поново одређивала појединим породицама, евентуално у другим размерама, јер у току времена неке су се породице услед умирања смањивале, а

друге су се напротив због обилног рађања повећавале. Такво периодично одређивање земље још данас долази под називом "передѣль" у руским селима, где се је одржао т.з. "мирѣ", т.ј. земљишна општина". У нас је ово поново одређивање земљишног поседа вршила Дубровачка Република; у унутрашњости немамо за то довољних примера.

У старим нашим споменицима, у рано време, има доста спомена о извесној диференцијацији међу појединим људима, до које је дошло услед њихова изузетног положаја у племену. Ма колико да је народ био сав једнак и демократских схватања, у њему се врло рано јављају разне старешине и поглавице. Има више примера о том да се у раном Средњем Веку спомињу словенске поглавице, свакако у првом реду племенске. У нашим земљама, у најранијим временима, господари или владари појединих области помињу се као наследна господа. А чим се до власти долази по праву наследства – а у нас су, с почетка, сви синови наслеђивали оца и делили област на своје делове – одмах се издваја и једно повлашћено браство, које, после, својим споредним линијама женидбама и удадбама, ствара свој виши круг. Племенске организације уветују и саме собом извесно поштовање своје снаге и традиција и врло су кочоперне према скоројевићима и приселицама. Реч *бојар*, *бојарин*, у нас *бољар* долази од турско-монголско *бајар*, што је најпре значило "богат", па онда "одличан"; она показује и код нас, као свуда на свету, да се утицај и углед стицао и богатством. Св. Сава наводи у биографији свога оца српске бољаре, који с његовом браћом и свештенством иду у сусрет моштима Немањиним, а Првовенчани, описујући Немањин збор против јеретика, помиње старце и велможе. Етимологија ове речи је јасна *вели моужь* је моћни, „угледни господин”. Општи обичнији назив за те истакнутије људе био је *властелин*, *властела*; име казује и њихову прву функцију (Стеван Првовенчани изрично помиње "кнезе земли своје иже над власт'ми"). Војници "војини", беху мање племство, после звано и *властеличићи*. Остали свет, сеоски и грађански, били су *себри*; тек доцније постао је "себар" синоним за сељачки, простачки. Реч је позната и Русима и Литавцима и означавала је заједничара и судеоника. Закупци или најамници звали су се *меропси* (назив је дошао од родопске провинције Меропе). Кмет од *comes-comitis-comet* и није имао своје данашње значење у нашим западним областима. То су најпре, у Босни, били племићи, а у Зети сеоски старци и судије. Тек од XV века јавља се реч у смислу „закупника”. У Дубровнику је кмет одавно означавао сељака. У Србији, међутим, од новијег времена реч се употребљава за представнике општинске власти. Робови су *отроци* и иду као "вечна баштина" господара, док их не ослободи.

Грађански сталеж постојао је само у Приморју и управљао се, са племићким водством, по својим прописаним законима или статутима. Сви важнији градови, Дубровник, Котор, Бар, Дриваст, Улцињ и др. имали су своје статуте, од којих су нам неки до данас очувани. У унутрашњости грађана је било врло мало. Још у XIV веку писао је један западни путник, како Србија готово и нема тврдох градова, а и што их има они су без ровова и зидова. "Зграде и дворови како краљевски тако и осталих племића саграђени су од брвана и од дрвета; нити ја тамо где видех двора или куће од камена или од земље, мањ у латинским градовима на приморју". Наше

градске колоније у унутрашњости развиле су се уз рударска места, као Брсково, Сребреница, Фојница, Рудник, Ново Брдо, Јањево, Кратово итд., где су била насеља саских рудара и приморских трговаца. То су с почетка били *тргови* и тек су се временом развиле у градове. Од краја XII века под српску власт почињу долазити стари градови Македоније Скопље, Прилеп, Охрид, Сер и др., а на северу одавно изграђени Београд. Дobar део старих римских насеља остао је напуштен и неискоришћен, у рушевинама.

Народ се у главном вратио свом старом занимању: сточарству и земљорадњи. Сточарством се бавио, истина посредно, и сам краљ, као у XIX веку кнез Милош. Његова стока имала је на тргу предност пред сваком другом. Босански краљеви су у масама извозили свој сир преко Дубровника. Као у старој домовини, гајила се у главном овца и свиња, а у мањој мери говеда, козе и коњи. Хранили су их на ливадама и *сеном*, које је познато свима Словенима. Да је између наших досељеника и старих балканских сточара било жива додира и тесних узајамних веза види се најбоље по том, што је све до данас за сточарске предмете и производе остало у нашем језику врло много романско-влашких и арнаутских назива. Вуна се зове: *каба*, *реја* и *руда*; пастири се купе у *катуне*; сир се назива: *урда*, *качкавал*, *кунуздра*, *бучалина*, *шулина*; сухо месо зове се *приут*; сир се доноси у *бронзину*. Повици и усклици за животиње готово су истоветни код нас и код Арнаута, а исто тако и називи за поједине животиње. Из тих старих времена је и обичај *бачија* и назив *балија* за једну врсту муслиманских сточара. Сточари су се кретали по целом Балкану, лети у планине, а зими у хумнине; због њихових испаша, солила и планина долазило је од памтивека до тешких сукоба. Пастирских заједница, које случај тако занесе, има понекад и у местима где се не би очекивале. У столачком крају, у сред Херцеговине, налазимо у XIV веку Бурмазе, очевидно пастире албанског порекла. У арбанаском *зот* значи 'господин', а у Херцеговини постоји угледно браство Зотовића. Током Дрине, све до иза Сребренице, продрло је неколико арбанаских речи и одржало се тамо у такозваном "баналачком" тајном говору. Од сточарских арбанаског су порекла: *каљац*, *каљче* – коњ (кал', рум. cal < caballus), *миш* – месо, *ћем* – пас; а од других: *буке* – хлеб, *руша* – вино, вајза – девојка, *виза* – вода. Врло је важна појава, коју је забележио Ј. Цвијић, да све сточаре при њиховим важнијим кретањима "зову Арнаутима, па и кад су српскога порекла". У Солунско Поље, питомо и погодно за зимовник, силазили су сточари не само из македонских и албанских страна, него чак и из Пештери. "Шкријељи из села Боровштице", казује Бор. Милојевић, "спуштали су се са својим стадима преко Новог Пазара, Митровице и Скопља низ Вардар и почетком зиме стизали у околину Лугадинског Језера". Богаство у стоци било је у нашим странама врло велико; број се, наравно, не зна, али од стоке су живели читави крајеви и области.

Сем сточарством, приморски наши крајеви и људи око великих македонских језера бавили су се још и риболовом. У народне песме ушла је "риба од Охрида". Неретљани су том занимању придодали још и гусарство, које је дуго угрожавало трговину на Јадранском Мору.

Рано се помиње и лов на многобројну дивљач у великим и тешко проходним шумама. Синови жупана Властимира послали су бугарском кнезу Борису два пса и два сокола као "гостинско уздарје", а за лов са соколовима прича се већ у биографији Св. Ћирила Солунског, да је то "обичај богатима". Млади Немањин Раско изговорио се оцу, пред бег у Свету Гору, да иде у лов на јелене. Као у старој постојбини, коже збијених животиња служиле су не само за домаћу употребу и зимско одело, него и за извоз и за плаћање дажбина. У Хрватској је за то највише служила куна и отуд је дошла не само на бански новац, него и у земаљски грб.

Гоњен и гонећи, у борби и пљачки, спустио се словенски елеменат са разних страна истока и севера у дунавску долину и одатле у унутрашњост Балкана. Још примитиван и уплахирен читавим вртлогом Сеобе Народа он је запао у балканске шуме и кланце, с почетка врло мало сигуран да ће ту и остати. С неповерењем су пратили нови дошљаци не само сваки покрет византиских власти, него и кретање својих саплеменика и брзо су, у грабљивости примитиваца, стали сртати једни на друге, да би, узајамно истрти, били сигурнији за плен. Хисторија балканских Словена, у првим вековима њихова живота на Балкану, то је низ сукоба са суседима и властима, који их потискују или покушавају подјармити, узајамно вребање и неповерење, и постепено привикавање на ново земљиште и културу нове средине.

Бугари и балкански Словени

После смрти цара Хираклија и његова сина и наследника Константина (оба су умрла 641. год.), Византија је имала да претурри једну повећу дворску кризу у време, кад је, и без тога, имала довољно брига и опасности. Арапски покрет узимао је све више маха и лишавао Византију једне по једне области. У исто време, после смрти бугарског хана Куврата (642. год.), настаје и померање бугарских племена из подручја око Меотског Језера према западу и југу. Један од петорице Кувратових синова, прича стара легенда, Исперих или Аспарух прешао је са својим људима Дњепар и Дњестар и дошао у Добручу, у крај звани Угао (Оукоџ), који ствара дунавска делта. На том подручју, око данашњег Николицела, спомиње Аспаруха и један јерменски географ VII века. Ту су се Бугари одмах утврдили, и то у главном, на све стране, у ширим и ужим откопима. Нешто трагова тих опкопа, који су искоришћавали и старе римске утврде, одржало се делимично све до наших дана. У једном домаћем летопису, очуваном у визији пророка Исаије, насталом у другој половини XI века, казује се, како је "трећи део Кумана или Бугара населио "земљу Карвунску", "од Дунава до мора". Та "земља Карвунска" јесте данашње подручје Балчика и зове се тако до XIII века. Јасно је, да на тако ограниченом подручју број досељених људи није могао бити велики и да је једва износио коју десетину хиљада. Померање Бугара из њихове раније области дошло је, као и сва друга померања народа тих времена на том подручју, под притиском турских Хазара. Бугари су, опет, уступајући према западу, делом померали, а делом подјармљивали словенска и аварска племена, на која су путем наилазили.

Арапска офанзива против Византије беше узела, у другој половини VII века, широке размере. Арапи допиру до Калкедона; освајају Крит; искрцавају се на Сицилији. Усуђују се најзад да с флотом дођу и под сам Цариград, пошто су узели Кизик у Мраморном Мору. Седам година узастопце покушавају они да загосподаре византиском престоницом, док 677. нису дефинитивно принуђени на узмак. Ове нападаје Арапа искористили су Бугари, да се пребацују на десну страну Дунава, нешто жељни пљачке, а нешто и из потребе да прошире своје подручје. Византиски покушај, изведен 679. год., да се Бугарима на Дунаву спречи даље продирање, завршио се с тешким поразом. Одмах после тог пораза, као победници, Бугари прелазе Дунав и око Варне заузимају своја нова, стална седишта. Одатле се, доста нагло, шире према западу и југу. Престоница нове државе створена је у Плиски, на доста великом, утврђеном простору од 23 км², у близини данашњег села Абобе.

Словенска племена, која се беху сместила у том крају, нису могла да одоле новим освајачима. Она признадоше врховну власт бугарску. Бугари их, казује један грчки извор, кренуше са дотадашњих насеља и померише знатно према западу и југу као неку врсту својих предстража. Војнички боље спремни, наишавши као организована целина, понесени постигнутим успехом, Бугари су, иако малобројни, лако савладали разасута словенска племена и натурали им своју власт. Исти случај био је са Варезима у Русији. Ипак, изгледа, да поступак Бугара са покореним Словенима није имао оне раније аварске свирепости. Обоје је, и Словене и Бугаре, здруживала заједничка борба против Византије. Како малобројни Бугари нису смели да приме борбу и са Грцима и са Словенима, они су се, највероватније, држали донекле са овим другима као мање опасним и помагали их у борбама и у одбрани. Словени су у Бугарима, макар и преко воље, добили савезника, с којим су и раније имали нешто веза, и с којим су, као и са Бугарима сродним Аварима, били спојени извесном традицијом. По својој доста пасивној природи нису Словени реаговали на то, што је врховна власт допала Бугарима и што су ови својом организацијом и именом дали карактер новој држави. За Словене је уопште карактеристична ова појава: прву њихову слободну државу организује туђинац Само; прву државну организацију стварају међу њима на југу Бугари, а на истоку Варези. Словенске иницијативе за стварање своје државе још није било; бар им се ниједан покушај у том смислу није могао испунити и бити видније примећен.

Није нам довољно јасно, шта је све нагнало Византију, да после првог неуспеха не само остане пасивна према Бугарима, као што је, донекле, била према Словенима, него да им, шта више, призна и њихову државну творевину. Ромејска војска имала је и тежих пораза, него што је био онај на Дунаву, па је ипак настављала борбе и није упуштала непријатеља без новог отпора на своје подручје и нарочито није узимала ту обавеза према њему. Сада, о новим борбама нема ни помена. Напротив. Византиски писци помињу, да су Бугари, утврдивши се на новом подручју, почели да врше нападаје на византиска села и градове, и то не толико да их пљачкају, колико да их покоре. Цар је био присиљен њиховим угрожавањем, да уђе с њима у преговоре, да им призна државу и да се чак обавезе на плаћање извесног годишњег приноса за њих. Тако је брзо и у ствари без много напора почела бугарска држава своју жилаву и истрајну активност на Балкану.

Словени су живели у својим масама одвојено од Бугара и разликовали се од њих толико, да то примећују и туђинци. Све им је различито: и спољашњи облик лица, и одело, и језик којим говоре и добар део културе. Монголског типа, с испупченим јагодицама и кривим очима, делимично одржаним све до данас, са турбанима и шараварама, окићени коњским реповима у војној формацији, претежно коњаници, Бугари су већ на први поглед одударали од словенских житеља. Иста је ствар и у државној организацији. На једној страни је *каган*, *кан*, *хан*, као врховни поглавар државе, са својим *кафканом* као првим саветником и *тарканом* као намесником у покрајинама, са вишим и нижим племством, *бољарима* и *багаинима*, а на другој страни словенска племена са својим поглавицама. Требаће више од два века, да се та релативно мала група дошљака крвним мешањем са Словенима, заједничким животом, и утицајем цивилизације, а посебно хришћанства, толико изједначи са масом свог становништва, да колико-толико почне представљати једну заједницу. Резултат је познат: Бугари су примили језик својих многобројних словенских поданика, а Словени су добили бугарско име и бугарску државну организацију. Несумњиво, да тај процес не би ишао ни у два-три века с приметнијим резултатима, да од раније није било извесних мешања између Словена и тих азиских племена, нарочито у заједничком ропству под Аварима, и да ти етнички мелези нису вршили свој утицај у обе групе.

За владе цара Јустинијана II (685-711., с прекидом) Византија беше постала поприште огорчених грађанских ратова. Плаховит и необуздан, цар је напустио мирољубиву политику свог оца, и почео је низ ратовања на више страна; најпре на Балкану, па после у Азији, оба пута кршећи сам постојеће уговоре. Опажајући развитак нове бугарске државе и вероватно њен утицај на словенска племена, он одлучује да их раздвоји и ослаби. И с тога, на почетку своје владе, 688. године, креће с војском према Солуну, који је често, и баш недавно, био угрожаван од Словена и чија је околица била преплављена словенским насељима. Цар се бојао да Словени не узму тај град, за се или у друштву с Бугарима, и да одсеку западни Балкан од непосредне везе с Цариградом. Цар се, из свих тих разлога, одлучује, да међусобно несложне Словене не само потуче, него и да безуветно ослаби њихов тамошњи број. Без обзира, нека силом, а нека милом, он многа словенска насеља расели са тих места и становнике им преведе у Малу Азију, у Опсикиј, где су били мање опасни. Број тих пресељеника био је велики, јер грчки извори наводе да је цар од њих саставио војску од 30.000 људи и поставио јој на чело неког Исбула (Небула), вероватно човека бугарског порекла. На повратку с те експедиције цар је у трачким кланцима био нападнут од Бугара, који су поново пошли у помоћ Словенима, као и на почетку похода, кад су били сузбијени. Овог пута беху с више среће и нанесоше Грцима знатне губитке. Огорчење Словена против цара било је велико. За време његова рата с Арапима у Малој Азији, Словени су пришли на страну његових противника. У битци код киликиског Севастопоља, 692. год., словенска војска од 20.000 људи остави Грке, пређе Арапима и донесе им победу. Бесан ради тога Јустинијан неке Словене поново расели, а неке поби. Овај пораз убрза царев пад, 695. године.

Иза његова пада у Византији настају војничке теревенке. Цареви се смењују, војска се плете у политику, а непријатељи напредују на све стране. Свргнути цар, да би се поново дочепео престола, тражи савезнике на све стране. Кад не успева код Хазара он долази Бугарима. Са њиховом и словенском помоћу осваја Цариград, 705. год. Природно, за такву услугу дао је и награду – бугарски хан Тервел би не само богато обдарен, него чак и огрнут царском хламидом и проглашен ћесаром, добивши највећу титулу поред царске. После тога углед Бугарске силно јача, нарочито међу Словенима. Јустинијан је то убрзо увидео и сам, и желећи да поправи што је покварио предузима 708. год. један поход против Бугарске. Али тај је поход постигао обрнут успех. Византиска војска била је потпуно поражена, сам цар се из Анхијала једва спасао; и престиж Бугара, место да буде умањен, порастао је још више.

Јустинијанова владавина затрвала је односе у Византији толико, да његова погибија није могла да их смири. Преврати и кризе дотераше дотле, да је било кандидата, који су, буквално, бежали од оскрвнављене царске круне. Преко двадесет година трајали су ти метежи; од 695-716. год. Византија је променила седам царева; док најзад није на владу дошао енергични Лав III Изаурски. Њега је изнела малоазиска војска, као некад Хираклија, јер је јасно увиђала опасност с те стране од арапског замаха. Од 716-8. год. Византија је била у најозбиљнијој опасности од Арапа; сам Цариград био је преко годину дана у опсади. У невољи, Царевина је морала да тражи чак и бугарску помоћ, иако се могло унапред мислити, да та не може бити несебична. Кад је успео да спасе престоницу и сузбије Арапе, цар Лав се сав предао реформисању већ дотрајалог старог државног организма. У тим реформама, које имају војнички карактер, он понекад и претерује; његова борба против икона свакако није била неопходна државна потреба. У тој борби, која ће трајати преко сто година и обухватити сав хришћански свет, Лав III долази у сукоб и са папском куријом и доноси тим поводом једну крупну одлуку. Да се освети папи, који се ставио на страну његових противника, цар решава 732. год., да се од папске јурисдикције одузме, поред Сицилије и доње Италије, још и читаво западно подручје Балкана, цео Илирик, и да се подвргне власти цариградског патријарха. Ово је била једна од најважнијих одлука у историји Балкана. Романски утицај, који је до VII века у тим областима био толико видан и значајан, почео је да слаби услед доласка на власт источњачких елемената, као што беху Хираклије и сад Лав, који су појачавали грчки карактер земље и с њим у вези источњачке особине, али се до ове одлуке западни утицај упорно држао, чак и у Солуну и у Коринту, ради тога што су те дијецезе спадале под власт Рима.

Од ове одлуке тај се утицај губи и на Балкану се задржава само уз Приморје, ради трговачких и непосредних других веза, и у областима које опадају из византиске државне заједнице. Јужни Словени тако долазе једним делом под један а другим под други утицај; услед тога се код њих развијају поред политичких, и извесне културне разлике. Из овог сукоба између Рима и Цариграда, који ће се временом, и поред свих покушаја измирења, све већма продубљивати, настаје судбоносна супарничка борба о првенство. Цариград верује, да је он наследник старог Рима као

"нови Рим"; у њему је цар и господар државе и у њему је, према том, средиште свега и политичког и духовног живота. Рим не напушта своје старе традиције и да постане раван Цариграду и бољи од њега он мисли на световну државу, у којој је црквени поглавар уједно и политички. Што се Илирика тиче, њега Рим није никад прежалио. Он га стално сматра као део на који има права, тражи веза и начина да га добије натраг и помаже у њему сваки покрет који је уперен против Цариграда.

За време владе цара Лава има једна једина, и то каснија вест о држању балканских Словена. Кнез словенског племена око Ригхина, Пребуд, беше око 735. год. осумњичен да спрема навалу на Солун, и с тога би везан и одведен у Цариград. Чувши за то Словени и с Ригхина и око Струме заузеше се за њ, заједно с неким Солунцима, и израдише код цара не ослобођење, него само скидање окова. Пребуд, поставши полу слободан, улучи прилику и побегне, али би ухваћен и после новог покушаја бегства убијен. На глас о његовој смрти словенска племена Струмљана, Ригхина и Сагудата, после и Друговића, опседоше Солун и држаху га тако опседнута готово две године, прекинувши му све везе на суху и сав довоз хране морем. Иако је град много патио од глади, он се упорно и храбро бранио, док није стигла царева помоћ и потиснула нападаче. Велегезити су том приликом остали верни уз Грке, снабдевајући их храном. Вест је ова веома карактеристична за снагу и самопоуздање Словена у непосредној близини Солуна и тако далеко на југу Македоније, као и за њихове међусобне односе.

Услед страховите куге и помора беху опустели не само густо насељени и прљави главни град, него и многе области у унутрашњости Византије. Да попуни празнине поузданим елементом цар Константин V Копроним, наследник Лавов, даде пресељавати у престоницу грчко становништво из унутрашњости и са отока, а у опустела и испражњена подручја по Тракији даде довести своје саплеменике Сирце и Јермене као бедем против Бугара и Словена. То доведе до сукоба и рата с Бугарима, који је с прекидима трајао око двадесет година. За време тих борби, вођених с променљивом срећом, Бугари су бунили и македонске Словене, да би с њима заједно имали више изгледа на успех, и ови су им се придруживали. Једна кратка византиска вест бележи, да је Константин око 758. заратио и на њих, па неке заробио, а неке покорио. Бугарски хан Телец (од 761. год.) имао је, у рату, "као савезнике не малу множину Словена." Али, и он и његови савезници претрпише страшан пораз код Анхијала, 763. год. Телец би у Бугарској ради тог пораза убијен. С овим несрећним ратовањем у вези је и једна велика сеоба словенских племена, која "бежећи из своје земље" пређоше Црно Море, па се с царевом дознаком населише у Малој Азији око реке Артанаса. Број словенских избеглица ценио се том приликом на 208.000 глава. За Словене овога времена, вероватно за оне око Солуна, знамо још да много гусаре Архипелагом. 768. год. цар је морао да откупљује од њих становнике отока Имбра, Тенедоса и Самотраке, давши за 2.500 тих робова – свилене хаљине!

Бугарски владар Телериг (од 768/9. год.) који је успео да среди прилике у земљи после пораза од 763. видевши земљу настрадалу од пустошења, пораза и грађанских ратова, и услед одласка оне велике масе Словена, дође на мисао да

почне нову колонизацију Бугарске. Помишљао је у првом реду на суседна словенска племена Брсјака. Почео је слати људе, да преговарају с њима о томе, а спремао се, ако не могне друкчије, и да их и силом пресели. У Цариград је у јесен 773. дошла вест, да Бугари за тај поход опремају 12.000 људи. Да их предупреди, цар нападе и победи Бугаре у њиховој земљи. Од даљих тежих удараца спасла их је само царева смрт (775.).

Аварска држава, са којом су Словени за више од два века имали толико веза, преживљавала је у ово доба своје последње дане. Авари су се умешали у германска племенска разрачунавања и помагали су баварског војводу Тасила против Карла Великог. То изазва његову освету. Од 791. год. почиње његова широко организована офанзива против Авара и у алпским пределима и у панонској долини. Уплашени његовом снагом, Авари се међу собом боре не знајући како да му се одупру; једни су за покорност, други за рат, трећи за тражење веза са суседима. Све то није помогло. Франачка војска, у којој је било и Словена, продрла је дубоко у аварску земљу, између Дунава и Тисе, и освојила њихову престоницу са "хринговима", ограђену са девет откопа од камена или иловаче, и ту уграбила богати, вековима сабирани, плен бивших кагана. Аварски отпор био је незнатан. Они су се, уплашени, предавали или бегали далеко преко Тисе, без трага. Код Словена, у *Руској Хроници*, остало је предање о том њиховом бедном завршетку. Овај поход завршен је 796. год. Тек после тог похода јавља се покушај једног већег устанка, али и тад не крећу сами Авари, него удружени са неким словенским племенима. Ова су страдала приликом проласка франачких чета преко њихова подручја, а имала су разлога и иначе да буду незадовољна франачком управом. Устанак је избио 797. год., и, с прекидима, тињао до 799., када је дефинитивно угушен. Колико је ту било клања – убијања, вели франачки хроничар Ајнхард, сведоче најбоље пуста панонска поља, у којима се чак изгубио и траг људског насеља. "У овом рату изгубе све племство хунско, пропаде сва слава". Авари се расуше, а извесни им делови претопише се у сродне Бугаре или после у Мађаре, који ће доцније доћи на њихова стара седишта и обновити опет хунске успомене. Последње вести о покораванју панонских Хуна – Словена Францима потичу из 803. год., тада се они "предадоше царевој власти са свим што имађаху".

У Византији је поново започео низ дворских сплетака и криза. У унутрашњости, незадовољници дижу устанке. Међу осталима забележен је и један устанак Словена из 783. год., који је ухватио широке размере, од Маћедоније све до Пелопонеза. Устанак је угушио патриције Ставрикије. "Он их све покори и учини обвезницима царства", пише хроничар Теофан, пошто је међу њима уграбио силан плен. Из тих речи види се довољно: дотадашњи одношај тих Словена према Царевини и обим њихове експанзије и на том делу Балканског Полуострва.

Негде од прилике у исто доба, око 802. године, јављају се на Балкану два нова владара и две нове династије: у Византији цар Нићифор, дотадашњи главни благајник, а у Бугарској његов крвник, кан Крум. Они примају власт у часу, кад Карло Велики, скршивши аварску државу, прелази у северу Источног Царства. Карлу је најопаснији противник могла бити само Византија; с тога он и тражи

савезнике против ње. Његове везе с популарним багдадским калифом Харун-ал-Рашидом потичу, по свој прилици, поглавито из тих мотива. Важно је, да и хан Крум упада у Аварску и довршава Карлово дело њихова потпуног пораза, а да победнички краљ "повуче руку од Бугара", како вели један западни извор, "пошто нису изгледали да ће ма у чем шкодити франачкој држави"

Бугарска тада код Београда и код ушћа Тисе непосредно граничи са Францима, да се постепено почне помицати на њихов рачун према западу.

Балкански Словени, односно Словени у Пелопонезу, поновише устанак и почетком IX века. Ова чињеница: да се устанак јавља два пута у истој области, тако далеко на југу Грчке, најбољи је доказ о том, како је била интензивна словенска колонизација VI-VII века и колико је наш елемент тамо имао своје животне енергије. Словени Македоније, да би били јачи према Византији, улазе у везе с Бугарима; а Бугари и сами, искоришћавајући кризе Царевине силазе у словенске области, посебно у Струму и врше тамо нападаје на византиске власти. 809. год. заузели су Бугари Софију, важно стециште путева с Истока и Запада. Цар Нићифор, као и цареви пре њега, желећи да ослаби снагу словенског елемента, предузима мере да у словенска насеља уведе ново грчко становништво. За ту колонизацију он је у првом реду одређивао војнике, који су раније, у римско доба, били најпоузданији инструменат романизације и најлакше покретан у случају потребе. Наредба није била добро примљена ни код самих Грка, али је провођена 809-810. године. Ту целу акцију, као и све даље покушаје да се сузбију бугарска ширења према југу, пресекла је страховита погибија цара Нићифора, 811. год. То је био најтежи удар, који је досад, у борбама од VI века, задесио Византију на Балкану и у великој јој мери унизио углед. Да су Бугари искористили победу и јурнули у освајања разуме се само по себи. Ове године после те победе, 813., они су однели још једну, над новим царем Михаилом I, и тим још више истакли рђав положај Царевине. Бугарске чете стижу под сам Цариград, а Крум се спремао да се 814. год. са Аварима и "свим Словенима" коначно обрачуна са грчком престоницом. Услед тих припрема затекла га је смрт, и то насилна.

Први заједнички покрет Срба, Хрвата и Словенаца

Франачка држава Карла Великог допирала је до Београда и у Фрушкој Гори оставила траг свога имена (Фруг = Франак); Словенце је покорила крајем VIII, а Хрвате почетком IX века. Управа њених чиновника није била добра; и одмах првих година јављају се тужбе и незадовољства. Нарочито су биле честе тужбе на фурланског војводу Кадолака; 818. оне су биле поднесене чак Карловом наследнику Лудвигу. Као тужилац јавио се поглавар доње Паноније, Људевид Посавски. На државном сабору у Херисталу 818. год. цара Лудвига су поздравили неки хрватски изасланици и представници Тимочана, који су се "недавно" одметнули од Бугара и затражили врховну власт франачку. Шта је определило Тимочане да се отцепе од Бугарске, не знамо поуздано, али је највероватније да су страдали приликом метежа и реакције иза Крумове смрти и да су хтели живот с

мање потреса. Људевид је ступио с Тимочанима у везу и успео је, да их као саплеменике приволи, да се придруже непосредно њему. Уза њ је пристао и један део Словенаца. Да је покрет био популаран у словенском елементу види се по том, што се хрватско племе Гадачана одметнуло од свог кнеза Борне, кад је тај почео борбу против Људевида на франачкој страни. Занимљиво је географско простирање овог покрета. Оно је било врло екстензивно, од Саве до близу Тимока, дакле дуж главне хоризонталне артерије Балкана, коју чине Сава и Дунав. У ширину, даље од тих река, покрет није много ишао. С обзиром на тешке комуникације овог времена овај је пут био и најприроднији; тим је, од најстаријих времена, ишао главни промет од Црног Мора према Јадранском и обратно. За етничку сарадњу словенских племена на северном делу Балканског Полуострва ово груписање око Људевида Посавског од великог је значаја.

Када је видео да тужбе на франачком двору остају без успеха, Људевид 819. год. подиже устанак. Цар посла против њега самог Кадолаха, али тај не сврши ништа и на повратку с неуспелог похода умре од грознице. Јула 819., на сабору у Ингуленхајму, појавили су се поново Људевидови посланици, нудећи мир, али само под извесним уветима. Ти услови нам нису очувани, али је највероватније, да су изасланици словенски тражили ограничење франачке самовоље и већу власт домаћих вођа. Цар је одбио словенске увете и поставио друге. Ти су били за побуњенике неприхватљиви, – тражила се сигурно потпуна покорност, – и Људевид с тога развија своју даљу акцију на прибирању словенских снага. Франци још исте године шаљу нову војску, која налази Људевида доста далеко, уз Драву, упућена да одмеће тамошња и даља словенска племена. Потиснут, Људевид се повукао у унутрашњост свог подручја, непознато где. Док је франачка војска нападала са северозапада, кретала је са југозапада војска хрватског кнеза Борне против Људевида, на кога се, са Борном, дигао и Људевидов таст Драгомуж. У борби код Купе Гадачани напустише свог вођу Борну; Драгомуж погибе, а Борна се једва спасао бегством. Људевид је, наравно, искористио тај пораз и продро у Далмацију, децембра месеца, да не да Борни прилике да се прибере и желећи да подржи успламтелу мржњу на Франке. Али му тај поход није завршио с успехом. Идуће године, 820., у споразуму с Борном, кренуле су на Људевида три франачке војске. Оне су скршиле отпор Словенаца и ишле право у средиште Људевидове области. Пред толиком силом Људевид се повукао у један свој тврди град, одржавши се у њему док се франачке војске, после харања, нису повратиле, проређене болешћу. Једини успех био им је тај, да су покорили Словене у Крањској око Саве и један део одметнутих Карантанаца, који су се били придружили Људевиду. Франачки поход поновљен је и наредне године, у главном са сличним резултатом. Тек 822. година била је судбоносна за Људевида. Пред великом франачком војском, која је долазила боље опремљена, он се овог пута уплашио и склонио; а вероватно га је уплашио и бег патријарха из Града, Фортуната, који га је помагао против Франака и који је притешњен од њих, морао да се склања у Задар, на византиско подручје. Из ове везе дало би се, можда, закључивати, да је у овом Људевидовом отпору било можда и нешто византиских сугестија.

Бежећи испред Франака, Људевид је, прича франачки аналит, побегао Србима, "за који се народ казује да заузима велик део Далмације". То је 822. године први сасвим несумњив помен српског имена у овим крајевима Балкана. "Далмација", у коју је Људевид побегао, била је данашња Босна, која је, готово цела, припадала тој старој географској области. Из свог средишта, из Сиска, Људевид је најлакше и најсигурније могао доћи у ту земљу. Ту је Људевид био усрдно примљен. Међутим, он ту убија српског жупана који га је примио и подвргава себи његову област. Једни су хисторичари покушавали да бране тај поступак претпоставком да га је, можда, дотични жупан хтео издати Францима. Вероватније је свакако, да је Људевид био човек малих моралних скрупула; поред овог поступка, који не оправдава убиство и потом грабеж, у гостима, чак ни за издају, за то би говорила и чињеница, што се против њега дизао његов таст. У исто време, Људевид шаље и посланство франачком цару изјављујући спремност да га поново призна као господара. Али цар се неће да упушта у преговоре. Омражен и несигуран у Босни, Људевид бежи у Борнину државу, једном његовом сроднику, који га после мало времена, 823. год., даје убити. Сва његова држава потпала је поново под франачку власт; а покрет који је први пут у нашој историји за ослобођење од туђинаца ујединио добре делове Хрвата, Срба и Словенаца, пропао је због недостатка снаге и од мале вредности човека, који га је носио.

Бугари су одмах по том повели преговоре с Францима, да поврате Тимочане под своју власт. Али ови, у заједници с Бодрићима око Дунава, опиру се томе. Бодрићи се обраћају франачком цару да их помогне и заштити. Овај је извесно време био у недоумици, како да се држи, јер му ствари, тамо далеко, негде на крају Европе, нису биле јасне; с тога је тражио времена, да проучи питање и да се обавести. Нестрпљиви, Бугари су пожуривали решење, а кад оно није стигло, и кад се сем тог питања јавише и друга, они употребише силу. У лето 827. год. кренуше Бугари, пошто су се добро припремили, лађама уз Дунав, па, прешавши у Драву, избише у Панонију. Ту су, вршећи пљачку, изагнали све дотадашње словенске и франачке заповеднике, а поставили бугарске. Франци су брзо предузели мере, да поврате своју власт, и имали су успеха. Нови бугарски нападај, 829. год., и опет уз Драву, није донео штете читавој земљи, него само неким пограничним насељима. Али обновљена франачка власт није била дуга века. Борбе у династији дадоше прилике Бугарима, да се учврсте у источној Панонији; они добише Срем и Сингидунум, који од IX века носи словенски назив Београд, и све раније одметнуте области. Западна граница ишла им је по свој прилици до Колубаре и близу до западне Мораве. Тим бугарским завојевањем пресечена је даља франачка офанзива у југоисточној Европи.

Прва српска држава

У читавој првој половини IX века Византија је патила од унутрашњих нереда. Борбе око престола, борбе око икона и тешке финансиске кризе поделиле су грађане у љуто завађене таборе, који су, у слепој мржњи, често заборављали велике државне интересе. На рачун Византије јачаху се Бугари и Арапи. Ови други добијају 825. острво Крит; 831. узимају Палермо; 839. Тарент. Од 840. год., пошто

су разбили млетачку флоту, њима је слободан пут у Јадранско Море. И доиста, без 841., арапске лађе нападају јадранске градове и допиру до једног утока реке Пада; а мања њихова оделеља нападају Будву, Розу и доњи Котор. 842. освајају они Бари, а 846., на ужас свега хришћанског запада, продиру до самог Рима.

Млетачка флота, којој пада у дужност да брани те делове Царевине, заузета је готово сва борбама с Арапима. Царска флота се појављује ретко и са малим бројем бродовља. То, и арапски залети, дају маха словенским гусарима око Неретве, да и они развију своје бродарске способности; наравно, само у свом интересу. Оживела је стара илирска традиција пиратерије, ради које је некад изазван рат с Римљанима. Стари Словени, видели смо, имали су исто тако бродарске вештине и смелости. Већ средином VII века кренули су они, баш са далматинске обале, према Италији и напали Сепонт. После су своје нападаје по Јадранском Мору понављали чешће и постајали, постепено, највећа опасност за слободну пловидбу. Кад је млетачко бродовље 827/8. год. било у сицилијанским водама као стража, Неретљани узимају више маха; а кад се флота вратила, они се смирују. Чак им се, веле млетачки споменици, као за већу сигурност, један од вођа и крстио у Млецима. Међутим, они су нестални и варљиви као и њихово море. Чим се прилике у Млецима или у Јадранском Мору погоршају, они настављају стари занат. Један њихов нападај из 834/5. год., кад су опљачкали и побили неке млетачке трговце на повратку из Беневента, изазвао је против њих велико огорчење у Млецима. Да прекрате то нападање предузели су Млечани 839. велику експедицију против словенских гусара. О борбама њиховим те године нема помена, али се зна, да је дошло до измирења и са Хрватима и са једним делом Неретљана. Само тај мир није дуго трајао; не зна се, да ли с тога, што су га наши људи склопили можда за то, да би избегли опасности; или, вероватније, с тога, што није био склопљен са свима, него само са једним племеном или браством њиховим. Млетачки нападај поновљен је 840. год. против неретљанског вође Људислава, и завршио је њиховим неуспехом. После два пораза млетачке флоте, које су им одмах иза тога нанели Арапи, Млечани се нису могли упуштати у нове борбе с далматинским Словенима. Али су ови зато насртљиви. 846. год. продиру они до близу самих Млетака и пљачкају лагунски град Каорле. У тим смелим походима јача њихова самосвест и привикавање на слободу личне и племенске акције. Од српских племена Неретљани су први узели иницијативу за борбе, али не као акцију у Људевида Посавскога са циљем народне самоодбране и племенске групације, него за слободу себичних прохтева и обезбеђење пљачке.

На истоку, Бугари су се били потпуно учврстили и јачали све више. Њихове границе на западу, видели смо, ишле су врло далеко; а на југу су допирале до Родопе, захваљујући византиској неспособности да их сузбије. Једино према западу и југозападу њихова граница није ближе одређена. Доста рано Бугари су почели да показују тежње према Солуну и Егејском Мору, а у ово време већ и према Јадранском. Искоришћавајући борбе Византије с Арапима, они настоје да се пробију у оба правца. 837. год. забележен је, без ближих појединости, један бугарски поход према Солуну. С њим је можда у вези један устанак Словена у Пелопонезу, који избија у то доба. После су Бугари почели акцију и према западу и

покорили су маћедонска словенска племена готово до солунског и брачког приморја, узевши Охрид и сву област на реци Деволу.

Срби су за ово време у Рашкој, у својим кланцима, на будући ником ником на ударцу, живели доста повучено, у својој старој племенској организацији. Признавана је по имену врховна власт Византији, која се у том затуреном и од престонице готово одвојеном крају једва осећала. Земљом су управљали домаћи владари велики жупани, по праву наслеђа. Кад је међу жупанима избио један, који се натурао за "великог", не да се утврдити; али његова власт није још увек била толика, да је искључивала утицај и сарадњу других жупана. Земља је била дељена међу браћу владареву; најстарији, као владар, имао је извесну домаћинску власт у задрузи. Неки од тих владара познати су, али само по имену: Вишеслав, па његов син Радослав, па син овога Просигој. Тек са Вишеславовим прауном Властимиром долази више вести. До његова времена, пише Костантин Порфирогенит, "живљаху Бугари са Србљима мирно као суседи и комшије, пазећи једни друге". Бугарски владар Пресјам (836.-852.) прекинуо је ту идилу. Бугарским освајањима стала су на пут српска племена, која су се почела због опасности, чвршће збијати око Рашке. На Колубари, на Морави и на Косову Бугарима је била ударена брана. Пресјам с тога одлучи да покори Србе. Напао их је, али није успео. Срби се храбро одупреше у својим тешко приступачним кланцима и шумама и после три године узалудног напрезања Бугари су морали да одустану од своје намере. Датум тих борби није сигуран, али је вероватно да пада негде између 840-850. год. Несумњиво је, да је Властимиров углед услед тога знатно порастао. Да је он био господар не само Рашке, него и даљих области види се јасно одатле, што удајући кћер за требињског жупана, а хотећи да га одликује, "именова га владарем и учини самосталним", како вели Порфирогенит, што сигурно не би могао чинити да на то није имао стварног права.

Овим Пресјамовим нападајем почињу прве борбе између Срба и Бугара. Изазвали су их ови други у својој завојевачкој политици. У прво време Срби су у дефанзиви и у тешкој ситуацији једва успевају да се одрже, али доскора, кроз два-три века, они прелазе у нападај, и расно чистији, брђански срчанији, са јачим и боље одржаним националним традицијама, остају победници и успевају да добију превласт над словенским елементом Балканског Полуострва.

Пресјамов син Борис обновио је према Србима офанзивну политику свога оца. После Властимирове смрти владала су над Србијом три његова сина Мутимир, Стројимир и Гојник, разделивши међу собом очеву земљу. Борис, верујући да Бугари сад неће наићи на ранији отпор, крену на Србију своју војску. Срби и овог пута остадоше победници. Они не само што потукоше Бугаре, него и заробише Борисова сина Владимира и дванаест бугарских бољара. После склопљеног мира, бојећи се за себе, Борис је замолио сигурну пратњу до границе и добио је у лицу двојице синова Мутимирових, Брана и Стевана. Они га, прича Порфирогенит, "испратише здрава читава до граница све до Раса". Ту, код Раса, тј. код данашњег Новог Пазара, била је, дакле, средином IX века, граница рашке државе. Ту су, на граници, измењена гостинска уздарја. Борис је дао Мутимировићима "велике

дарове", а они њему два роба, два сокола, два пса и 90 кожа. Бугари су тврдили, да је ово давање са српске стране било обавезно, дакле као нека врста данка. Поход Борисов, према томе, они нису сматрали да је завршен поразом, него неком врстом договора. Срби нису били много сигурни за даље борбе и с тога су радо прихватили понуђену погодбу; тим пре, што их Бугари нису дирали у поседу нити мењали њихово унутрашње уређење.

Покрштавање Јужних Словена

Дошавши на Балкан Јужни Словени су ту већ затекли потпуно развијену хришћанску културу. Постепеним везама са староседелачким елементом они примају понешто од ње, па јој после прилазе с више поверења, најпре као појединци, а касније као целина. Вест Константина Порфирогенита, да су били крштени већ у VII веку, за владе цара Хираклија и његовом иницијативом, и то преко свештеника из Рима, које је он набавио, не изгледа нимало вероватна. Тешко је примити, да би он за християнизацију, која је имала бити прво приближавање владајућем елементу и један погодан изглед за асимилацију, узимао свештенике са запада, а не свој грчки, њему поузданији елемент. Ствар је пре у овом: захваљујући солунском викаријату, који је стајао под папином врховном влашћу, западни утицај био је готово апсолутан међу Србима и све до прелома с царем Лавом, односно до 732. год., латинско свештенство било је претежније и управо главни чинилац у хришћанској мисији. У Цариграду се знало о том и у традицији X века, у Порфирогенитово доба, ствар је добила помало помућен легендарни облик и амбицију да иницијативу задржи за се.

Исто је тако мало поуздан и други део царева причања, да је већ тада успело хришћанском свештенству стварније деловати у правцу християнизације. Колико се данас зна, читав седми век није донео великих промена у начину живота и у култури Јужних Словена и примање хришћанства, у колико га је било, вршило се само појединачно. У визији Св. Колумбана, на почетку VII века, изрично се каже, да Словени, којима је он мислио ићи да проповеда, нису још зрели за то; а Св. Аманд, који се упутио међу њих и проповедао у местима око Дунава, вратио се натраг кад је видео "да му ту неће бити довољно плода и мучеништва."

Слабом напредовању хришћанства код Јужних Словена иницијативом од византиске стране криви су не само словенски конзерватизам и неповерење, него у истој мери и политичка противност према Византији и устручавање да се с њим уђе у тешке везе, као и затроване верске прилике међу самим Грцима. Од VII-IX века тамо не престају јеретичке секте, верска гоњења и крваве борбе у име вере. Нарочито се беху распалиле страсти за време борбе око икона, која је испунила цео један век. На западу је хришћанство било сумњиво ради тога, што је долазило из Баварске или Фурланске, односно из Немачке и Италије, са оних страна, одакле је претило и политичко завојевање.

Падом аварске државе и афирмацијом франачке снаге акција християнизације пошла је знатно брже. Нарочито су се мирили са створеним стањем неки од кнезова

и великаша, који су тим хтели да покажу своју лојалност према новој држави. Примање хришћанства постало је готово идентично с признавањем франачке врховне власти. Међу Словенцима тај је процес узео толико маха, да је већ у првој половини IX века највећи део угледнијег света припадао Христовој вери. И међу Хрватима хришћанство се ширило у већој мери најпре франачким утицајем. Нинска црква, у којој је створено седиште за хрватског бискупа, посвећена је галском свецу Аселу. За Св. Урза се изрично каже, да је у Далмацији покрестио многе пагане баш у време Карла Великог. Западни утицај показује и црквена архитектура тога времена, чији се споменици налазе не само у Далмацији, него иду дубље у унутрашњост (у Босну, на пример; цркве у Зеници, Дабравини, Брези), са карактеристичним типовима у вратима спљетске столне цркве Св. Дујма; у Капели Св. Крижа, у Нину; у мраморној гробници Ивана Равењанина и сл. Порекло тог врло китњастог стила с разлогом се смешта у северну Италију, а Франци су му само били посредници.

Код Срба је хришћански утицај у то време био најслабији. Византиска култура једва је прелазила границе Шаре и Косова; са севера Франци нису прекорачивали Саве и Дунава, а са запада делила их је од приморја, осим у јужном делу од Неретве до Бојане, хрватска држава. У највећем делу до њих је хришћанство могло доћи само посредним путем, преко Бугарске и Далмације. Тако је у ствари и било. Хришћански споменици босанског подручја из IX-XI века потпуно су у вези са далматинским и имају апсолутно исте типове и аналогije. Чак је и језик латински. У два фрагмента, један из Брезе близу Сарајева, а други из Дренова код Пријепоља, оба с латинским натписима хришћанског порекла, очувани су непосредни документи тог утицаја, а локалитети налаза показују не само место допирања, него и правац пута. На југу, у зетском и хумском приморју, романски утицај је још виднији. Али је остало, све до данас, врло много трагова и византиских веза и утицаја, и то не само у локалним ознакама (н. пр. у Дубровнику Пиле – *πύλαι*, обележавање, а *parte relagi*, игало – *αγυλοζ*, базилика, стареа – *δτερεα* и сл.), него и у религиозној култури. "Великомученик Стефан, који је због сличности свога имена са грчком речи круна (*δτεφανοζ*) важио као заштитник Цариградског Царства, јавља се и у Далмацији међу црквеним именима; њему беше посвећена саборна црква у Скадру и најстарија столна црква у Дубровнику. Култ мученика Сергија и Вакха, који је особито цветао у Јустинијаново доба, заступљен је био једном опцијом код Скадра на Бојани, црквама у Бару, Котору и на брду изнад Дубровника (сада Срђ)" и то по неким другим местима дубровачке околице (Колочепу, Корчули и др.). Поред њих шућују се и још неки свеци с источних страна, као Кузма и Дамјан, солунски Св. Димитрије, Св. Атанасије, Св. Теодор. Сам заштитник Дубровника, Св. Влахо, био је мученик с источне стране, исто као и заштитник Котора Св. Трифун. Отуд, као видна карактеристика тог двоструког утицаја, појава, да "Дубровчани поставише на своје зидине парца Св. Влаха сад у источном сад у западном орнату; имамо успомена у Дубровнику и Котору, како бискупи, и ако употребљаваху латински језик при служби божјој, обављајући је по римскоме обреду, за читав један век облаче при олтару византијске црквене хаљине" или "како се под истим сводом диже римско-латински олтар уз византијски иконостазиј".

Словенске колоније у близини већих грчких места, као на пример Солуна, или у областима даљим од густих саплеменичких насеља, где су биле више изложене утицају своје несловенске околице, примале су хришћанство по природном процесу асимилације. Упозорено је на извесне нове грчке епископије, које су биле основане очевидно с намером да делују међу Словенима; то су Великаја и Смоленска епископија под Филипском митрополијом; Србија и Друговићска под Солунском, и Језерска и Радовишка под Лариском. Да је хришћанска мисија међу тим Словенима имала успеха види се најбоље по том, што је из словенских редова изишао цариградски патријарх Никита (766.-780. год.). Међу тим Словенима створени су први основи за християнизацију осталих саплеменика; ту се израдила полагаано, словенска црквена терминологија, и словенски се језик почео употребљавати за превођење грчких црквених текстова. Словенски апостоли из Солуна, Ђирило и Методије, ту су нашли ослонаца за своје спремање словенске литургије и проповеди. Без тих претходних радова њихово би дело било једва могуће. Ниједан се језик не оспособљава за две-три године за књижевну употребу; таквог случаја није било нигде на свету, ни у ком веку.

Главна активност у покрштавању Јужних Словена почиње ипак од средине IX века, и то под притиском извесних политичких догађаја. Моравски кнез Рагислав, у сукобу с Францима, морао је да тражи савезника, на кога би се могао ослонити. Нашао га је у Византији. Християнизација његових поданика од византиских повереника била је само једно средство за чвршће везе и једна гаранција Византији за продужење њеног утицаја. С тога је његова понуда у Цариграду примљена радо и остварена брзо. Као цареви повереници и хришћански проповедници упућена су у Моравску, 863. год два брата Солуњанина, Ђирил и Методије. Избор је пао на њих из два разлога. Први је тај, што је Константин (Ђирил у калуђерству) био друг царев, њему лично одан, а сем тога врло учен и угледан. Он је био библиотекар у цариградској Св. Софији и учитељ филозофије. Већ дотле Константин се истакао својим залагањем за иконе и својим мисијама међу Сараценима и Хазарима. Методије, његов брат, био је раније управник једне словенске области, па се после одрекао световног живота и повукао се у манастир, одакле је пошао с Константином на Крим, међу Хазаре. Својим ранијим административним искуством са Словенима он је, поред брата, добро дошао за нову акцију у истом елементу. Други је разлог био у том, што су обојица познавала добро словенски језик, и што су, као Солуњани, долазили с њима и у ближи додир, и као такви најбоље могли знати, шта се понајпре има предузети за нову мисију и колико се могу користити претходним радом.

С њиховим радом у вези су и почеци словенске писмености. Легенде о Ђирилу и Методију казују, да су њих двојица, схвативши свој позив врло савесно, прегли да за Словене преведу потребне богослужбене књиге и да за изражавање словенске речи удесе погодна слова. Дотле код Словена или уопште није било писмености (него се помагаху рабошима, помоћу црта и резова), или су се, према подручју, употребљавала латинска и грчка писмена, подједнако непогодна да изразе многе особености словенске фонетике. Константин с тога подешава за Словене нову азбуку. У главном узима и он грчко курзивно писмо с неколико знакова из њему

добро познатих источњачких алфавета, и ствара тако ново словенско писмо звано *глаголицу*. Језик у Константиновим преводима је словенски јужномађедонски диалекат, који је и у доцнијим преписима X и XI века задржао своје главне црте.

У Моравској је царево изасланство, с Тирилом и Методијем, било врло усрдно примљено и почело је одмах с успехом, да делује, али не за дуго. Франци нису могли дозволити, да се један словенски кнез на њиховој граници тако лако одметне од њих и веже с Византијом, и с тога су против Растислава употребили силу и нагнали га на покорност. Исто тако су узели енергичан став против нових проповедника и немачки свештеници, који су Моравску сматрали својим верским подручјем. Тирил и Методије морали су ићи у Рим, да тамо објасне своје деловање. Тирил (који се тек у Риму, пред саму смрт, закалуђерио и добио то име) направио је тамо леп утисак и добио је одобрење свог рада, али га лично није могао искористити. Умро је 869. год. и сахрањен је с много почести у цркви Св. Климента, чије је мошти нашао на Херзону и пренео их у Рим. Методије, који је у Риму примио свештенички чин, вратио се натраг, али не више у Моравску, која је била у рату с Немцима, него у Панонију, кнезу Коцељу. Папа је дозволио словенску службу; тражио је само да се на миси апостол и еванђеље читају најпре латински, па онда словенски. У Панонији је Методије развио велику активност; ради ње је и постављен за врховног верског поглавара панонске цркве. Али ради ње је имао и неприлика. Немачко свештенство нерадо је гледало његов рад у својој домени и није презало ни од врло оштрих мера да Методија онемогући. Он је био затворен, одведен негде у Швабенланд и физички мучен. Спашен посредовањем папиним, Методије је морао поново прећи у Моравску, да ту и опет не буде поштеђен од нових незгода. Ширећи веру, превodeћи цркви потребне књиге, Методије је ипак издржао на свом опасном месту све до своје смрти, 885. год. Према њему су, у последње време, можда ради папиних заузимања, Немци имали бар неких обзира; али кад је он умро против његових ученика диже се права хајка. Гоњени без икакве поштеде, чак продавани као робље, словенски пратиоци Методијеви, као и његови активнији ученици, морадоше за кратко време да напусте моравско подручје и да се спасавају како знају.

Као што су Моравци хтели, да се помоћу византиских свештеника заштите од немачког утицаја у духовном животу, тако су исто хтели и Бугари да се помоћу германских свештеника заштите од сувише блиске Византије. У поступку једних и других као да има везе. Можда је Византија своју мисију у Моравску и упутила онако радо, што је хтела да на тај начин одговори Французима за везе с Бугарима. Саме Бугаре присилила је Византија 864/4. год., једним војним походом, да прекине почету везе. Сам бугарски владар, Борис, прими хришћанство и по куму цару Михајлу узме његово име. Ширењем хришћанства Бугарска губи свој азијатски карактер, а ширењем словенске писмености добија постепено словенско обележје. Покушаји веза са западом, са Немцима и папом Николом I, постављени су у Бугарској и после покрштавања, али их је Византија увек знала пресећи на време.

Долазак на владу Василија I Мађедонца (867-886) донео је знатне промене у Византији. Овај енергични човек успео је, да тешње веже уз Византију не само

блиске Бугаре, него и удаљене Хрвате. Он добро чува подручје Царевине. Кад је од Сарацена угрожени Дубровник затражио цареву помоћ, овај је брзо испунио молбу и у Јадранско Море послао јаку флоту. Царев адмирал, Никита Орифас, улази у ближе везе са српским племенима око Дубровника, са Захумцима, Требињцима и Конављанима, и позива их на заједничку борбу против Сарацена, и то не на копну, него и на лађама (869. год.). Упада у очи, да су позвана на сарадњу само племена из јужне Далмације. Севернија, Хрвати и Далматинци, беху ушла у везе са италским краљем Лудвиком I, и изазвала против себе гнев Византије. Кад су неки "Словени" из тих племена напали и опљачкали папине легате на путу из Цариграда у Јакин, употребише то Грци као добар повод да их напану и присиле на покорност (871. год.). Неретљани су дуго времена били врло упорни, да промене своје гусарске навике и уопште свој начин живота. Нарочито су били противни хришћанству, у ком су гледали само средство за своје потчињавање. Порфирогенит је оставио помен, да су Неретљани чак били прозвати "паганима", "с тога што нису пристали да се покрсте у оно време, кад су се крстили сви Србљи". Цар Василије је, најзад, савладао и њих. Притешњени, они су послали једно посланство цару и затражили крштење, а он им је послао свештенике и примио их под заштиту. Око 878. год. готово сва Далмација враћа се поново под власт цариградског господара, а добрим делом и под власт цариградске цркве. То, истина, не траје дуго, али је значајно за велики замах Василијев.

За владе цара Василија и кнеза Бориса-Михаила пада главна активност у христијанизацији Јужних Словена. Највећи део ученика Тирила и Методија склонио се на Балкан. Једне, који су били продани као робље, откупио је један византиски легат у Млецима и упутио у Цариград. Цар их је тамо лепо примио и једне задржао, а друге упутио у народ. Други су се непосредно спасавали преко Паноније у Бугарску, прошавши кроз Београд, који је тада био у Борисовој власти. Борис их је, као и Василије, примио лепо. Он је с њима добио читав кадар учених и искусних људи, згодних да наставе почето дело хришћанске мисије. Врло је карактеристично, да их је врло мали број задржао у самој Бугарској, него их у већини шаље у најзападнији крај своје државе, тамо на пут према Драчу и Јадранском Мору. Да ли је то било с тога, што им ипак није много веровао, па их је хтео имати даље од саме Бугарске? Или обратно, да их је слао тамо, на периферију, да делују међу Словенима и да их придобиају за његову државу? Од ученика Методијевих неке знамо по имену и њиховој великој активности. Климент је делао у крају Кутмичевице, око Охрида и Девола, који после њега преузима Наум. Ови ученици Методијеви, нарочито Климент, који је имао седиште у Деволу, развише необичну делатност – легенда говори о 3.500 ђака! – и не само што утврдише хришћанство, него и створише основе књижевности Јужних Словена, а посебно Срба и Бугара. Климент је делао у том западном крају и од 893. год., кад је постао епископ ближе неутврђене дремичко-беличке епархије. Његов наследник Наум, који је 900. год. подигао свој манастир на Охридском Језеру, истакао се пре тога својом књижевном иницијативом. У Деволу, Климентовом и његовом заслугом, створила се права школа словенске писмености и хришћанског образовања. Климент (+916.) преживео је Наума, који се пред крај живота повукао у свој

манастир, где је и умро, 910. год. И Климент је умро у Охриду и сахрањен је у цркви Св. Пантелејмона.

Код Срба су за то време почеле међусобне борбе. Синови Властимирови не осташе у слози. Најстарији, Мутимир, хтео је да као такав има врховну власт и како су се браћа његова, Стројимир и Гојник, томе опирала, он их обојицу ухвати и посла у Бугарску, налазећи у њеном владару помагача за своје циљеве. У ствари, Борис је хтео да добије утицаја на прилике у Србији и да помаже тамо оне, који би се у својој политици ослањали на Бугаре место на Византију. Он с тога прогнате српске кнезове прима љубазно, држећи их као оруђе за своје потребе, и тамо Клонимира, Стројимирова сина, ожени с једном угледном Бугарком. Једног од сродника, свог синовца Петра Гојниковића, Мутимир је задржао код себе, али се тај, уплашен очевим удесом, склони у Хрватску. У верском погледу Мутимир се држао источне цркве, иако га је папа Иван VIII позвао, да се, по традицији претходника, врати панонској дијецези, нарочито ваљда с обзиром на то, што је у Методију добила словенског епископа.

У Порфирогенита је саопштена и чињеница о одношају далматинског романског градског и острвског становништва према Словенима њихова залеђа. И Неретљани и Хрвати узнемиравали су то становништво, кад је из својих зидина излазило да обрађује земљу. У невољи, Романи се обратише у Цариград с молбом за помоћ или за упуства шта да раде. Цар им одобри, да се нагоде и да дају Словенима извесне новчане отштете, а царевини да плаћају тек толико, "да се покаже покорност и подложност ромејским царевима". Дубровник, чији тесни град морађаше да проширује своје поседе и да за насаде и винограде захвата суседна требињска и хумска земљишта, плаћао је по 36 златица закупнине ("могориш") дотичним владарима. Узајамни, сређенији одношај између тих градова и њихових словенских суседа допринео је знатно, да се и с те стране постепено шири хришћанска култура међу њих. Западни утицај, нарочито у Зети, где је било доста романског елемента по градовима, и уз Неретву, и по целом Приморју, ширио се од раног Средњег Века све до ових дана. Дубоко у Босни, у VIII или IX веку, постојала је у Брези једна стара базилика с једним натписом – (irgini) genetrici, а у Дренову код Пријепоља друга, са натписом из истог времена: Te Christe auctore pontifex. У Будимљу имамо до данас очувана имена брда Миса и Колудра; а у Колашину и Пештеру чују се и данас западни облици за манастир "мојстир" и "молстир". Брег Срђ код Брезе добио је име, као и дубровачки, по некој цркви Св. Срђа, као и брдо Иван по Св. Ивану.

У српским земљама, као што се види, укрштао се и источни и западни утицај. У Зети и Приморју западни је био веома јак и ради утицаја романског становништва и ради веза с Италијом. У Рашкој двор се држао Византије и Бугарске, а пук се колебао. Словенски црквени утицај из Маћедоније тешко да је допирао у Рашку пре почетка X века, а кад је допро нема сумње, да је имао знатне привлачне снаге ради народног језика у богослужењу. Маћедонски словенски елемент деловао је толико на Рашане, да је, средином XII века, према претежно католичкој Зети Рашка била у главном чисто православна домена.

Од краја IX века настаје нова епоха у историји Јужних Словена. Од тада, примивши хришћанство, они постепено улазе у хришћанску културу и добивају нове елементе за изграђивање своје цивилизације. С хришћанством су у вези: и стварање словенске писмености и зачеци словенске књижевности. Сем тога, од X века је видна и промена досадашњег културног утицаја. Дотада су, изузевши трачке и македонске Словене, сви други били у романској сфери културе, а одсада се, утицајем не само политичких, него и религиозно-цивилизаторских чинилаца, обрћу постепено према Цариграду и Византији не само Срби, него чак и један део панонских Словена и добар део Хрвата. Ово обртање фронта није се одржало за дуже време на перифериским деловима западног Балкана, али је његов највећи део, од Босне до Црног Мора, остао у новој оријентацији за неколико векова. Срби су претежно, сем Зете и Приморја, до XIII века, ушли у сферу источне византиске културе. Први и најбољи посредници били су њихови саплеменици из Македоније.

Срби између Византије, Хрватске и Бугарске

Неретљани се нису дали одвићи од својих гусарских навика. Да их силом уразуме, послали су Млечани у августу 887. год. једну казнену експедицију против њих. Али је тај поход рђаво прошао. С тога се, септембра исте године, крену сам дужде, Петар Кандијан, са 12 лађа, да он изведе нападај. С почетка је постигао извесне успехе, али кад се искрцао на копно, код Макарске, и ушао дубље у земљу, гонећи противника, Неретљани га склепташе и потпуно поразише (18. септембра). Сам дужде паде у боју. Тај пораз оставио је у Млечима тежак утисак. Због њега, добрим делом, Република 7. маја 888. обнавља савез с талијанским владарем Беренгаром против Словена "непријатеља наших и ваших".

Око 890. год. продро је из Хрватске у Србију, после Мутимирове смрти, избегли Петар Гојниковић. Он је свргнуо Мутимирова сина и наследника Прибислава, учврстио се у земљи, и одржао на престолу више од четврт века. Мутимирова синови, тројица, беже Хрватима и траже тамо склониште и помоћ. Покушај средњег брата Брана да са хрватском помоћу сруши Петра није имао успеха (око 894.). Бран сам би ухваћен и ослепљен. Исто је тако пропао и покушај Клонимиров, који је проваливши из Бугарске, био заузео град Достиницу (око 896.). Петар, јачи човек, одупро се свима. Са Хрватима је, изгледа, прекинуо везе, иако су га они с почетка подржавали, вероватно с тога, што су најпре тражили награду за услуге, а после помагали његове противнике. У прво време Петар се, ваљда преко оца или стрица или рођака тамо, приближио Бугарима и окумио се с њиховим новим владаром Симеоном (од 893. год.). Сигуран на тој страни, он је почео да се шири према западу, на рачун хумских и неретљанских владара.

Симеон, бугарски господар, највећи кога је дала њихова историја, васпитан у Цариграду, извргао се у најљућег противника Византије. У њему се, временом, развила амбиција, да он, својом свежом снагом, замени то царство, које се, по његовом уверењу, одржавало више вештином него снагом. Да би имао слободне руке он се спријатељио са Петром Гојниковићем и подржавао га је, вероватно, у

Рашкој. Византиски цар, Лав VI Мудри, против опасног бугарског нападача позва у помоћ један нов финско-хунски народ, Мађаре, који се до тада из Угрије, источно од средњег Урала, беху спустили до у Бесарабију. Мали, тамне пути, са избријаним главама, на којима су остајали само перчини, огрнути зверињим кожама, у главном коњаници, Мађари су били потпуно азиско-турског типа и Византинци их с тога чешће зову Турцима. Номадски народ, живећи од лова и сточарства, они су били врло свирепи; буквално су пили крв и јели живо или полуживо месо. Први пут се јављају на Дунаву 838. год. као помоћници Бугара, са којима имају извесне расне сродности, у борбама против Грка. Пред крај IX века познају их сви народи средње и источне Европе. Од 892. они улазе у дунавску долину служећи као нека врста ратних помоћника најпре Францима, а онда Византији. Симеон је нашао против њих новог савезника у Печенезима, у једном исто тако азиском племену са подручја јужне Русије. Потиснути од њих, Мађари напуштају своја ранија седишта и 895/6. год. настањују се дефинитивно на подручју између Дунава и Тисе. Њиховим доласком у те крајеве сузбијено је бугарско ширење на левој обали Дунава и бугарска власт у Панонији. Мађарским доласком и њиховим настањивањем у панонској долини прекинута је и непосредна веза између Јужних и Северних и Североисточних Словена, Пољака, Словака и Украјинаца.

Симеон је појачао нападе против Византије нарочито после смрти цара Лава, (+912. год.), искоришћавајући у Цариграду готово уобичајене кризе око наследства. Византија је, осећајући велику опасност, напрегла све своје снаге да одоли Бугарима. Цариградска дипломатија постала је веома активна тражећи на све стране савезнике. У невољи обратила се и Србима. Драчки заповедник Лав Рабдух дошао је лично у неретвански крај, који је тад био под влашћу Петровом, с мисијом да придобије Србе против Бугара, у вези с Мађарима. Захумски жупан Микајло Вишевић, кога је Петар потиснуо из Захумља на суседна острва, обавести о тим преговорима Бугаре. Он је уопште био пришао бугарској политици, надајући се да ће њиховом помоћу сузбити Петра, који је показивао тежње да се ослободи бугарског притиска. Михајло је још 912. год. ухватио сина млетачког дужда и доцнијег дужда Петра Бадоарија, кад се из Цариграда враћао у Млетке, и послао га је Симеону.

Симеонова политика била је јасна: он је, да пресече све те опасне везе против себе, погодио најпре најачег противника. У битки код Ахелоса, 917. год., он је страховито потукао Грке. Одмах за тим, док је једну војску упутио на Цариград, кренуо је другу на Србе, да сруши Петра и доведе на владу Павла Брановића, унука Мутимирова. Али је Петар био јак; одржао се с успехом против свих дотадашњих нападаја; и није било невероватно да ће и сада његов отпор бити врло снажан. С тога Бугари смислише превару. Они га, под заклетвом, позваше на договор. Кад је он поверовао заклетви и дошао, они га ухватише и везана одведоше у Бугарску. Тамо је и умро у Симеоновој тамници. Владу у Србији преузе бугарски штићеник Павле Брановић, признавши Симеонову врховну власт. После тих својих победа Симеон се 918. год. крунисао за цара, створивши у исто време и бугарску патријаршију.

Неуспеси византиски доведоше у Цариграду до великих промена. На чело државе дође заповедник флоте Роман Лакапен, 919. год. као савладар и после таст малолетног цара Константина Порфирогенита. Та промена увреди Симеона, који је имао уговор с Византијом да његова кћи постане њихова царица и да тако он сам дође до утицаја у Цариграду. Нови рат био је неизбежан, и почео је врло брзо. У то време налазио се у Цариграду српски кнежевић Захарија, син Прибислава, првенца Мутиминова, који се пред Петром био склонио у Хрватску. Византиска дипломатија понуди Захарији, да с њиховом помоћу изведе преврат у Србији и сруши бугарског штићеника Павла. Грци су очевидно хтели да Бугаре запосле на тој страни и одврате од Цариграда. Захаријин покушај није успео. Сам Захарија би ухваћен и послат у Бугарску, где је чуван у оковима (920/21. год.). Али мало иза тога улоге се потпуно мењају. Сигурно потакнут грчким обећањима, а можда и изазван каквом суровошћу Бугара, сам Павле се дигао против Симеона. Али, као и други пре њега, немаде успеха. Симеон посла са својом војском против њега Захарију, за кога је држао да га је бављење у Бугарској научило памети. Павле би збачен, а Захарија дође на власт, 922. год. Али Захарија није био пријатељ Бугара. Њихов притисак определио га је брзо, да настави своје раније везе с Византијом. Као повод за нови став њему је добро дошао један устанак у самој Бугарској, који је избио 923. год. Да ли је он дао какве помоћи устаницима и да ли је имао уопште каквих веза с њима не зна се поуздано, али је сигурно да се сам определио против Симеона. С тога Симеон упути у Србију једну казнену експедицију, којој беху на челу Теодор Сигрица и Мармај, оне исте вође које су с Павлом Брановићем и раније долазиле тамо против Петра. Срби сузбише ту војску с великим бугарским губицима; у борби им падоше обе вође. Као доказ своје победе Захарија посла у Цариград њихове главе и оружје. Киван ради тог пораза, Симеон посла у Србију нову, знатно јачу војску, и уза њу, тобоже као новог кандидата за престо, Клонимира сина Часлава. Захарија се препаде од те нове силе и, не смејући да је сачека у земљи, побеже у Хрватску. Србија је, ипак, могла да даде отпора; Бугари су били добро обавештени о свом прошлом поразу. С тога поново прибегавају лукавству. Позивајући српске жупане да дођу на једно одређено место и прихвате свог новог владара Часлава, они су се клели, да не мисле ништа рђаво. Заборавивши сличну лаковерност Петрову, Срби повероваше и дођоше на то место. Ту вође бише одмах похватане, а обезглављен народ поста лак плен бугарског нападаја. Бугари уђоше у Србију, похваташе тамо велик део становништва "од малог до великог" и одведоше га у Бугарску. Један само део, западни свакако, успео је да се спасе у Хрватску. Ово заштићивање Срба и везе Хрвата с Византијом изазваше Симеона да крене војску и на Хрватску, али је у том потхвату био зле среће. Хрватски краљ Томислав с успехом је одбио бугарске нападаје, предузимане, истина, на тој даљини, с невеликим снагама. Србија је међутим постала обична бугарска покрајина.

Михајло Вишевић, противник Петра Гојниковића, а савезник цара Симеона, као да се у последње време био повукао од Бугара. После пада Петрова он је сигурно добио натраг своју захумску област и пратио, без живљег учешћа, борбе у Рашкој. О његову држању за време овог тешког ратовања између Срба и Хрвата с једне и Бугара с друге стране нема никаква помена. Тек 925. спомиње се он, уз краља

Томислава, као учесник на спљетском црквеном сабору, на ком се расправљало о словенском богослужењу у Хрватској и суседству. По свему се чини, да Михајло није био тада потпуно самосталан, него да је зависио од Томислава. По закључку тог сабора Сплет је постао црквена метропола не само хрватске, него и захумске српске државе. Михајло се, после тога, јавља као изванредан војнички чинилац. 10. јула 926. узео је он талијански град Сипонт, који је номинално био византиски, али лако могао постати плен пљачкашких Арапа или Лангобарда. Очеvidно је, да Михајло није морао узимати тај удаљени талијански град за свој рачун, јер га не би могао трајно одржати. Није, међутим, сигурно, да ли је то чинио ради плена, из гусарске склоности; или по жељи Томислављевој; или, можда, по поруци из Цариграда. Јер не дуго иза тога он је ушао у везе с Византијом и добио је отуд племство и титулу "антипата", тј. намесника.

После смрти цара Симеона (27. маја 927.) Бугарска поче нагло опадати. Свађе насташе у самој династији између царевих синова; у бољарским редовима, дуго притискиваним силним царевим ауторитетом, јавише се велики прохтеви; ратом заморена земља тражила је одушке. Богумилски покрет, који узео да се шири, био је чиста реакција освајачком духу Симеонове политике: људи су тражили угушивање страсти, враћања одрицању и спорила су власти. Постанак те секте веже се уз име неког попа Богумила, који се јавио за време Симеонова наследника, цара Петра; у ствари, то је низ учења која потичу из старих гностика, а имају дубљих веза са павликијанцима и манихејима. У основи дуалистичка, као све вере Истока, богумилска секта је тај дуализам наглашавала до краја у свима појавама: бога и ђавола, односно душе и тела, вере и државе. Главни проповедници те вере били су павликански Сирци и Јермени, који су били колонизовани на Балкану од VII-X века; али се покрет развио нарочито после смрти цара Симеона, кад је незадовољство у земљи могло да се слободније изрази. Богумили су имали извесних рационалистичких црта; били су противници верских симболизација, апстрактних теорија и догматичарства; тражили су, да се Христова вера разуме онако како је проповедана, без наслањања на Стари Завет, проста и једноставна, али дубока по својој суштини. Одбацују крст и крштење деце, причест, васкрс мртвих. Не верују у чистиште и загробни живот. Љути су противници хијерархије и некришћанског сјаја цркве. Овај свет сујете није дело божје него ђаволско; с тога треба духовним савладати телесно; вратити се извору правога апостолског хришћанског живота. Противници богумила, као чувени Козма Презвитер, нападају их прекорима, да су противници власти, да осуђују богатства, да буне слуге против господара, да дају женама много права. Да је та социјална критика имала своје оправданости види се из речи, које говори сам Козма: свештеници странствују по туђим земљама, па и у рођеној; не брину се о пастви него само о себи и својима; учествују у метежима, или пијанче "будући слуге утроби, а не богу", или се заносе похотом; или се баве трговачким пословима; кад оду у манастире, не могући подносити аскезу и дисциплину, враћају се старом животу "као пси на своје бљувотине". Учење богумила имало је великог успеха, нарочито међу Словенима. С извесним демократским особинама, с нешто националних црта видних у самом имену секте, у називима браће (дед, стројник), богумилизам им је постао близак и драг. Било је можда и извесног социјално-

политичког опредељења. Власти су у Бугарској биле још увек стари бугарски бољари, са још неистртим племенским осећањима; или под Петром, на двору, грчке. Словени, широки пук, били су носиоци главних терета. Није случајно, да се у једној-две од познатих богумилских организација, међу Брсјацима и Друговићима, на доњем Вардару и око Бабуна, организује доскора нова, од Бугара независна, држава. Можда је чак и име *бабуна*, које се наводи као друга ознака за богумиле, нарочито у српским областима, у вези с том организацијом. Из Бугарске и Маћедоније та је секта прешла после и у Србију, а одатле у Босну.

Прва се отцепила од Бугарске Србија. За време узајамних борби и метежа у Угарској решио се Часлав Клонимировић да обнови своју отаџбину. Са четворицом другова он 931. год. побеже из Преслава у Рашку. О пустоши, која је тада владала у Србији, причале су се на заинтересованом цариградском двору необичне ствари. Часлав је, говорило се, затекао у земљи свега педесет људи, који су лутали планинама и хранили се ловом, а не имали ни жена ни деце. Причање је несумњиво претерано, али је вероватно да је земља личила на какво згариште и да су прометни путеви били напуштени. Такву земљу Чаславу није било тешко "заузети". Он се одмах обратио византиском двору тражећи помоћи и заштите. Цар Роман, коме је свако слабљење Бугарске било добро дошло, иако се с њом смирио, а имајући и раније Србију у својим комбинацијама, прихватио је одмах понуду Часлављеву. Византија је дала за обнову Србије материјална средства, која су доносиле оне избеглице што су се из Бугарске, преко Цариграда, или из Византије саме, враћале у отаџбину. Вратиће се и бегунци из Хрватске и других суседних земаља. Србија се, заједничком сарадњом, брзо опорављала. Бугарска није, колико се зна, заузета домаћим злом, предузимала ништа против Часлава; вероватно је томе допринело и држање Византије, која је одмах показала жив интерес за српско питање.

За владе цара Константина Порфирогенита, стално помаган од Византије као њен штићеник, Часлав је успео да знатно утврди своју власт и ојача Србију. Он је био још жив, кад је цар писао свој важни спис *О државној управи*, у ком је навео границе тадашње српске државе. Србија је тада обухватала данашњу Босну до Пливе, Цетине и Лијева на западу; Травунија и Конавље признавали су српску власт, а Захумље и Неретљанска област означавани су као подручје српског становништва и државе. На истоку је српска граница допирала до Раса, а према северу ишла је до Рудника и можда до Саве. На југу се Часлав наслањао на српска племена у Дукљи. Часлав је имао ширу државу него Властимир, али је средиште и његове државе било у данашњој источној Босни и североисточној Херцеговини и западној Србији; од извора Неретве до западне Мораве. Тај крај, за више од два века, представља средиште српског племена и заматак српске државе. Ужи назив *Србија* Порфирогенит даје за североисточну Босну са Солима и за крај од извора Лима, Раса па до Рудника, називајући то "покрштеном Србијом". Али у цара се налази и шири обим тог имена. Први пут се код њега, дакле средином X века, за ову читаву Чаславову творевину, употребљава име Србија, Ἡ Σερβλία. Под српским именом Порфирогенит обухвата сва племена, која су ушла у обим Чаславове државе, Босанце, Рашане, Требињце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане. Под Чаславом се, дакле, врши прво српско племенско груписање у нашој

прошлости, и то као реакција на бугарску освајачку политику Симеонова времена. Династија Вишевића губи свој значај иако се Михајло у другом делу своје владавине, пред крај Симеонова живота, приближио Византији и био примљен од ње.

Од тих српских племена Неретљани су били најратоборнији Њихова гусарења по Јадранском Мору не малаксавају. Млечани су с тога с њима на живој муци. Експедиција, коју је против њих повео са 33 лађе дужде Петар Кандијан, 948. год., не постиже никакве успехе. После још једног неуспелог похода Млечани су били присиљени на преговарање и, како се чини, на плаћање извесних "дарова", да би могли несметано пловити. Неретљани су се користили и унутрашњим нередима у Хрватској после смрти краља Крешимира (око 945. год.) и заузели су отоке Казу, Вис и Ластово, а држали су поред њих и четири своја острва Мљет, Корчулу, Брач и Хвар.

Један арапски писац, који је употребљавао савремене изворе, пише за ово време о Словенима Балканског Полуострва, који су прекривали читаво његово подручје, да су њихова западна племена, Срби и Хрвати, најхрабрија и да становници оних крајева зазиру од њих и траже њихову заштиту. Да није њихове племенске расцепканости и суревњивости, како су смели и одважни, "не би се с њима могао мерити по сили ниједан народ на свету". Они станују, каже, у тешко приступачним горама, баве се земљорадњом и трговином, и њихови товари иду копном и водом све до Русије и Цариграда.

Србе и Хрвате од почетка X века често и сурово нападају Мађари, било да на њих ударају непосредно, било да преко њихова подручја продиру у туђе области. Последње године владе цара Константина, 959., о Васкрсу, они продиру дубоко у Византију, до близу саме престонице. У тим нападајима није, вероватно, била поштеђена ни Србија. У *Дукљанској Хроници* има подужа прича о том, како је Часлав дошао у сукоб с Мађарима и погинуо од њих. Неки вођа мађарски, Киш, упао је с војском у Босну и пленио је. Часлав пожуре са својим четама проти њега. Стиже га негде код Дрине и потпуно га потуче; сам Киш погибе у тој борби. Његова удовица пође поглавици мађарском с молбом, да јој да нову војску, да би осветила мужа. Са "небројеном војском", прича хроника, пошла је она против Часлава. Затекла га је негде у Срему. По ноћи, изненада, напали су Мађари на Србе, потукли их и ухватили и самог Часлава и сву његову мушку родбину. По наредби Кишове удовице, везали су им ноге и руке и побацали их све у Саву. То је било негде око 960. год.

С Чаславом је пала и његова државна творевина. Једини хисториски извор за то време, врло мутан и непоуздан, *Дукљанска Хроника*, забележила је само чињеницу, да се Србија иза Часлављеве погибије распала у мање јединице и да је такво стање трајало дуже времена. Рашка се одвојила од Босне, коју је освојио хрватски краљ Крешимир II. Босански бан, видевши да му не може одолети, побеже Мађарима. У осталим српским покрајинама узеше власт локални господари. Тако се прича за требињску област, да је у њој образована посебна кнежевина.

Држава маћедонских Словена

Год. 969. умро је напрасно у Бугарској цар Петар. Већ за његове владе Бугарска је почела нагло опадати, а после његове смрти распад се убрзао још више. Првих година Петрове владе одметнули су се од њега Срби из Рашке; а одмах по његовој смрти покушали су одметање и Словени из Маћедоније. На челу устанка беху четири сина брсјачког кнеза Николе са именима старозаветних лица: Давид, Мојсије, Арон и Самуило. Судећи по именима из њихове породице (мајка им се звала Рипсимија, један син Аронов Алузијан) они су били јерменског порекла, бар по женској линији; и то из јерменских колонија са Вардара, које су биле нарочито појачане за време цара Теофила (829-842.). Њихов устанак није успео, јер је законите наследнике Петрове помагала Византија. Али су доскора Бугарску препловиле руске чети кнеза Свјатослава. Да их одагна одатле и из Тракије, где су били опасност за саму Византију, кренуо је против њих цар Јован Цимисхија. Кад је одбио Русе, цар није хтео да васпоставља бугарску државу, него је просто запосео својим гарнизонима, 971. год. По *Дукљанској Хроници* византиска је војска прешла из Бугарске и у Рашку, па покорила и њу.

Кад је 10. јануара 976. године умро цар Јован Цимисхије, ненадно, међу његовим великашима, који су вршили неку врсту туторства за малолетне синове, наста раздор и отимање за власт. Те унутрашње борбе у Царевини искористише нарочито балкански Словени. *Дукљанска Хроника* прича да су се тад побунили Рашани на северу; а из других, поузданијих извора, дознајемо и за устанак маћедонских Словена. Синови кнеза Николе, који су се јавили раније као вође покрета, дигосе 976. год., дакле ускоро иза цареве смрти, велики устанак у Маћедонији. Њихово исходиште било је подручје јужне Маћедоније од Велеса до Охрида, а главно место беше им Преспа и после Охрид. У селу Герману преспанског краја, код једне старе црквице, нађен је надгробни споменик, који је 992/3. год. Самуило, најмлађи Кнежевић, подигао оцу Николи, мајци и брату Давиду, који је као најстарији био примио власт.

Устанак брзо узе маха. Кад су чули за њ, око 979. год. похиташе из Цариграда бугарски потоњи владари, Борис II и брат му Роман, да помоћу тих устаника поврате своју власт у Бугарској. Али немадоше среће. Борис је погинуо на путу, убијен од једног Бугарина, који га није познао у грчком оделу; а Роман, иако је стигао у Видин, не нађе никаква већег одзива. Главни вођа устанка, Самуило, није био од људи, који би своје успехе уступио другоме. Од четири брата он је наскоро остао јединац. Мојсеј је пао при нападају на град Сер; Давида су убили маћедонски Власи у горама између Преспе и Костура; а Арона је доцније дао убити сам Самуило, можда ради његових веза са Византијом или што није могао да се сложи с њим око поделе власти. Кад неће да дели власт с братом, још мање ће је Самуило хтети делити с царевећем Романом. Он Роману даје само подређени положај намесника у Скопљу, што овај прима видећи да нема иначе изгледа за успех у борби против њега. Самуило, према том, одбија бугарску закониту династију од власти над својим подручјем; он ствара нову државу и узима власт за себе и своје потомке. Тај свој самостални став он одржава до краја. Иако је после заузео

Бугарску и престоницу њену Преслав, он тамо неће да преноси своје седиште, него остаје веран Преспи и Охриду. У та места он је пренео и седиште патријаршије, хотећи да патријарх буде уза њ као уз новог цара. Једино што је примио као непосредно наслеђе старе бугарске државе то је царска титула и установа патријаршије, којима је хтео и да обележи свој став према Византији и да покаже континуитет Симеонове творевине као нове државне концепције против свемоћи Цариграда. С тога је његова држава сматрана као наставак старе Бугарске од свих савременика, па и од саме Византије.

Византија је пуне четири године, од 976.-980., била заузета побуном, коју је дигао у Малој Азији војвода Варда Склир; и после тога разним устанцима за ослобођење муслимана, које је осоколила акција Склирова. Самуило примећава, да су у европским областима Царевине проређени гарнизони и с тога живо ради да своју устаничку акцију што више развије и добијено учврсти. Већ 979. он са војском допире до у Тесалију и опседа Ларису, коју је после дуже опсаде, у једном новом походу, освојио 983. год. Опљачкавши град, он је становништво, вероватно словенског порекла, преселио у Маћедонију, а мушке уврстио у војску. Том приликом пренео је и мошти ларишког светитеља Ахилија и подигао му цркву на једном од преспанских отока, који се данас зове Аил. Од тада датира култ овог иначе мало значајног светитеља међу Јужним Словенима. У жеглиговској жупи подигнута је у XIV веку црква Архилевица, а у ужичком крају постоји место и манастир Ариље. Пад Ларисе изазвао је у грчком свету разумљиво огорчење; опасност од Самуилове акције постала је до очигледности јасна за све.

За ову маћедонску династију везано је неколико романтичарских приповедака, чију веродостојност није увек лако проверити. Нарочито су честе љубавне историје. Самуилов син, Гаврило-Радомир, при освајању Ларисе, заљубио се у једну лепу Гркињу Ирену и раставио се после ради ње са својом првом женом, кћерком мађарског краља. Год 986., казује друга прича, преговарао је севастиски митрополит за мир између Византије и Самуила. Овај је међу осталим тражио за неког свог блиског сродника сестру цара Василија II за жену. Грци су им као невесту подметнули кћер једног дворјанина. Кад су то дознали Самуило и његови људи спалили су митрополита, који је довео младу, и рат је плануо наново. Грци су тад покушали да одвоје од Самуила Алусијана, неко њему врло блиско лице, које је господарило у једном делу државе. Није сигурно ко је тај Алусијан: да ли после добро познати унук Арона, брата Самуилова, или неки Аронов син, или, како неки бугарски научењаци држе, Арон сам, кога је Самуило дао убити. Сигурно је, да је те године дошло до једног већег похода Василијева против Словена. Византиски цар ударио је на Софију, као главно средиште путева од Цариграда према западу, и као на најисточније место докле је тада допро словенски покрет. Пред Софијом грчка војска, под заповедништвом још неискусног цара, остаје за три недеље неактивна, опседајући град и расипљујући се по околини ради хране за себе и за коње. Самуилови људи их, тако расуте, нападају, плене и убијају. Како је лоше и на брзу руку била опремљена сва војска, која није имала потребног искуства, види се најбоље по том, што јој наскоро нестаје хране. Присиљен свим тим, прича Лав Ђакон, царев пратилац на овом походу, Василије мора да се несвршена посла враћа

натраг. При том повлачењу, у кланцу такозваних Тројанових врата, нападоше их са свих страна македонске чете и направише прави покољ. Царев шатор, све благо и сав пртљаг беше запленили. Сам је Самуило водио своју војску и 17. августа 986. однео ову победу. Њен резултат било је освајање читаве Бугарске, све до Дунава.

Као непосредна последица овог пораза беше нови грађански рат у Византији, који и опет води Варда Склир и други војвода Варда Фокас. Они траже за себе царску круну. У невољи, цар Василије се обратио Русима и само са њиховом помоћу, после дуже борбе, успео је да очува престо. За време те кризе, која је трајала све до 989. год., Самуило је наставио своја освајања на Балкану. Тада је, вероватно, он покорио Рашку и Босну и узео од Мађара Срем, у ком постоји епископија подвргнута Охриду. Мада је, исто тако, узео и Зету с Требињем. У Зети је у то доба владао кнез Владимир; престоница му беше код цркве Пречисте Крајинске, испод Катркола, а област му је обухватала данашњу Црну Гору и један део северне Албаније. Кад је Самуило напао његово подручје, Владимир се склонио на брдо Облик. Остављајући један део војске да га опседа, Самуило је с осталим четама освајао друга места. Притешњен глађу и издајом Владимир се предао, био свезан и послат у затвор у Преспу. *Дукљанска Хроника*, која је за ову партију имала једно доста поуздано житије Владимирово као извор, казује, да је Самуило, љут што није могао освојити Улциња, поче да плени и пали читаву Далмацију, све до Задра. Одатле се, у једном смелом и дотле нечувеном војном походу преко Босне и Рашке, вратио у своју област. На западу је, дакле, Самуило продро даље од цара Симеона; његова је држава уопште највећа словенска творевина на Балкану. Никад више, све до наших дана, нису Словени имали у својој власти толико поседа. На југу, Самуило је 989. год. узео Верију и Српчиште.

Прилично је позната из књижевности, у којој је више пута обрађивана, даља судбина Владимирова. Кћи Самуилова, Косара (у грчким изворима звана Теодора), заљубила се у младог сужња Владимира и измолила је у оца његову руку. Самуило имао је у својој политици и ширих потеза. Он није ишао само за тим, да, приграбивши земље, поступа са освојеним областима као са сурово покореним подручјем, него је желео да нове поданике на неки срдачнији начин веже за себе и своју државу. Он је, мудро, вратио Владимиру Зету, да у њој и даље влада, али одсада као његов човек, зет и вазал. Исто је тако вратио одузету требињску област и Владимирову стрицу Драгомиру. После овог везе између Македоније и северних српских области постале су тешње и срдачније. Српска црква дошла је под власт охридске патријаршије. То је појачало утицај православља и нарочито утицај и ширење македонске словенске књижевности међу Србима.

У том времену до 990. год. Самуило је освојио и Епир и драчку област. Он је био зет градског драчког кмета Јована Хрисилија, и вероватно је до Драча дошао с његовом помоћу. Тако је Самуилова држава излазила на три мора: Црно, Егејско и Јадранско, а на северу је била ограничена Савом и Дунавом.

Од 991. год. његова се срећа обрће. Цар Василије II, сав војник, енергичан, доследан и непопустљив, пошто је смирио све унутрашње незгоде, прелази у

офанзиву, да рашчисти своје односе и са Самуилом. Вести о овом периоду македонске историје доста су помућене и несагласне, и на основу њих не да се увек створити потпуно тачна слика. Јасно је само то, да Василије II има успеха, иако још недефинитивних, и да постепено осваја терен. Један јерменски хроничар забележио је једну врло важну чињеницу из овог времена. Цар је био населио у европским деловима много Јермена, дотле поузданих пријатеља Византије, и рачунао је на њих у случају потребе. Кад је, међутим, избио рат, један добар део тих насељеника, са две вође, прешао је Самуилу. Да ли ту нема посредне потврде за Самуилово јерменско порекло?

Кад је Василије, због напада египатских муслимана у Малој Азији, морао 995. год. прекинути ратовање у Европи и поћи на ту страну, обновио је Самуило своје ударе против Византије. Овог пута 996. год., он је кренуо равно на Солун. Град није могао да узме, али је Грцима задао под градским бедемима осетан ударац и заробио је Ашота, сина градског заповедника Глигорија Таронита. Са Солуна кренуо је Самуило на југ Грке, све до Пелопонеза, у смелим и вратоломним залетима. Чим је добио вести о томе, цар Василије је одмах упутио против Самуила Нићифора Урана, врло способна војсковођу. Из Солуна, где је спремио сигурну одбрану, пожурио је Уран за Самуилом и у долини Сперхија наишао је на његову војску. Македонци су били изненађени, али, надајући се да Грци неће моћи прећи услед кишна набујалу реку Сперхиј, не узнемирише се много. Грци су их, међутим, заобишли и извели ноћни препад. Словени су у тој борби љуто страдали; сам Самуило био је теже рањен и једва је успео да се спасе са исто тако рањеним сином; а на 12.000 његових ратника допало је ропства.

Тај ударац отпочео је низ даљих Самуилових несрећа. Има једна вест, да се он под утиском катастрофа био обратио цару Василију молећи мир. До мира није дошло; и то, како један источњачки извор каже, с тога што се Самуило предомислио у последњи час. Чуо је, каже, да је тад умро последњи бугарски цар – ваљда Роман, јер другог није било – и онда се тргао. Напустио је преговоре и прогласио себе за цара. Вест та у супротности је са грчким изворима, који знају за цара Романа и после тог датума и за његову даљу судбину; а и тешко је веровати, да би се Самуило проглашавао за цара баш сад, после тако крупног пораза. Истина, сам један пораз не би био довољан да дотуче Самуила. Не мање тежак пораз претрпио је и цар Василије, па није подлегао. Али је било разлике у карактеру пораза. У једном Василије, још млад и неискусан, добија ударац као поуку за будућност; он иза тога, с тврдом вером у себе, ради живо даље, иде напред и очевидно доживљава успехе. У другој, Самуила стиже ударац после читавог низа успеха, као казна за превелику смелост, у доба зрелих година кад се недаће теже подносе. У новим борбама није више нападач Самуило него Василије.

Приликом византског нападаја 997. год. Самуило је готово пасиван. Нићифор Уран је из Солуна продро у македонску област и пленио је три месеца. Од почетка новог века акцију против Македонске Царевине преузима сам Василије. Год 1101. покорила је његова војска Бугарску, заузела обе старе престонице и порушила много утврђења. Наредне године напали су Византинци на јужне Самуиле

области. Људи су почели губити веру у Самуила. Његов зет, Добромир, без борбе је предао град Верију и постао зато византиски антипат. Други војвода Димитрије Тихонас предао је град Колиндрон, под уветом да с војском добије слободан пролаз до Самуила. Једино је Српчиште храбро бранио војвода Николица, који је, заробљен, презрео грчке части, побегао Самуилу, покушао нове борбе, али поново био заробљен и одведен у цариградске тамнице. После тога Василије осваја Тесалију. У освојеним местима систематски исељава словенско становништво, а доводи грчко. По повратку из Тесалије цар је напао и узео Воден, једну од главних тврђава македонских, која је штитила прилаз за Преспу и Охрид. Треће године, 1003., пошто су свршили ствари на југу, Грци опет настављају акције на северу. Те године нападали су Видин. Да спасе тај град, док је досада био пасиван, Самуило сад предузима енергичну диверзију. Лицом на Велику Госпоину рупио је он с војском у Адријанопољ, и опленио град који је сав био у празничном расположењу. Карактеристично је свакако, да Самуило неће да уђе у борбу с царевом војском; он сад не иде у помоћ Видину, као што је некад јурио да спасе Софију. Једино што је покушао било је то, да пресретне грчку војску, кад је после заузећа Видина пошла на Скопље. Василије је затекао македонску војску на изабраним положајима код Вардара. Без оклевања, он је прешао набујалу реку, напао изненађеног Самуила и задао му ударац сличан оном у долини Сперхија. Цар Василије ушао је тад победоносно у освојено Скопље, које му је, по Скилицином причању, предао бугарски бивши цар Роман. По заузећу Скопља Василије је пошао под тврди град Перник, у долини Струме, али није успео ни да га освоји, ни да обећањима склони на издају његова заповедника Кракру. Самуило је, по цареву повратку, 1004., покушао нов напад на Солун, али сасвим узалудно.

Самуило је доживео ударце и у породици. Младог заробљеника солунског, Ашота, он је оженио својом ћерком и упутио га је потом за управника драчке области. Млади Ашот (судећи по имену, и он јерменске крви), кад је видео обрт среће Самуилове, издаје Самуила и бежи у Цариград. С њим је у издаји учествовао и сам таст Самуилов Хрисилије. У Цариграду, Василије лепо прими и награди Ашота, усвоји и његове предлоге и поруке о том, како треба удесити напад и предају градова, и поступи по њима. 1005. год. Драч је био поново у византиској власти.

Као што некада цар Симеон није хтео да склапа мира са Византијом, него је стално био с њом "на ратној нози", тако је сад чинио и Василије против Самуила. Он му не дв да одахне. Његове чете често нападају Самуилово подручје и наносе му штете. Од 1004.-1014. год. нема ниједне сигурне вести о ма каквом офанзивном покушају Самуиловом. Место тога, у страху од византиских нападаја, он подиже утврђења и преграђује клисуру у струмичкој долини међу Огражденом и Беласицом. Кад је Василије, почетком 1014. год., покушао туд да се пробије наишао је на несавладиве тешкоће. Увиђајући, да тако неће моћи проћи, он повери заповеднику македонске теме Нићифору Ксифијасу да обиђе ове положаје иза Беласице, док он буде нападао с преда. Самуило је за то време, да одврати Василија, послао моћну војску и опет против Солуна, под вођством војводе Несторице; али је та војска претрпела потпун пораз. Међутим је Скифијас извршио свој задатак. На запрепашћење македонске посаде појавиле су се грчке чете са Беласице њој у бок и сасвим је

растројиле. 29. јула 1014. приметна се одлучна битка, која је завршила словенским поразом. Сам стари Самуило пао би у византиско ропство, да га није спасао један очајнички јуриш његова сина, али су ипак обојица морали да се бегством спасавају с несрећног бојишта. Самуило се склонио у Прилеп, у један од најтврђих градова Македоније. Струмица се ипак одржала, захваљујући томе, што је становништво тврђаве Мачукова камењем и стрелама одбило грчке нападаје. Иначе, словенска је војска страховито страдала. 15.000 људи беше пало у грчке руке. Сурови византиски цар, пун освете, и да застраши, казнио је несрећне заробљенике ослепљивањем, остављајући на сваку стотину по једног ђоравог као вођу. Учинио је то вероватно с тога, што је један одред Словена, под вођством Самуилова сина Радомира, из заседе побио један део његових војника у теснацу између Беласице и Плауш-планине. Кад су пред Самуила стигли ти убогаљени војници, некад цвет његове војске, он је добио срчани удар, и домало је умро, 6. октобра 1014. год.

Самуила је наследио његов син Гаврило-Радомир, лично веома храбар и одлучан, али без праве среће. Изморена дугим и неуспелим ратовањем његова земља беше клонула, а енергични противник није допуштао да се прибере нова снага. Још исте јесени, 1014., цар наставља ратовање, желећи да искористи победу. После вести о поразу цару се предао град Мелник. Чим је добио глас о Самуиловој смрти Василије је одмах кренуо у средиште македонске Државе, у саму Пелагонију, да по могућности докрајчи рат. Његова војска заузела је Штип и Прилеп, а он је сам попалио Битољ, у ком је био двор новог цара. Кад је зазимило вратио се Василије у Солун, почетком јануара 1015. год. Одатле се с пролећа, априла месеца, кренуо опет у Македонију, да покори одметнути Воден. Зауевши град, цар је његово словенско становништво преселио у болерски крај, а место њега је довео грчки елеменат; и то не ратаре и раднике, него праве пустахије зване "конторате" – копљанике. Осим тога, у кланцу на путу за Острово и Битољ дао је цар сазидати два нова града, Кардију и Св. Илију. Даље одатле није ишао, него се вратио у Солун.

Притиснут толиком несрећом, а без изгледа на скори успех, Радомир пови главу и посла у Солун једно поверљиво лице, једног Грка с одсеченом руком, да понуди мир и потпуну лојалност. Али је цар понуду одбио. Он је веровао да је Македонска Држава у ропцу и да јој само треба задати последњи ударац. С тога упути у могленски крај војску, коју су водили Нићифор Ксифија и солунски заповедник Константин Диоген. Град могленски храбро је бранио војвода Илица. Морао је доћи лично сам цар, да преузме заповедништво над војском, да поткопа и потпали бедеме, и да присили посаду на предају. И одатле је мушко способно становништво пресељено, и то чак у Јерменску, у област Васпуракан. Сам град је спаљен и порушен. Одмах потом пао је и други град могленски, Нотија.

Мало дана иза тог успеха стиже цару Василију посланство од новог македонског господара, Јована Владислава. То је био син Самуилова брата Арона, кога је Самуило дао убити. Овај је, вероватно, искористио недаће Самуилове и Радомирове, и пун освете, а жељан власти, убио је Радомира код места Петриска, које се налази код истоименог језера. *Дукљанска Хроника* изрично казује, да га је на

то разрачунавање потицао сам цар Василије, разумљиво из каквих побуда. Свиреп, Владислав је не само убио Радомира, него му је дао убити и жену, а сина ослепити. То је било негде с почетка јесени 1015. год., по свој прилици септембра месеца. Дошавши на власт Владислав је похитао да изјави покорност цару Василију и да замоли мир. Василије је био вољан њему одобрити оно, што је Радомиру одбио; то даје, донекле, потврде Дукљаниновој причи о њиховим тајним везама. Али, баш у тај мах, стиже њему угледни великаш маћедонски, кавхан Теодор, како се чини, присталица старог Самуила и његова сина. Он је приказао Владислава врло црним бојама и одговарао је цара да улази с њим у везе. Предложио је чак цару, да се Владислав убије и најмио је за тај посао једног Владисављевог дворјанина. Али, овај дворјанин, вернији Владиславу него Теодору, уби овог на повратку кући. Цар Василије, потакнут сумњама Теодоровим, иначе противник Маћедонске Државе и не жељом да је што пре сатре, узео ово убиство као повод да почне нови рат. Без икакве веће муке цар је овог пута продро до самог Охрида. Одатле је намеравао кренути на Драч и тамо утврдити своју власт, кад му стиже вест, да је један његов одред, који је оперисао у Пелагонији, настрадао од чета маћедонског војводе Ивца. Цар одмах пође у Пелагонију, али се Ивац повукао у планине, немајући снаге да прими борбу с главном грчком војском. Василије се потом вратио у Солун, а две војске посла у два разна правца да узму још заосталих делова Маћедонске Државе и да их смире; једну у Струмицу, а другу према Софији. Прва је узела тврђаву Термицу (Бањску код Струмице?), а друга Бојану код Софије.

У таквим приликама шта би било природније, него прибрати све народне снаге за заједнички отпор? Крвави Владислав сматрао је, да ће ојачати свој положај ако потамани све такмаце и сроднике Самуилове породице. Он с тога ради о глави и зетском кнезу Владимиру. Легенда каже, да је овај, поред свих опомена своје жене, а Самуилове кћери, на обећања и заклетве Владислављеве, дошао у Преспу, и ту, по наредби Владислављевој, био убијен пред црквом 22. маја 1016. год. Жена му је после пренела тело и сахранила у крајинској цркви. Одатле је пренесено најпре у Драч (1215. год.), а после је сахрањено у новом, по њему прозваном манастиру код Елбасана (Шен Ћин). Владимирова држава пала је у плен Владиславу. Култ кнеза и мученика Владимира развио се доста рано. Једно његово латинско житије, у изводу, сачувано је у *Дукљанској Хроници*, а потиче несумњиво из XI века. Политички значај кнеза Владимира, очевидно, није био велик; његов култ с тога долазиће несумњиво од моралне вредности његове личности. Још увек, на дан његове смрти, иде пук на планину Румију носећи са собом један крст, за који верују да се на њему Владислав заклињао, како му неће учинити преваре. Та свечаност окупља све суседе, православне, католике и муслимане. Исто тако има култа кнежева и у Западној Маћедонији. У манастиру Св. Јована Бигорског, прича се, очувана је глава Владимирова, коју је тамо сам донео.

С краја лета 1016. год. цар Василије, свршивши извесне послове у Цариграду, полази поново против Маћедонаца. Тврди град Перник, који је одолео толиким нападима, био је главни циљ његове нове акције. После тромесечне опсаде (управо после 88 дана) Василије је и овог пута морао да се врати не могавши ни опет нагнати храбру посаду ни на предају ни на издају. Чим је ославило пролеће 1017.

год. Византинци су кренули на нови поход. Из Мозинопоља, где је цар чешће зимовао, пошао је према Костуру, пошто је уз пут узео још непознати град Лонг. Али напори његови да освоји тај тврди град брзо, на препад, немадоше успеха. За дуже опседање, међутим, цар није имао времена ни потребног спокојства. Ево зашто. Баш ту њему је стигла вест, да је познати бранилац Перника, војвода Кракра ступио у савез с Печенезима, да се сјединио са Владиславом и да се спрема да, узевши Доростол, напане цара с леђа из Бугарске. Добивши те гласове Василије почиње да се повлачи, освајајући и рушећи уз пут градове Вишеград, Верију и пределе Острова и Молиска. На путу му јавише, да је опасност прошла у неколико, пошто су Печенези одбили да суделују у борби против цара. Василије крене на то против града Сетине, на изласку из Морихова у битољску котлину, где се налази један царски двор маћедонски и велике залихе жита. Недовољно утврђен, град је без муке пао у грчке руке, с целим пленом. Маћедонска војска пожуре у помоћ. Цар Василије јој посла у сусрет заповедника солунске теме, Константина Диогена. Маћедонци су били вешто завели и опколили његову војску и сигурно би је потпуно поразили, да јој није стигао у помоћ сам цар пожуривши са својом коњицом. Кад су маћедонски осматрачи угледали ту војску, у ужасном страху стадоше викат: "Бежите, бежите, ето цара!", нашто сву војску обузе паника. У највећој пометености војска прену на све стране, потпуно неспособна за борбу, заједно са самим Владиславом. После те победе Василије се неко време задржа у Водену да организује нове крајеве, а онда оде на зимовање у Цариград (9. јануара 1018.).

Владислав, који је имао енергију ређе врсте, није клонуо ни после тог пораза. Иза царева доласка он одмах почиње нову акцију, али сасвим на другој страни; вероватно с тога, што се тамо надао лакшем успеху. Он удара на Драч, на који је од почетка своје владавине био бацио око. Али ту, под Драчем, приликом борбе Владислављеве са самим заповедником града, бива нападнут од двојице пешака и убијен. Грк Скилица, а још више *Дукљанска Хроника*, приказују то убиство као нешто тајанствено, односно као неку божју одмазду; у ствари, као да има разлога веровању да је Владислав погинуо од својих људи.

Вест о погибији Владислављевој кренула је цара, да одмах, марта месеца 1018. год., пође у Маћедонију и дефинитивно покори ту земљу. У самој Маћедонији наста малодушност. Земља је била измучена дугим и неуспешним ратовањем и отрована унутрашњом борбом; а изгледи на неки обрт среће не беху никакви. С тога велик део великаша пожуре, да се преда цару и спасе своје области и права. Већ у Адријанопољу стигоше му брат и син храброга Кракре, који му изјавише покорност и предадоше 36 градова заједно са дотле неосвојивим Перником. Цар оберучке прими понуду; самом Кракри даде чин патриција и остави га на његовом старом положају. Кад је тако био обезбеђен од Бугарске, Василије пође у Мосинопољ, да уреди и питања Маћедоније. По примеру Кракрином дођоше и многи други великаши са разних страна, из Пелагоније, Моровизда и из Липљана с Косова. У Серу стигао је цара Кракра са осталим господарима предатих градова и лично је изјавио своју подложност. Ту су му се предали и војвода Драгомуж, господар Струмице, кога цар исто направи патрицијем, и Богдан, заповедник "унутрашњих

градова." Упада у очи, да је сем Кракре код маћедонских војвода мало бугарских, него превлађују чисто словенска имена, као и код млађих чланова династије. Пред самим градом Струмицом дочекао је цара архиепископ Јован (Давид) са свештенством, молећи за милост у име Марије, жене Владислављеве, која се одрицала свих владалачких права. То је била потпуна капитулација Маћедонске Царевине. У победничком походу цар је прошао Скопље, Штип, Просек и ушао је најпосле у Охрид, где је дочекан с молепствијима и клицањем. У старој престоници Самуиловој Василије је наишао на огромно богатство; било је, прича се, више од хиљаду кентенара злата и мноштво златом и бисером окићених хаљина и накита. Ту је затекао и Владислављеву удовицу са децом њеном и Радомировом. Цар је био према њима милостив и узео их је под своју заштиту, али их је, у исто време, ставио под надзор. Чак и Владислављева сина Прусијана, који се беше, са два брата, повукао у планину Томор и покушао да тамо организује борбу, прими у Деволу усрдно и даде му титулу магистра. Прусијан и браћа му Алусијан и Арон враћали су се, по именима, на стару јерменску традицију породице. Код Преспанског Језера цар је овом приликом подигао две нове тврђаве, Василиду и Констанцију, у част свога и братова имена.

Али се ипак овом приликом не покорише све војводе и кнезови маћедонски. Војвода Ивац, познат са своје поседе над Грцима у Пелагонији, не хте да призна врховну власт Василијеву и одметну се у планине, да спрема устанак. Грци тумаче његов отпор тим, што је он хтео да обнови Самуилову државу и узме његову титулу и положај. На планини Врохоту, у граду Проништу, Ивац је почео да окупља устанике. Тај је покрет морао бити врло озбиљан, кад је цар лично дошао у Девол, да, примивши царевиће, позове на предају и Ивца, нудећи му исту милост, коју је већ показао према осталим његовим војводским друговима, а упозоравајући га на безизгледност даље борбе. Да би добио времена Ивац уђе у преговоре, отежући их намерно што дуже. Тако је задржао цара готово два месеца. Тада нови охридски заповедник, Јевстатије Дафномил дође на овај план преваре. Војвода Ивац славио је сваке године Велику Госпоину и по старом обичају примао тај дан у свој дом госте и намернике. Јевстатије са двојицом својих људи оде на Ивчеву славу. Овај га прими лепо, иако је био изненађен том посетом. После црквеног обреда Јевстатије позове Ивца на тајни договор у четири ока, па кад је овај дошао Јевстатије га, као физички јачи, обори на земљу и помоћу својих пратилаца веже и ослепи. Узрујаним гостима изјавио је, да то ради у име царево. Убогаљеног Ивца одвео је потом цару Василију, који га даде бацити у тамницу. Јевстатије је, за награду, добио управу над Драчем.

Поред Ивца зна се и за још неке маћедонске војводе, који нису хтели да се покоре. Тако је неки војвода Гавра мислио на устанак и ушао ради тога у везе са Елемагом Францисон, који је био заповедник Берата и признавао Василијеву врховну власт. Кад се дознало за ту заверу, Гавра је био ухваћен и ослепљен, а Елемаг се одбранио од оптужбе и задржао старо достојанство. Устанак је покушао и стари вођа Николица. Он се раније истакао као храбар бранилац Српчишта, али је најзад морао да се преда. Цар Василије га је, као сина једног угледног византинског чиновника, помиловао и именован патрицијем. Николица се наскоро вратио у

Македонију и, за владе Самуилове, покушавао нове нападаје на Српчиште. После слома Македонске Државе он се спремао на нове борбе. Али, гоњен од Византије и царске војске, видећи све скрхано, Николица се сам једне ноћи предао царевим људима. Био је окован и послат у Солун. Крајем 1018. год. била је читава земља покорена, а Василије је, ради своје енергије, у овим дугим и крвавим борбама, добио назив "убице Бугара".

На Малој Преспи, на острвцу Аилу, још се налазе рушевине старе Самуилове цркве Св. Ахила. За њу стручне архитекте налазе, да представља прелазни тип јелинистичко-ориенталне школе и да има исте диспозиције као Стара Митрополија у Меземврији, на обали Црнога Мора. Друга Самуилова грађевина, црква Св. Германа, у селу Герману, показује утицаје анатолске школе, чије је порекло у Јерменској. Црква је та у новије време поправљана и дограђивана. Поред надгробне плоче Самуилових родитеља и брата му Давида, то су једини остаци Самуилове владавине, која је била тако необична по својим великим успесима, као и по наглим обртима среће. У нашој прошлости није било примера наглијег успеха и наглијег пада, као што је случај са судбином Македонске Државе.

На крајњем северу некадашње Македонске Државе у Срему, држао се још, после пада свих области на југу, сремски поглавица Сермо. Не могући га, без тежих напора, савладати, поручио му је византиски намесник у данашњој Србији, Константин Диоген, да жели с њим неки лични договор. Сваки је имао да поведе са собом по тројицу слуга; а састанак је требало одржати на сред једне реке, вероватно Саве. На састанку, Диоген уби Серма и онда с војском крене и без муке узе град Сирмиј, односно Митровицу, који му је предала Сермова жена. Византиска власт прошири се тако, 1019. год., све до Срема на северу и Јадранског Мора на западу.

Освојивши Македонску Државу цар Василије није показивао оне суровости, каква би се могла очекивати од њега после оног поступка са заробљеницима иза битке код Беласице; а није наставио ни онај систем хеленизације ове области, како је чинио раније заузимајући извесна места. Место тога, како видесмо, он је на многим положајима остављао старе кнезове и заповеднике. Македонија је била подељена у четири теме, а главно седиште управника беше у Скопљу. Важнији градови и тврђаве беху поседнути поузданим грчким људима; а војничко уређење добило је, као у византиским областима Италије, карактер катепаната. Порески систем није удешен према тежем византиском, него је остало да се плаћа за порезу мат жита, мат проса и крчаг вина. Врло важно беше и то, што је Василије задржао автокефалну охридску архиепископију, која се, у традицији бивше бугарске патријаршије, звала и патријаршијом, оставивши јој сва њена права и границе. Цар, истина, не признаје тој цркви патријаршиског достојанства, али то је, после пада Македонске Државе, у први мах мало бунило њене припаднике, пошто је на управи остала иста личност, архиепископ Јован. Овај човек успео је изградити код цара да охридској цркви потврди све оне границе, које је она добила за време Самуилово. Повеља о том издана је охридској цркви 20. маја 1020. године. Према тој и још две повеље издана 1019-1020. год., охридска архиепископија имала је под собом 31

епископију: обухватајући на северу Браничево, Београд и Срем, на северозападу Рас и Призрен, на истоку Силистрију, Видин, Софију Струмицу, на југу Верију и Српчиште, на југозападу Бутринто и Јањину. Дobar део тих западних епископија добила је охридска митрополија на рачун драчке. Опсег архиепископије охридске обухватио је у главном средину, труп Балканског Полуострва и његов западни део изузимајући Албанију и Приморје. Од Бугарске је у састав охридске архиепископије улазио само западни део. Тежиште делатности охридске цркве било је, дакле, на чисто словенском подручју, које је делимично и раније било, а сад дефинитивно дошло ван домашаја римске цркве. Западни утицај у области Рашке био је деловањем охридског свештенства постепено сузбијен, да касније сасвим ишчезне. Као у цркви, тако је, вероватно, и у свему другом у Македонској Држави био видан словенски карактер њезин. Цар Василије и његови наследници дали су после охридску цркву у грчке руке; утицај грчки постепено се јачао и осећао све више; – али он није могао да знатно измени главни словенски фонд, и то једно с тога, што је стварањем словенске књижевности Тирило-Методијевске школе, и стварањем словенске Македонске Државе развијена словенска народна свест; и друго, што је словенским радом од једног столећа створена традиција и богат духовни капитал, који се више нису дали потиснути.

У вези са Самуиловим ратовањем против Византије догодиле су се и осетне промене у Јадранском Приморју. Млетачка Република, која се знатно развила пред крај X века, искористила је сукоб Царевине са Самуилом да ојача свој положај у Јадранском Мору. Сем тога, за време хрватских унутрашњих борби, после смрти Стевана Држислава (+997.), Млечани се уплетоше у хрватске и далматинске послове, штитећи своје трговачке колоније и романско градско становништво. У пролеће, 9. маја 1000. год., кренуо је дужд Петар II Орсеоло против Хрвата и Неретљана, да их присили на вођење обзира према млетачким интересима. Његов поход тога пута личио је на какав триумф. Као победилац, без напора, често и без икакве борбе, он је прошао целу источну обалу Јадрана. Нешто отпора дали су само Неретљани. Прва њихова жртва била је једна група од 40 трговаца, која се из Апулије враћала кући. Код отока Каче савладале су Неретљане многобројније млетачке лађе. У Сплету, где је дужде на свом походу био свратио, појавило се изасланство слободних Неретљана, које је тражило да се њихови саплеменици ослободе, а обећавало да ће доћи дужду сам неретљански кнез са својим људима, који ће дати свечану изјаву: да неће више узнемиравати млетачке лађе и да се одричу оног данка, који су им раније Млечани плаћали за слободну пловидбу. Дужд пристаде и пусти заробљенике, задржавши само шесторицу као залогу за исправност обавезе. Тако се смирише Неретљани с копна. Корчулани, који уђоше у борбу с Млечанима, бише савладани. Крвав отпор дат је дужду и на отоку Ластову. Ово за гусаре врло погодно острво са својим многим драгама и кланцима било је код Млечана веома озлоглашено. С тога су сад тражили, да се разруши ластовски град и да буде потпуно напуштен. Кад су Ластовљани то одбили дошло је до борбе. Млетачка надмоћ однела је победу; ластовски град би срушен и опустошен. Код цркве Св. Максима, на малом једном оточићу, дође дужду на поклоњење и дубровачки епископ и изјави му оданост у име свог града. Тако је дужд Петар II с успехом завршио своју експедицију. Кад је 1018. год. била срушена Македонска

Држава, и кад победоносне византиске војске дођоше до Приморја, признадоше и Хрвати византиску врховну власт. Вероватно је, да су то с њима заједно учинили и Неретљани. Тако је цар Василије II постао врховни господар свих Јужних Словена сем Словенаца.

Зетска држава

Огромно Василијево државно наследство пада у слабе руке. Иза његове смрти, 1025. год., дође за кратко време на власт брат му Константин, а после овог мужеви и љубимци његове кћери Зое, једне касно удате принцезе, која је у старости журила да надокнади строго и уредно проживљену младост. Двор је поново постао средиште сплетака и узајамних оптуживања. У покрајинама јављају се покрети појединих угледнијих вођа и заповедника, који желе да избију на површину и који теже да се дочепају и самог престола. Са севера почињу да бивају све чешћи упади Печенега, који добро осећају да у Цариграду није сва пажња обрађена питањима одбране државних граница. У Царевини, са новим и случајно нађеним царевима, какав беше, на пример, Михајло IV Пафлагонац, долазе до власти разни сумњиви и скоројевићски елементи. Развија се и корупција. Притисак политички и економски огорчава људе и изазива протесте и побуне. Нови режим прекинуо је и са традицијом Василијевој политике у Македонији. За охридског архиепископа доведен је један Грк, Лав, учени хартофилакс цариградске Св. Софије. Тако је укинута последње високо звање словенске хијерархије и окрњено право словенских епископа да бирају свог поглавара.

Међу Словенима још су биле доста живе традиције о својој држави и доста јака племенска свест у супротности према Грцима. С тога је сасвим разумљиво што се на притисак власти јавио јак и бунтован отпор. Тим пре, што је и нова пореска политика византиских власти, с одбијањем примања прихода "у природи", раздражила свет у Македонији. Отворен устанак изби, кад у земљу стиже из грчког ропства Петар Делан, који се издавао за сина цара Радомира. Устанак је букнуо 1040. год. на северу, у околини Београда, на подручју угрожаваном од Печенега, где се Петар, вероватно, надао и помоћи од Мађара, пошто му је мајка, ако је он доиста био Радомиров син из првог брака, била мађарска принцеза. Устанак се брзо рашири по свој данашњој северној Србији и доприје до Ниша и Скопља.

У исто време изби и устанак у Драчу против тамошњег грамжљивог византиског заповедника, а на чело устанка дође неки Тихомир, као одличан војник. Очеvidно је, већ по имену вође, да је у том устанку словенски елемент узео жива учешћа.

Поред та два, избио је и устанак у Зети, најозбиљнији и најуспешнији. После убиства кнеза Владимира, прича *Дукљанска Хроника*, у земљи је настало безвлађе и злурадост. Которани су убили кнеза Драгомира с мотивацијом, да неће више владара који ће их притискати, и да је дошло време када владара нестаје. Али после грчког завојевања у земљи је настало тешко стање. Син Драгомиров, Доброслав, узео је на се перфидну улогу, да подбада Грке на све веће опачине, правећи им се иначе као пријатељ, а бунио је с друге стране народ против угњетача. И једног

дана, киван на Грке, народ се диже и поби све њихове великаше, који се затекоше међу њима. Тада позваше Доброслава, који прими власт над народом и поче борбу за ослобођење. Тај Дукљанинов Доброслав у грчким списима зове се Стеван Војислав, и ми сви ово друго име, пошто се налази у поузданијим изворима, узимамо као право. Грци су нам забележили, да је први устанак међу Србима букнуо 1035/6. године, али да је брзо завршен једним наметнутим уговором. Војислав је био узет за таоца и одведен у Цариград, а надзор над побуњеном земљом поверен Теофилу Еротику. Војислав је наскоро побегао, дочепав се својих планина и почео борбу, завладавши убрзо читавим крајем од Захумља до Скадарског језера.

Зетском успеху знатно су помогли устанци Дељанов и Тихомиров. Као услед ватре подметнуте с више страна читав је Балкан буктао у побуну. Дељанова војска сједини се с Тихомировом. Да не би било борбе о првенство, Тихомир би убијен, а Дељан проглашен за јединог владара. Победоносна војска устаника продре чак до стародревне Тебе. Уз пут, као у Епиру, где су убили пореског старешину, придружише им се и други незадовољни елементи. Цар Михајло, уплашен, побеже у Цариград из Солуна, у коме се тад случајно налазио. Усред тих успеха стиже устанике несрећа. Алусијан, син фаталнога цара Владислава, који је био намесник у Ерзеруку, па ради неких неправилности стављен под истрагу и прогоњен, побеже у Европу и, чувши за устанак, јави се Дељану код Острова. Он је пожурио да се поставио као кандидат за престо, иако то није хтео одмах да каже. Дељан га је примио лепо, поделио чак власт с њим и дао му добар део војске, да с њом заузме Солун. Али неспособни Алусијан претрпи пораз. Да се освети Петру за прекоре с тога, и да га уклони као такмаца, Алусијан га даде, на једној нарочито приређеној гозби, опити и ослепити. То недело не донесе му оно чему се надао; народ није био нимало вољан да пође за таквим човеком. Алусијан, видећи то, оде Грцима. Цар Михајло, обавештен о свему, пожури према Острову, нападе тамо пометену војску и порази је, а слепог Дељана зароби. Иза тог пође за Прилеп, који је бранио Манојло Ивац, вероватно сродник храброг војводе Самуилова. Пошто су освојили тај град Грци су пошли према северу, где су устаници дали последњи отпор код Бојане, близу Софије. Кад је и тај био скршен, 1041. год., читава Маћедонија допала је поново под грчку власт.

Срећнији беше у својим борбама Стеван Војислав. Протеравши грчке власти, он је у својој горовитој отаџбини био несметан од Грка све док није сам дао повода за нападај. Цару Михајлу, који се бавио у Солуну, беше послата, вероватно из Јужне Италије, једна велика пошиљка злата од 10 кентенара. Бура је лађу са тим драгоценим теретом бацила на зетску обалу. Војислав је злато, које му је тако дошло на ноге, запленио и задржао, поред свих протеста царевих. Тада се цар Михајло одлучио да казни одметнутог кнеза. Евнух Георгије Проват доби наредбу да крене у Зету. Тај војсковођа западе у зетским кланцима у спремљену заседу, 1040. год., и би потпуно поражен. У овој борби нарочито се истакао Војиславов син Радослав, који је убио једног од грчких заповедника и тим унео прву забуну у њихову војску. Спречени Дељановим напредовањем, Грци нису могли да одмах

понове нападај, него су морали пустити, да се Војислав ојача и довољно спреми за даље борбе.

Цар Михајло није доживео нове потхвате у Зети. Умро је, још млад, крајем 1041. год. У Цариграду је цео почетак наредне године прошао у дворским побунама; царица Зое била је отерана у манастир и поново враћена, а на престолу се за пола године измењаше два цара. Од 11. јуна 1042. трећи муж царице Зое и нови цар Византије постаде Константин IX Мономах. Једно од првих дела новог цара беше казнена експедиција против Зете. Драчки заповедник, патриције Михајло, доби заповед да покори Зету. *Дукљанска Хроника* има вест, да је цар послао посебне људе са доста злата и сребра, да покрене против Зећана рашког жупана, босанског бана и захумског кнеза. Ако би та вест била тачна, онда би то значило да те земље нису у то време биле у потпуној грчкој власти, него да су домаћи владоци, можда под номиналном грчком врховном влашћу, имали извесна автономна права, или су их можда сами себи проширили услед метежа у Царевини, изазваних Дељановим и Зетским устанком. Ти су се владари одазвали позиву, послали своје чете у помоћ и поверили их Љутовиду, хумском кнезу, као врховном заповеднику у том походу. Он, доиста, крену против Зете с требињског подручја, а Грци са великом војском (говори се о 60.000 људи) навалише од Скадра и Бара. Зећани се повукоше у кланце црмничке нахије. Грци су опленили богате долине приморске Зете, и не хтедоше да иду дубље у планине. На повратку наиђоше све кланце око Сутормана поседнуте од Зећана. По причању Грка Кедрена, Срби су осули на Византинце камење и стене и стреле са својих висина, а ови су, не могући да употребе своје оружје, гледали само да изнесу живу главу. Настрадаше ужасно. Као вихор, јурнуше Зећанци за преплашеном гомилом, која је, по грчком извештају, изгубила 7 заповедника и на 40.000 људи, и гонише их све до реке Дрима.

Победивши тако Грке, Војислав се обрте према Љутовиду. Изабра 50 од заробљених Грка, па их, онако заплашене и рањаве, посла пред собом Хумљанима, да испричају грчку погибију. Љутовид је, међутим, неактиван чекао код Клобука. Кад је Војислављев син Гојислав стигао са зетском војском пред Клобук, није му било тешко да разбије савезничку војску. Сам је Љутовид био рањен на мегдану са Гојиславом и двојцом његових људи. Зетски успех био је, према том, потпун на обе стране. Границе Војислављеве државе допреше, по Дукљанину, све до Војуше на истоку, а читава требињска област (с Конављем) на западу, заједно с неким деловима приморског Хума (до Стона) дође под његову власт. Ова је победа била извојевана крајем 1042. године.

После овог пораза Византија није предузимала ништа против Зете. Задржале су је, вероватно, у први мах опасне навалe Руса, који стигоше до под саму престоницу (1043. год.) и заплети с Норманима, који почеше систематски потискивати Грке из јужне Италије. На сам Балкан све чешће упадаху гомиле Печенега. Византија је на муци с њима. Једне мити, друге шаље у војску, у Малу Азију, а треће, по предлогу намесника у Бугарској, насељава у подручју између Ниша, Софије и Скопља. Грамжљиви, насртљиви, непоуздани, они постају напад Царевине; њихови походи, пљачкашки и разбојнички, допиру понекад до самог Цариграда. Војислав је, због

свега овога, у далекој Зети био остављен на миру. Једино је дубровачки грчки стратег Катакалон намеравао једну превару у стилу оних, какве су изведене против Ивца и Сермона. Он се понудио Војиславу да му буде крштени кум једном новорођеном сину. Војислав је, лукав и опрезан, тобоже пристао и уговорио састанак у једном пристаништу. Катакалон је стигао са ратним лађама, али кад је ступио на сухо, искочише из заседе Војислављеви људи, те га с пратњом ухватише и оковаше. Срби на то освојише и ратне лађе, те на њима одведоше Катакалона као сужња у Стон. Војислав је умро у Прапратни, у својој престоници, и сахрањен је у цркви Св. Андрије.

После Војислављеве смрти, према причањима *Дукљанске Хронике*, покушало је становништво требињске области, под водством неког Доманца, да се ослободи зетске врховне власти. Наследник Војислављев, Михајло, имао је доста муке док је савладао устанике, захваљујући за коначни успех свом, у борбама с Грцима већ опробаном, брату Радославу. Са Византијом Михајло нема уопште никаквих сукоба. Он је био задовољан, као и отац му Војислав последњих година, да њега Византија остави на миру, да би могао средити своје односе у Зети и са суседима. Византија је, међутим, сита дворских криза и сплетака, решила једном војничком побуном за дужи низ година питање царства и царске династије. Год. 1057. проглашен је за цара Исак Комнен, први из династије Комнена, која ће Византији после дати три узастопна велика владара и која ће, последњи пут, обновити амбиције и традиције Источне Царевине Јустинијанове. Исак је владо мало, и сам је помогао да дође на престо његов пријатељ и одлични финансијер Константин X Дука, који је имао да среди поремећену администрацију у држави. Михајло је, негде око 1052. год., ушао у интимније везе с Грцима и добио је титулу њихова протоспатера, а има вести и да се оженио једном грчком принцем. Шта је Михајла определило да се приближи Византији није поближе познато; односи у суседству, колико се данас зна, нису по њ били много опасни.

У XI веку Балкан је био са више страна преплављен нападајима туђих народа. Руси су долазили под Цариград; Мађари су одавно почели да се спуштају преко Дунава; Печенези су се већ угнездили у неким крајевима, где се у месним именима још очувао спомен на њих (ср. на пример Печењевце, Печеноге и сл.). Год. 1065. избило је у наше крајеве још једно ново племе. То су били Кумани, или по руском Половци, племенски сродници Хуна и Авара. Они су избили на Балкан за Печенезима, а потискивани од Руса. Њихова појава, 60.000 на број, значила је читав ужас. Они су као поплава прелили читаву Бугарску и допрли чак до Цариграда, Солуна и Хеладе, а да им грчка војска није нигде ставила озбиљан отпор. Кумане је, у главном, уништило то, што су се разлили сувише далеко, па су, онда страдали као појединачне групе. Кад су, притешњени, замолили милост, населише их по области око Скопља, где Куманово још и данас носи јасан траг спомена својих некадашњих житеља. У Мађарској, они су се одржали дуже и трагова о њима има много више. Још опаснији од тих северних нападача беху за Византију авантуристички Нормани, добро познати ради својих смелих подвига у историјама свих северних европских народа. Они су 1073. имали у својој власти целу византиску Јужну Италију, а од онда показаше јасно своје тенденције да се

пребаце и на источну обалу Јадранског Мора. Они су радили донекле у споразуму с папама, које су раскинуле све везе с Византијом и 1054. год. објавили и дефинитивни прекид с цариградском патријаршијом.

Роман, син некадашњег намесника данашње Србије, Константина Диогена, беше, чудним стицајем прилика 1067., постао цар. Год. 1071. изгубио је једну битку и царство. У Цариграду, по обичају, почеше страсне сплетке и борбе око престола. Роман је у Малој Азији узалуд покушао да се одржи; али је ту, на очиглед Турака, који су све више узимали маха, открио унутрашње борбе Византије. Сем Турака, Царевини се јавише непријатељи и с других страна. Јужна Италија, под вођством Нормана, сасвим се ослободи византиске власти. Ове метеже и борбе искористише, међу осталима, и маћедонски Словени, чији се борбени дух не беше смирио ни после толико скупих искустава. Можда је било каква потстицаја за то од људи цара Романа. Маћедонски бољари, већином из околине Скопља, под Ђорђом Војтехом, чије име не казује словенско порекло, дигоше прави устанак. Да у борбама не би остали осамљени, они се обратише за помоћ кнезу Михајлу у Зети. Сигурно је било сећања на сродничке везе између Самуила и Владимира, односно на заједнички рад маћедонских и зетских поглавара. И устанак Војислављев, сасвим вероватно, не пада случајно кад и акција Петра Делана. Михајло прихвати њихову понуду и даде им као поглавицу свога сина Бодина, 1073. год. Са Константином Бодином Михајло је послао војводу Петрила и врло мали број војске, свега 300 људи. Опрезан, Михајло као да није хтео да улази у велику авантуру и хтео је само да одржи везе с покретом и да осмотри општу ситуацију. У Призрену Бодина прогласише, према традицији која је још била жива за "бугарског" цара, и по последњем бугарском цару Петру он доби ново име Петар. Скопљански намесник, који покуша да угуши покрет, би поражен и заробљен. На то се маћедонска војска, недовољно мудра, и жељна да покрет што више територијално прошири, подели на двоје: једна пође према Нишу, с Бодином као вођом, а друга у јужну Маћедонију. И Михајло, помаган од Хрвата, нападе на драчку област и византиске градове у Далмацији, верујући после првих успеха, да је покрет на добру путу. Међутим, јужни део маћедонске војске, који беше без напора узео Охрид и Девол, настрада под градом Костуром. Тамо се беше прикупила не само византиска војска, него и неки бугарски и маћедонски великаши који су били против устанка. Сузбивши Петрила, Византинци се обрнуше против Бодина, уз кога беху пристали сви крајеви од Срема до Видина. Кад Византинци узеше Скопље Бодин се, у зиму, по снегу, упути из Ниша према Зети. Код Пауна, на Косову, стигоше га Грци, потукоше га и заробише. Тако је скрхан и овај маћедонски устанак. Као заробљеника одведоше Бодина у Цариград, где га затворише у манастиру Св. Срђа и Вакха. Кад је Исак Комнен био послат у Сирију, упућен би тамо, у Антиохију, и млади Бодин. Одатле се спасао и вратио у отаџбину помоћу млетачких бродара, које за то беше најмио његов отац.

Кад је скршен маћедонски устанак, Византија одлучи, да казни и Зећане и Хрвате. Драчки намесник, Нићифор Бриеније, доби наредбу за нападај. Кратки извештај његова сина каже, да је он победио зетског непријатеља, да је узео таоце и да је оставио посаде у важнијим местима, нарочито далматинским, које је опет повратио

ромејској власти. Карактеристична је његова опрезност, за већу сигурност војске, да је дао прокрчити кланце и путеве, како не би прошао у тој горовитој земљи као његов претшасник. Знамо, да је овом приликом потпуно уништена Преспа и опљачкан храм С. Ахилија. *Дукљанинова Хроника* додаје још, да је у овим борбама Михајло погубио све синове сем заробљеног Бодина. Борба је завршена 1074. год.

У Риму је, у ово време, био на челу цркве као папа моћни Гргур VII, једна од најистакнутијих и најауторитативнијих личности у целој хисторији папа. Као представник божије моћи он је на земљи хтео папској власти да створи не само морални, него – стварни физички престиж. Он хоће папску моћ да натура као државну; хоће да буде дародавац круна; главни регулатор светске политике у религиозном замаху. Он 1076. год. доводи до престола хрватског краља Звонимира, али као вазала папске курије. Изгубивши поверење код Византије, кнез Михајло је морао тражити наслона на некој другој страни. Природно је, да га је потражио код тада силног папе Гргура, који му је од главних европских сила био најближи. Вероватно је деловао и пример хрватског краља. Папа није имао никаква разлога, да Михајлову понуду не прими. У једном писму од 9. јануара 1078. Михајло се назива краљем. Према томе, он је ту титулу добио по свој прилици током 1077. год. Папа је, примањем Михајла, хтео очевидно да појача свој утицај на источној страни Јадранског Мора, односно да поврати позицију изгубљену 732. године. Врло је вероватно, да је папа и од Михајла тражио да призна његову врховну власт, по свом освештаном начелу. Михајло је то признао исто као и Звонимир, без икаква уштрба по политички значај своје државе. Напротив. Она је тим само добила; имала је сад формално признање са најкомпетентнијег места у Европи. Вреди забележити, да је тих година, 1076. год., и трећа словенска држава, Пољска, добила "краљевство" од Гргура VII.

Михајло је желео, да у својој држави добије и посебну архиепископију као верску централу. О том је и писао папи Гргуру. Католици његова подручја, – а и он сам беше католичке вере, – беху под влашћу дубровачке епископије, коју недавно беху потчинили спљетској архиепископији. Разумљиво је по том, што Михаило није радо гледао, да његови поданици имају свог верског поглавицу у туђој држави. Али он није дочекао да му се та жеља испуни. Тек је за време владе његова сина Бодина, 8. јануара 1089. год., барска епископија добила дуго жељено унапређење.

У Византији крајем седамдесетих година XII века наста права јагма око царског престола. У борбу уђоше ништа мање од пет разних кандидата, који нису презали ни од каквих средстава. Као кандидат истиче се и познати нам драчки заповедник Нићифор Бриеније, кога победи ретко способни Алексије Комнен, главни заповедник војске и домало цар Византије (1081. год.). У тим византиским међусобицама Михајло није учествовао, али је појачао свој углед. За то време он је, међутим, живо развио везе са Норманима. Још 1073. год., кад је био потучен скопљански заповедник, беше у његовој војсци заробљен један лангобардски официр из доње Италије. Њега Михајло, по примеру Самуиловом, направи зетом. Овај је човек, изгледа, био нека врста Михајлова посредника. Вођа норманске странке у Апулији, један од најбогатијих грађана, Аргирац из Барија, долази лично

краљу Михајлу и у априлу 1081. год. удаје за Бодина своју кћер Јаквинту. Ова веза појачала је донекле и акција драчког заповедника Ђорђа Мономахата. Заражен примером свог претходника, и он је спремао устанак и сањао о круни. Ради тога је ушао у преговоре с Норманима и Михајлом. Кад је ствар постала опаснија, и кад је Алексије показао више снаге, него што је овај претпостављао, Мономахат немаде снаге да се упусти у пустиловину, него добеже Михајлу.

Нормани, под вођством Роберта Гвискара, а од средине 1080. год. и са пристанком папе Гргура, беху се решили да се пребаце у подручје драчког темата и да се ту стално угнезде. То су старе тежње свих господара Јужне Италије. Одатле, старим емпоријама Источног Царства, тражећи за своје колико освајачке толико и лакоме прохтеве погодно подручје. Византија је брзо осетила њихову опасност. И једни и други рачунаху на Србе, чија би помоћ у тим областима била драгоценост. Решити се, међутим, било је врло тешко, јер је исход борбе био веома неодређен. Дубровник са својом флотом пристаде уз Нормане. Млечани, бојећи се од Нормана за свој положај на Јадрану, присташе уз Византију. Вероватно је држање Млетака утицало на Србе у Зети, да се сувише не излажу. Краљ Бодин, који је некако у то време наследио оца, водио је дволичну политику; он је тобоже пристао уз Византију, и кад је цар Алексије лично дошао под Драч и он је лично довео тамо један одред своје војске. Али стварно у борбе ни за једну ни за другу није хтео никако да уђе. Роберт се искрцао у Валони у пролеће 1081. год. и убрзо је с војском пао под Драч. Док је он опседао град стиже цар Алексије у помоћ својима, али претрпи тежак пораз, 18. октобра 1081. Бодин је, стојећи по страни за време те борбе, чекао исход. После те победе Нормани освојише Драч и продирући даље узеће током 1082. год. целу Македонију с Охридом, а на северу Скопље, даље Епир и Тесалију.

Дукљанска традиција потврђује за Бодина карактеристику Ане Комнене, да је био "врло ратоборан и пун подмуклости". Он је, прича се, потиснуо све рођаке централишући власт у својој руци. Он укида патријархално заједничко владање читаве породице са посебним сродницима – владарима појединих жупа, који су били у многим независни. Његово држање у борби под Драчем довољно карактерише његов морал. Он искоришћава то, што су Нормани пресекали везе између Зете и Византије и што су тежиште своје акције пренели више на југ. Њему је остало слободан север и северо-запад. У то време Бодин је узео Рашку и направио је обичном покрајином Зете, давши јој за управника два своја дворска жупана Вукана и Марка. Затим заузео и Босну и постави у њој неког кнеза Стевана, исто као свог намесника.

Цар Алексије, као некад Василије II, није клонуо после првог пораза, него енергично прибира војску за нове борбе. Од 1083. год. он постепено потискује Нормане, док их после смрти Робертове (1085.) није присилио да потпуно напусте Балкан. *Дукљанска Хроника* бележи, да је Бодин том приликом добио Драч. Ако је то и било, – а потврде за то нема, – то је трајало врло кратко време. Византији је Драч био и сувише важна тачка, а да би је они лако прегорели. Бодин не беше ничим задужио Царевину, да би она имала према њему обзира. Постоји и друга вест, исто тако недовољно сигурна, да је Бодин био посео и Дубровник и саградио

у њему тврђаву. Повод за то су дале неке династичке свађе, које је нарочито изазвала Бодинова жена Јаквинта. Бодин је, доиста, био човек врло немирна духа. Запосленост Византије са Печенезима он је искористио, да чешће врши упаде у византиске области. При једном таквом нападу он је 1090. год. био заробљен, али се брзо дочепао слободе, не зна се којим начином. Вративши се у отаџбину, он поново постаје активан и већ 1091. год. улази у нове борбе заједно са рашким жупаном Вуканом. Ана Комнина, главни грчки извор за ово доба, "била је тачно обавештена да између Византије и Срба лежи читав појас земље и знала је да тај није без утврђења. То је, дакле, била типична византиска гранична ивица, какву су они одржавали нарочито према ратоборним народима, који су се сваки час залетали у византинске области да пљачкају и освајају".

После 1091. год. престају грчке вести о Бодину. Изгледа, да је он, заузет домаћим борбама с рођацима, био мање активан према Грцима; а биће тачно и то, да је његово ропство 1090. год. дало повода домаћим противницима да дигну главе и да је уопште Бодинов углед почео да пада. С Бодиновом низбрдицом почео је да опада и значај саме Зете. Све активнији постаје рашки жупан Вукан, који крајем XI века води главне борбе с Грцима. Поприште борбе је у главном западни део Косова, где се Звечан налазио у српским, а Липљан у грчким рукама. "Граница је почињала на Дриму, ишла је њиме па се на североистоку проширивала у гранични руб и окретала Топлици, пошто Врање пре Вуканових освајања није било српско". Вуканови упади, иако четничког карактера, били су озбиљни и задавали су бриге престоници. Сам је цар обилазио погранична утврђења. За Вукана се пише, да је страхан и о његовим се нападајима пише с грозом. 1093. он је заузео и попалио важни Липљан. То нагна цара да сам крене на границу. Дознавши за царев долазак, Вукан му посла у Скопље писмо с поруком, да је до сукоба дошло због изазивања грчких граничних власти, а он да је лично спреман на лојалне суседске односе. Да то покаже понудио је цару таоце између својих рођака. Цар се, чудновато, задовољио том изјавом и вратио се у Цариград не предузевши никакве друге мере. Вукан је, прошавши неочекивано добро, наставио доскора своју четничку акцију. Шта више, он је те године код Звечана разбио и војску драчког заповедника, а царева синовца Јована Комнина, која беше кренула да га смири. После те победе, Вуканове се чете залетаху до Тетова, Скопља и чак до Врања, не ради освајања, него ради пљачке и из ратничке обести. То изазва цара да идуће године поново крене на Србију. Кад је стигао у Липљан посла му Вукан своје посланике нудећи поново мир и таоце. Цар, заузет династичким сплеткама у Цариграду и рђавим вестима с Дунава, пристаде поново. Вукан овог пута пође лично код цара са својом пратњом рођака и жупана, као прави владар. Том приликом предао је цару и тражене таоце, 20 људи, и своја два синовца Уроша и Стевана Вукана.

У ово време пада и почетак крсташких ратова. Продирање Турака у Малу Азију и освајање Палестине са Јерусалимом давало је повода папама, да крену акцију о "ослобођењу светих места". Иницијативу је дао агилни Гргур VII. Кад је папа Урбан II 1095. год., на саборима у Пјаченци и Клермону, стао да зазива помоћ кришћанског света за крсташки рат и у одушевљеним проповедницима, као Петру Амијенском, наишао на погодно оруђе, узталаса се читав запад и убрзо се

организова први поход у Палестину. Али крсташи, скупљени са разних страна, од белосветских авантуриста, беху све пре него заточници божији. Гибон их је назвао оштро "животињама без разума и без човечности", а немачки историк Г. Кауфман рече за њих да су били "поруга на религиозне циљеве, које су узели за плашт".

Један, и то већи, део тих крсташа прошао је и кроз наше земље долазећи нам преко Мађарске. Они су обично прелазили код Београда и моравском долином ишли до Ниша, а одатле онајчешће преко Софије и Адријанопоља за Цариград. Први је прошао, у пролеће 1096. год. француски витез Готије са своја четири сина и 15.000 људи. Још испред Београда они су изазивали против себе тамошње становништво крадући и отимајући њихову стоку. Кад су, кренувши из Београда, зашли у густе моравске шуме, између њих и тамошњег становништва почињу праве борбе. И једна и друга страна хоће пљачке; а мржња је била велика код наших и због тога, што је цео поход личио на завојевачку најезду. У густежу шума, где их наши пресећу, погинуо је међу осталима и сам Готије. Друга група крсташа, под вођством Петра Амијенског, хотећи да освети раније другове, изазива нове сукобе. Од њих је, већ пре преласка Дунава страдао Земун, а после нарочито Ниш, у ком је грчки заповедник према њима имао обзира и био на вери обманут. Трећи одред, највећи, под вођством Готфрида Буљонског, прошао је мирно, пошто су и грчке власти и сами крсташи предузели потребне мере опрезности и пажње.

Последњи су од крсташа прошли нашим земљама Провансалци, у зиму 1096./7., под вођством тулуског грофа Рајмунда. Они су дошли у Далмацију преко северне Италије и Истре, сувим, не обавестивши о том хрватског краља. С тога је сасвим разумљиво што су на путу имали много неприлика. Хрвате и Србе њихов опис приказује као сурове и грабљиве, пуне неповерења, који беже од њих и неће да им чине никакве услуге. Замља, кроз коју су прошли, описана је тачно као брдовита и уз то као горовита, с великим рекама; слабо је обрађена и мало настањена. Становништво јој се, у главном, бави сточарством. На том путу страдали су последњи одреди и залугали и одвојени појединци од домаћих, непријатељски расположених, људи. За освету, и да застраше, крсташи су секли словенским заробљеницима руке, ноге и носеве или су им копали очи, и тим су их огорчавали још више. Тај тешки пут крсташа трајао је до Скадра четрдесет дана. У Скадру их је, међутим, краљ Бодин примио врло лепо и побратио се чак са грофом Рајмундом. Али није могао да спречи и даља узнемиравања крсташа, која су престала тек њиховим доласком у Драч.

Од крсташких похода, ма и краткотрајних, страдале су све балканске земље сем Рашке и Босне. Рашка је, склоњена, не бивши ником на путу, остала потпуно поштеђена. То је несумњиво било од извесног значаја и помогло је још више јачању Вуканову.

Састанак Бодинов са Рајмундом последњи је историјски спомен, који је очуван о зетском краљу. Датум његове смрти није познат; али у новом српском покрету од 1106. год. њему више нема трага. Врло је вероватно, с тога, да је умро негде између 1098.-1105. године. Сахрањен је код Скадра, у цркви Св. Сергија и Вакха. Да је режим Бодинов био врло непопуларан казује изрично *Дукљанска Хроника*

причајући, да народ није хтео за владара његова сина Михајла "ради рђавштине његове мајке", него узео Бодинова брата Доброслава. Из тога, зетска историја је испуњена крвавим смутњама око престола, у којима се ради власти жртвовало све. Једни претенденти делују из Драча, помагани од грчких власти и пријатеља, а други се групишу у Рашкој око Вукана, тражећи да им он осигура власт у Зети. Вукан искоришћава те слутње, улази с војском у Зету и, заробивши Доброслава, доводи на престо Кочапора Бранисављевића, али као свог штићеника. Рашка се тако диже изнад Зете и преузима вођство у српском племену. Кочапору је тај притисак Рашке био врло тежак и он је гледао да помоћу других српских области поврати ранији значај Зете. Ради тога узима за жену кћер босанског бана, чија је овисност од Зете, услед последњих метежа, постала врло лабава. Кад је покушао да и хумску земљу поврати у стари одношај покорности, наишао је на отпор и погинуо у тим борбама.

Иза Кочапорове погибије дошао је на престо, опет обилажењем непосредне Бодинове линије, Владимир, син Владимира, најстаријег брата Бодинова. Овај је напустио мисао о борби с Рашком, сасвим се приближио Вукану и постао је чак његов зет. Тако је за извесно време – Дукљанин говори о дванаест година – осигурао својој земљи мир.

Крсташки рат у Малој Азији довео је, међутим, до сукоба између Византије и крсташа. Међу грчким противницима нарочито се истицао Боемунд, син Роберта Гвискара, пун старих наслеђених мржња против Цариграда. Крајем 1104. год. он се вратио у Европу, да тражи помоћи и савезника против Грка, оптужујући цара као потајног помагача Турака. Знајући везе и активност Боемундову, цар Алексије 1105. год. пређе у Солун, да се обавести о стању на западу Балкана и да препоручи преглед и поправку тамошњих утврђења. Услед ових спремања стиже му вест, да су поново започели нападај Срба из Рашке. Не може се ничим утврдити, да ли је у тим нападима било какве везе са Боемундом. Вукан је с пролећа 1106. год. напао драчког намесника и потукао га је. Али кад му стиже вест, да се цар лично, по четврти пут, креће према Рашкој и да је на путу дошао у Струмицу, он прибеже и опет свом опробаном средству: пожуре да пошаље посланство и да поново понуди таоце, све као знак своје добре воље. Цар и овог пута, не желећи заплета и да би пресекао све основе за какве везе Срба с опаснијим противницима, прими извину и, шта више, смени дотадашњег драчког заповедника. Та царева добра воља и нарочито његова врло озбиљна спремања за рат деловали су на Вукана да остане у борбама између Византије и Боемунда не само потпуно неутралан, него чак и пријатељски према Царевини. Нама се чини, да би у овом походу од 1106. год. могли можда наћи основу за датирање догађаја око Кочоперова доласка на престо у Зети. Да није сукоб изазван мешањем драчког заповедника у унутрашња рашко-зетска питања и да није, због тога, дошло до његове смене? Било би, ипак, мало сувише наивно, да цар толико пута верује Вукану, ако овај није морао да се брани разлозима, који би цара могли уверити, да он није изазивач у свакој прилици.

Хронолошки ред догађаја, који су се за све то време развијали у српским земљама, не да се тачно утврдити. Поузданих извора за тај период нема, а вести *Дукљанске*

Хронике, мада су у овом периоду нешто сређеније, нису ипак такве врсте, да се можемо на њих ослонити без устручавања. Главни моменти, према њеном причању, били би ови. Превласт Рашке у Зети није била без отпора. Борбе у династији не престају, захваљујући поглавито, нескрупuloзној и свирепој Јаквинти. Ова уклања с власти краљеве Владимира и старог Доброслава и повраћа на престо свог сина Ђорђа. Бранисављевићи, потиснути с власти и несигурни за живот, траже склоништа и потпоре у Драчу. Заповедник Драча, Јован Комнен, доцнији цар, радо употребљава прилику да се уплете у зетске односе. Грчка војска победи Ђорђа и заузе Скадар. За владара би доведен Грубеша Бранисављевић, очевидно као штићеник Грка. Разумљиво је с тога, што се Ђорђе обрће сада према Рашкој, у коју се спасао, док му је мати Јаквинта била ухваћена у Котору и послата у Цариград, где је и умрла. С рашком помоћу Ђорђе, у једној бици код Бара, савлада Грубешу, који и сам погибе. Поучен искуством, он нуди измирење Бранисављевићима и уступа неким на управи поједине жупаније. Сами Бранисављевићи нису више сложни између себе; једни примају понуђене жупаније, други иду у Рашку, а трећи и даље остају с Грцима. Смрт жупана Вукана у Рашкој знатно је помогла Ђорђу да се не само учврсти, него и да појача утицај Зете. У Рашкој беху настали метежи и Ђорђе их искористи, да на тамошњи престо доведе синовца Вуканова, Уроша, кога су рођаци као супарника били затворили. Природно је, да се Урош осећао за то обавезним Ђорђу, и да је у њему гледао заштитника. Овај успех Ђорђев довео је до нових сукоба с Бранисављевићима, који се сад сви обраћају за помоћ грчком заповеднику у Драчу. У Драчу више није био Јован Комнин; од 1118. он је постао цар Византије. У Драчу се памтила његова политика према зетским династичким сплеткама и с тога нови заповедник радо пође у заједничку акцију с њима. Српски претенденти, с византиском војском, пођоше у два маха на Зету. Други пут краљ Ђорђе би потучен и побеже у Црмницу. Земља, заморена тим династичким прегоњењима, поче да се буни. Први се диже Котор, а и Рашка се одметну од Зете. Краљ Ђорђе, као бегунац, лутајући из места у место, паде у руке противника и би одведен најпре у Драч, а одатле у Цариград, где је и умро. За краља у Зети, као грчки вазал, дође Градихна Борисављевић.

У тим борбама изгубљене су главне тековине Војислављеве и Михајлове државе. Зета је изгубила слободу и дошла је поново под врховну власт Византије. Измучен, народ је дочекао туђинско посредовање као неку врсту олакшања. Главни представници народног суверенитета били су тешко компромитовани; изгледало је да земља постоји и мора да страда само због њих.

На Стону је недавно изближе проучена једна мала црква Св. Михајла. Цео њен склоп и грађевински и декоративни упућује нас на крај XI или на почетак XII века. Само име свеца коме је црква подигнута потсећа живо на зетске господаре, код којих је име и култ Михајлов чест и разумљив. Стон је, зна се, био у њиховој власти. У тој цркви очувана је фреска владара ктитора, на жалост, без имена, и још понешто од старог живописа. То је најстарији портрет наших владара, а то су "уједно и најстарији средњевековни афрески у читавој Југославији". Љ. Караман, који је подробно проучио ту цркву, налази, да је овај стонски живопис "рустична али врло интересантна интерпретација ранороманичког италског сликарства".

Србија за време борби Византије и Угарске

Мађарска краљевина, која се током XI века развила и ојачала, осећала је од почетка XII века неодољиву потребу да добије излазак на море. Њена експанзиона снага тражила је сем тога и других путева. Одбачени са немачких граница, Мађари се упућују према Балканском Полуострву као подручју слабијег отпора. Год. 1102. они су присилили Хрвате на заједнички државни живот, а до 1110. покорили су и приморске градове који су припадали Млечима и читав низ северних острва у Јадранском Мору. Ради тог продирања у Далмацију развило се супарништво између Млетака и Мађарске, које је с извесним прекидима трајало две-три стотине година, подржавано животном потребом Мађарске да има своју обалу. Пошто су добили Хрватску и Далмацију, Мађари су око 1136. год. допрли и у Босну и добили велику жупу Раму, која од 1138 улази у мађарску краљевску титулу. Мађари тако долазе у непосредне везе са Хрватима и Србима балканског подручја и живо утичу на њихов политички живот.

Византија, која се под три енергична цара из династије Комнена, под Алексијем, Јованом и Манојлом, од 1081-1180. год., дигла поново и обновила свој стари сјај и своју моћ, морала је доћи у сукобе с Мађарском, која је тако снажно закорачила на Балкан. Мађарско ширење вршило се на подручју које је било под суверенитетом византиске круне и на њен рачун. Политичка подозрења Византије појачале су и породичне сплетке. Цар Јован Комнин био је мађарски зет и као такав посвећен у њихове породичне кризе. Разумљиво је, да су у тим трвењима и једни и други, и Мађари и Грци, обраћали посебну пажњу српском држању. Ако и кад дође до борбе они ће се водити или на самом подручју где Срби живе или на његовим границама; у таквој прилици држање Срба могло је понекад да буде одлучно. Отуд настојања Мађара да са Србима уђу у што тешње везе, као и тежње Грка да међу Србима нађу за себе што поузданије поглавице. Око 1127. год. дошло је до рата између Византије и Мађарске. Мађарска војска освоји Београд и његовим камењем стаде појачавати земунски град. Мађари су без муке продрли све до Ниша и Софије, а делимично још и даље, чак до Филипопоља. Цар Јован похита да их сузбије. Комбинујући нападај с копна и с воде, он упути појачу флоту уз Дунав. Потиснувши Мађаре с Балкана, он их, збуњене, потуче на левој обали Дунава, код Храма. По његову повратку Мађари помогнути од Чеха, понове нападај на Браничево. Цар се поново враћа на Дунав да их одбаци, али је поход био журно спремљен и завршио је доста јалово.

У вези с тим ратовањем јавља се и устанак Срба, који су изморени међусобним борбама, били признали грчку врховну власт. У Расу је седео представник Византије. Срби су дигли устанак потакнути вероватно од мађарских људи. Једним препадом они заузеле Рас. Грчки представник, Критопл, побеже у Цариград, где га цар, за срамоту, даде обући у женско одело, посадити на магарца и тако водити по престоници. Цар сам крену на Србе, вероватно после похода на Дунав, и покори их. Извесне заробљенике преселио је чак у Никомидију. *Дукљанска Хроника* бележи за време владе краља Ђорђа Бодиновића борбе с Грцима, пораз и велико

заробљавање. У самој Рашкој тад је био велики жупан Урош, синовац Вуканов. Име Урош, како је већ напоменуо Јиречек, није српско и долази од мађарског облика Ur + osius. За време Урошево везе између Срба и Мађара доста су срдачне. Краљ мађарске Стеван II, хотећи да обиђе као наследника свог полубрата Бориса, беше наменио круну свом брату од стрица, слепом Бели. Он је Белу и оженио једном српском принцемом, Јеленом, ћерком Урошевом, мало пред своју смрт (1. марта 1131.).

Ова српско-мађарска дворска веза била је од знатна утицаја на развој даљих догађаја. Мађари су тежиште своје политике овог времена видно пренели на балканска питања. Њихова борбена линија прелази Саву и Дунав; они чак теже да се постепено учврсте и у моравској долини. Ушавши у борбе раније с Млечима и сад са Византијом, Мађари желе, природно, да са словенским елементом остану у добрим везама. Краљица Јелена и нарочито њен брат Белош, који живи на мађарском двору, врше јак утицај у Мађарској. Њихова политика је чврста, и мирољубива. За владе Беле II и Јеленино добили су Мађари Раму, а можда и осталу Босну. У оснивачкој повељи манастира Чатара у Мађарској, на скупу у Острогону, 1137. год., Бела II "по пристанку целе земље" даје босанско војводство свом сину Ладиславу. Нема никаква помена о том како је Босна дошла у мађарски посед; али не изгледа немогуће, да је долазак Мађара у Раму, свакако из Далмације, могао бити и без отпора с босанске стране. После смрти краља Беле (1141. год.), регентску власт за његова малолетног наследника Гејзу I, вршили су краљева удовица Јелена и брат јој, палатин и бан Белош. С Белошем се још јаче наглашава словенофилска политика мађарске државе. За младог краља Гејзу би испрошена кћи руског великог кнеза у Кијеву, а Белошева кћи је удата за брата нове краљице.

У ово време, некако, јавља се у Босни бан Борић. Он је пореклом из Грабарја, близу Брода, и имао је поседа на обе стране Саве. Како је и због којих заслуга дошао Борић до части босанског намесника, односно бана, није познато; зна се само, да је припадао једном јаком браству. Не зна се ништа о том, да ли је за бана дошао пристанком народа, или захваљујући својој личној вредности, или као мађарски повереник. У овом последњем случају било би за мађарску политику тог времена карактеристично, да је на то место постављен он, Србин или Хрват, а не који од мађарских великаша.

Год. 1143. долази на византиски престо цар Манојло Комнин. То је последњи велики, прави цар Византије; леп, даровит, физички ванредно развијен, подузетан у великим плановима и смео у подвизима. "Манојло је био идеал једног витеза по франачком схватању" каже лепо Х. Гелцер. Његова је снага, истина, била више физичка него интелектуална, али је импоновала, и дала Византији углед какав више никад није имала, наслањајући се на тековине два његова велика романска претходника. За његова времена прошао је други крсташки поход преко византиског подручја у Европи, 1147., и опет не без криза и сукоба. Цареви сукоби са западњацима дадоше повода Норманима да обнове своје давне нападе на источној обали Јадранског Мора и да нападну и друга подручја Царевине. Кад их је Манојло потукао и кад се спремао да их напане и у Италији, Нормани покушаше на

све начине да забаве цара неким домаћим злом. Обратише се чак и Мађарима, па и нама Србима, да би се кренули против Византије и олакшали њихов положај. Тешко је утврдити, да ли је српски устанак из 1149. год. у каквој вези с том агитацијом, или је та веза само комбинација грчких хроничара по коинциденцији догађаја. Истина је, само, да је велики жупан рашки Урош Првослав устао против Византије. Цар Манојло, освојивши од Нормана Крф, дође с војском лично у Србију и заузео Рас. Срби су се бојали отворена сукоба с њиме, па се повукоше у планине. Оставивши као свог намесника Константина Анђела он је пошао да покори и остале побуњене стране. Зетски кнез Радослав не беше се придружио устанку и с тога је сад без бојазни изишао пред цара. Манојло га је лепо примио и оставио га, да као његов вазал влада и даље. Пошто је на јуриш освојио град Галич ниже Звечана цар се мораде вратити у Рас, јер су Срби ту били притеснили његова намесника. Срби се поново повукоше у планине, куда их грчка војска није смела да гони. Како је у то време настала и зима, цар Манојло попали Урошев двор, оплени околину Раса и врати се у Цариград. Идуће године он више није хтео да креће на Србију, док је у гори било листа, него по старој тактици, препоручиваној још од Псеудо-Маврикија, сачека да лист опане, како би Срби имали мање склоништа, а његова војска мање изненађења. Срби су за то време ушли у савез с Мађарима и чекали помоћ од њих. Обавештен о том цар је пошао у Ниш, да одатле лакше спречи спајање српске и мађарске војске, ако би ова пошла старим путем низ моравску долину. Чувши, вероватно, за извесна кретања око Саве он пожури из Ниша и преко Лугомира изби на Саву, а одатле на Дрину. Ова река је, каже Кинам, савремени грчки хроничар, раздвајала Босну "од остале Србије". Мађари су за то време већ били стигли у Србију, вероватно преко Босне. Њихове помоћне чете сачињаваху Печенези и муслиманско хазарско племе Калисија, које беше насељено око Сремске Митровице и које је, нема сумње, у вези и са месним називом Калесија код Зворника. Код Дрине дође до првих сукоба. Цар је за то време с већим делом војске чекао на сеченичком путу да боље размотри општу ситуацију, па онда крену на Тару, где се беху здружиле српске и мађарске чете. У борби су обе стране показале много јунаштва, али су Грци, боље вођени, однели победу. Нарочито се у тој борби лично истакао сам цар. Борио се као легендарни Роланд, спасавајући своје из најтежих ситуација. У двобоју с мађарским вођом Бакхином, једном грдосијом ретке снаге, добио је чак један страховит ударац по глави, чију је смртоносност одбила само јака кацига, која му се ипак била засекала у месо. На крају тог страшног двобоја цар је ранио Мађара по руци и заробио га. Бакхиновим падом решена је и битка. Тад се покорио и Урош. У покајничком оделу дошао је он цару у табор и молио и добио опроштај. Уставши испред царевих нога, он се заклео на верност и примио обавезу да ће помагати цара са 2.000 људи при ратовању у Европи, на западу, а са 500 у Азији, на истоку, место са 300 људи колико се дотле давало.

Пошто је покорио Србе цар одлучи да казни и Мађаре. 1151. год. спремао је нападај с планом, да му овећа флота с Дунава помогне искрцавање војске, која се окупљала око Београда. Кад флота закасни он је не хтеде чекати, него се чамцима пребаци у Срем. Допро је, пленећи, до Фрушке Горе, а онда се вратио да узме дуже опсађивани Земун. Број заробљеника био је овога пута већи од броја цареве војске.

Мађарска војска, коју је водио Белош, недовољно јака бројем, маневрисала је према Браничеву, хотећи можда да угрози Грцима везе са залеђем. Цар се упути одмах на тај крај, да угрози Мађаре и у Тамишком подручју. Збуњени и уплашени Мађари затражише мир и цар им га даде задовољан постигнутим успесима.

Мађари не моглоше да прежалe овај неуспех и с тога се почеше спремати на освету. У везе с мађарским двором уђе византиски намесник у Београду и Браничеву, а царев рођак, Андроник Комнен, леп, храбар и ванредно духовит човек, али циник, до крајње мере. Он је био вољан да изда Мађарима дунавске грчке тврђаве под условом да му они помогну добити царску круну у Цариграду. Манојло је на време похватио преписку о тој ствари и спречио издају. Мађари домало пређоше у отворен нападај, спремивши се добро и полако. С јесени 1154. год. кренуше они и опет на Браничево, с помоћном војском босанског бана Борића, Чеха и с нешто туђих плаћеника. Цар Манојло, нимало изненађен пође им у сусрет. На глас о његову доласку, у мађарској војсци наста забуна и повлачење. Због надошле воде не могаше Мађари да пређу одмах Дунав, него се упутише према Београду, да ту пребродe Саву. Приликом тога повлачења настрадао је од Мађара један грчки одред, који је био упућен да прогони Босанце с баном Борићем, па наишао на њих. Цар је с муком успео, да умири уплашене Београђане, који су хтели да се предају Мађарима. Идуће године, кад се цар спремао на нове акције, Мађари му понудише мир, побојавши се његових веза са Фридрихом Барбаросом. Цар је брзо пристао на мир хотећи да добије слободне руке против Нормана у Италији.

За време ових мађарско-грчких борби Рашани се не помињу као мађарски савезници. Велики жупан Урош II, који је био мађарски пријатељ, беше потиснут, а као његов такмац избио је Деса, његов брат. Деса је око 1150. год. постао господар Дукље, Требиња и Захумља, вероватно после рата с Грцима. Из год. 1151. постоји једна његова повеља бенедиктинском манастиру Св. Марије на Монте Гаргану, којом му је уступио острво Мљет. Ојачавши се на свом подручју, Деса је потиснуо брата, можда и као представник оне политике, која није хтела да се наслања на Мађаре. Оба су се брата нашла пред царем Манојлом, кивни један на другог, с пуно узајамних оптужаба. Чак су и сабље потрзали један против другог. Манојло се определио овог пута за Уроша, немајући сигурно никаква доказа да је прекршио заклетву. Тражио је, наравно, од њега да се на примљену обавезу закуне још једном и узео му је, за већу сигурност, још и таоце. Међутим, цар није одбио ни Десу. Он је њему, вероватно као представнику антимађарске струје, дао као лично лено богати неки крај "Дендра", управо неку "Шумадију", уз рашке земље. Он је тако од Десе направио свог повереника и вечну опомену за Уроша.

Урош се није дуго одржао. Непосредан узрок његовом паду није познат, али је сигурно да је изгубио поверење код цара Манојла. Као његов наследник јавља се Белош, можда његов млађи брат, који се због династичких сукоба у Мађарској склонио у Рашку. Али Белош не остаје дуго на престолу, него се доскора поново враћа у Угарску. Иза њега долази на власт Деса, око 1150. год. Ово је био човек ширих веза и веће енергије. Улазио је у преговоре с Немцима, а изгледа да се ородио и са млетачким дуждом Виталом II Микијелијем, удавши своју кћер за

његова сина Леонарда. Главну своју активност развио је Даса у Зети, где је потиснуо тамошњег кнеза Радослава на приморје од Котора до Скадра. Према Византији био је Деса с почетка лојалан и повратио јој је ону област "Шумадије", која му је била уступљена као лично лено. Али, год. 1162., кад је у Угарској дигла главу антигрчка странка и протерала једног Манојловог кандидата за престо, Деса почиње политику која није била довољно поуздана за Грке. Он поново заузима уступљену област "Шумадије" и устручава се, све до доласка царева у Ниш, да упути у грчку војску обавезни број помоћних чета. Манојло с тога сумња у њ, верује у неке опасне везе Десине с Мађарима и на крају одлучује, да Десу уклони из Србије поведавши га са собом као заробљеника.

Мађарска је током 1162/3. год. била поприште огорчених династичких криза, које су, због византиског посредовања, добиле чисто политички карактер. После дугих борби победник је остао Стеван IV, син краља Гејзе. За време тих борби босански бан Борић држао је страну византиског кандидата, исто као и стари Белош, који је у то време био бан Хрватске. После Стеванове победе Белошу нестаје трага; по свој прилици свргао га је млади краљ као свог противника или је погинуо у време тих међусобица. Исто тако мађарски краљ се осветио и бану Борићу, пославши на њ с војском немачког витеза Готфрида, родоначелника породице Келад. Један мутни извор помиње, да је босански вођа био потучен и да је Готфрид ради свог успеха постао миљеник краља Стевана. Као краљев присталица вероватно је дошао с Готфридом у Босну и један кнез Котроман, који је с краљем Стеваном 1163. год., као сведок, потписао повељу с повластицама спљетској цркви. Можда је тај Котроман, "Гот", како га зову дубровачки извори XV века, прави родоначелник босанске династије Котроманића.